

Bíró Dávid

A kacskaringós folyosó

**Esszék, tanulmányok és recenziók
(1982-2009)**

TARTALOM

- I. A "teremtés koronái" és a "gyengébb nem"
- II. Újra a "női zsarolásról"
- III. Egy új szempont a családi munkamegosztás vizsgálatához az időmérlegvizsgálatok tükrében
- IV. Férfi és női azonosságtudat napjainkban
- V. A nők és a gyermekvállalás
- VI. Az új férfi: Az önpusztító férfi útja az önmagával való törődésig
- VII. Nők és férfiak (Hiedelmek és tények)
- VIII. Mr. Dead and Mrs. Free
- IX. Agyszex
- X. Fritjof Capra egy új világkép építőköveiről
- XI. A szakadék szélén táncoló világ
- XII. A menekülés művészete
- XIII. A globalizáció és az emberiség fejlődése
- XIV. Globális felmelegedés--Globális válasz?
- XV. Játshmák a globális felmelegedés körül
- XVI. A hágai klímakonferencia kudarca
- XVII. A nagy játszma: Amerika eurázsiai sakktáblája
- XVIII. Hogyan látom a rendszerváltást
- XIX. Megmenthető-e a Föld éghajlata?
- XX. Válaszúton az európai civilizáció
- XXI. Energiaönállóság
- XXII. Mozgósítás a civilizáció megmentésére

I. A “teremtés koronái” és a “gyengébb nem”

A nőkérdéssel kapcsolatosan már olyan beidegzetté vált a régi, sztereotip kijelentések ismételtetése (a nők kettős tehernek vannak kitéve, a nők hátrányos helyzete az oktatás terén stb.), hogy e sorok írója - később kiderül, miért - jónak látja az aktuális helyzet alaposabb vizsgálatát.

1. Elgondolkoztató adatok

Magyarországon a hetvenes évek kezdetétől fogva a mortalitási ráta szüntelen romlása figyelhető meg. Ma mintegy negyvenezerrel többen halnak meg évente, mint 1960-ban, és ez nem pusztán a lakosság előregedésével magyarázható. Lényeges látnunk, hogy a 65 év alatti lakosság mortalitási rátája (ezer főre egy évben hány haláleset jut) is lényegesen romlott, és ez a romlás, mint a túloldali ábra is mutatja, úgyszólván kizárólagosan a munkaképes korú férfiakat sújtja. Árvay Attila és Gyárfás Iván megállapítása szerint: 1964-ben 52 000, 1979-ben 72 000 férfi halt meg Magyarországon. “A 20 ezres különbségből 8000 halálozás az okspecifikus arányszámok változásának, míg 12 000 a népesség öregedésének volt következménye.” Továbbá: az okspecifikus férfi-többlethalálozásnak a fele a “keringési rendszer betegségeinek következménye volt.”¹

Más a helyzet a nők keringési betegséggel kapcsolatos mortalitásnövekedésénél. Itt a “többlethalálozás a korszpecifikus növekmény következménye”.²

Az *ÉS* 1981. november 28-i számában Levendel László is rámutat a férfiak okspecifikus halandóságának növekedésére: “1979-ben 7646-tal több 20 és 60 év közötti férfi halt meg, mint 1960-ban. Ha az elkövetkezendő tíz évben ilyen iramban folytatódik a romlás, 100 ezer munkaképes korú férfi többlethalálával kell számolnunk.”³ Jelenleg tehát a húsz és hatvan év közötti összmortalitás nő, de majdnem kizárólagosan a férfiak kárára. A jelenség szakszerű demográfiai elemzését Máдай Lajos a *Demográfia* hasábjain megjelent két cikke adja. Máдай megállapítja: “1960 és 1970 között az 50-59 évesek kivételével valamennyi korcsoportban emelkedett a férfiak halandósága. Az emelkedő tendencia a hetvenes évek folyamán sem szűnt meg. A férfiak halálozásának többlete a hetvenes években tovább növekedett. Az 1976/77-es évek átlagában a 40-49 éves korban 92, illetve 94%-kal, 50-59 éves korban 80-89%-kal volt magasabb a férfigalandság a nőknél. Ebben a két évben Magyarországon a férfiak halálozási többletének *aránya* (kiemelés - B.D.) több mint négyszerese az 1930/31. évi hasonló arányoknak.”⁴

A középkorú férfiak körében a legutóbbi évtizedben lényegesen romlottak az életkilátások. A férfiak mortalitástöbblet-növekedése a nyugati országokban is létezik, de ezekben az országokban ez az *arányszám* nagymértékben alacsonyabb korszpecifikus mortalitási ráták mellett érvényesül.⁵ “A férfiak és nők halandósága közötti különbség - a férfiak hátrányára - 1960 és 1970 között tovább szélesedett. A tőkésországok csoportjában 176%-ról 196%-ra, a kelet-európai országokéban 165%-ról 180%-ra emelkedett a férfi halálozási többlet viszonyzáma.”⁶

A KSH kiadványa szerint (*Statisztikai adatok a nők helyzetéről*) 1930-ban 1000 60 éves és idősebb férfira 1069, 1949-ben 1270 és 1975-ben már 1351 hasonló korú nő jutott. Ezek az adatok még a háború okozta korkiesést is figyelembe véve rendkívül elgondolkodtatóak. Ezt a jelenséget, tehát a férfiak mortalitás-növekedésével párhuzamosan kialakuló nőtöbbletet még egy olyan országban is megtalálhatjuk, ahol a háborús veszteségek nagysága - európai mércével mérve - rendkívül alacsony. Az USA-ban 1978-ban száz 65 éves korú nőre mindössze 75 azonos korú férfi jutott. A nyugatnémet családszociológia elismert kutatója, René König adatai szerint az NSZK-ban "1950-ben az asszonyok 12%-a, a férfiak mindössze 4,4%-a volt özvegy".⁷ Ezek az adatok ismét gondolkozásra késztetnek, még akkor is, ha a háború okozta korkiesést is tükrözik. Magyarországon 1980-ban a férfiak 3,5%-a, a nőknek viszont 16,2%-a volt özvegy.⁸ 1980-ban az 55-59 éves korcsoportban a férfiak 3,0%-a, a nők 19,4%-a volt özvegy. A 60-64 éves korcsoportban a megfelelő adat a férfiaknál 5,5%, a nőknél 28,7%. A 65-69 éves korcsoportban a férfiak 9%-os özvegységi arányával szemben a nőknél 41%-os özvegységi aránya áll.⁹

A század eleje óta szerte Európában az átlagéletkor öröndetes meghosszabbodása tapasztalható, ám úgy, hogy ezalatt a nők relatív előnye e téren is növekedik. 1900-ban Magyarországon a nők átlagos élettartama 38, a férfiaké 37 év volt: a különbség tehát mindössze 1 év. 1950-ben - az élettartam jelentős emelkedése mellett - a nők átlagosan 4 évvel, 1974-ben 6,2 évvel, 1978-ban 6,7 évvel éltek tovább. 1900-ban a francia nők átlagosan 3,4, 1950-ben 5, 1974-ben 7,9, 1978-ban már 8 évvel éltek tovább, mint férfi társaik. Az USA-ban 1900-ban a nők átlagosan 3 évvel, 1950-ben 6 évvel, 1974-ben már nyolc évvel éltek tovább.¹⁰

Köztudott, hogy a férfiak sokkal gyakrabban lesznek alkoholisták (ma Magyarországon már 4-500 ezer mértéktelen alkoholfogyasztóval kell számolnunk 1:7 nő-férfi arányban!), öngyilkosok, és sokkal gyakrabban esnek baleset áldozatául. Helyzetüket tovább súlyosbítja, hogy az ún. civilizatorikus betegségek is gyakrabban szedik áldozataikat közülük.

Mádai Lajos a *Demográfia* hasábjain közölt cikkében kiszámítja: ha a nők öngyilkosság okozta halandóságát 100%-nak vesszük, akkor a férfiak öngyilkossági aránya a 15-19 éves korcsoportban a nőkéhez viszonyítva 265%, a 20-24 éves korcsoportban 523%, a 25-29 éves korcsoportban 320%, a 30-34 éves korcsoportban 402% és a 35-39 éves korcsoportban 425%.¹¹ Ha a nők baleset okozta mortalitását 100%-nak vesszük, akkor a férfimortalitás a 15-19 éves korcsoportban 412%, a 20-24 éves korcsoportban 885%, a 25-29 éves korcsoportban 801%, a 30-34 éves korcsoportban 1040%, a 35-39 éves korcsoportban 499%!¹²

Továbbá: "Magyarországon 1968-ban a férfiak keringési betegségeinek gyakorisága a 20-24 évesek korcsoportjában 40%-kal, a 25-29 évesek körében 58%-kal, a 30-34 évesek csoportjában 66%-kal, a 35-39 évesek csoportjában pedig 98%-kal volt magasabb az azonos korú nők halálozási arányszámánál."¹³ Mádai számításai szerint a "40-44 éves korú férfiak szív- és egyéb keringési betegségek okozta halandósága 1960-ban még csak 25%-kal, 1968-ban már 114%-kal és 1977-ben 173%-kal volt magasabb a nőkéénél. Hasonló tendenciát mutat a 45-49 éves férfiak halálozási többlete arányának alakulása, mely 1977-ben két és félszerese volt az azonos korú nőkének (...) Az 55-64 éves

korú férfiak szívhalálózási többlete igen kedvezőtlen képet mutat: valamennyi országban a férfiak halandósága három-négyszeresével haladja meg a nőké.”¹⁴ A rák tekintetében sem lényegesen jobb a helyzet: “A magyarországi daganatos halálózást nemek szerint vizsgálva, az jellemző többletet mutat a férfilakosság vonatkozásában. A vizsgált periódusban a férfiak daganatos halálózása mindig magasabb volt, mint a nőké, és ez a különbség - időben előrehaladva - egyre nagyobbá válik, mivel a férfiak daganatos halálózása meredeken nő, a nőké pedig már tetőzni látszik.”¹⁵

2. *A lehetséges okok és egy újabb hipotézis*

És itt merül fel a miért kérdése. Javuló életszínvonal és életkörülmények közepette miért romlik a férfiak relatív helyzete? Úgy is kérdezhetnénk: miért nyílik a férfiak és nők közötti mortalitási olló?

Itt sokan az urbanizációra, a rendkívül gyors életforma-változásra, a megváltozott életritmusra hivatkoznak, de ezzel az érveléssel még közel sem kaptunk *teljesen* kielégítő választ. Látnunk kell: ha a férfiak és nők egyaránt ki vannak téve az ún. civilizatorikus ártalmaknak, akkor érthetetlennek tűnik, miért kerültek a kettős teher alatt álló nők egyre jobb helyzetbe, miközben a férfiak halandósága tragikus mértékben romlott. Miért, hogy a férfi helyzete akkor kezd el romlani, amikor a nő éppen kettős terhet vesz magára?

Márpedig - e sorok írójának véleménye szerint - az kizárt, hogy a társadalmi környezet változása ennyire különböző módon hasson a két nemre. Épp ezért a magyarázathoz úgy tudunk eljutni, ha valami más okot is keresünk.

És itt jutunk el a lényeghez: érzésem szerint a két nem kapcsolatában is kellett valami olyannak történnie, amire eddig nem figyeltünk kellőképpen oda. Valahol itt kell keresnünk a fentiekben adatokkal illusztrált tragikus jelenség okát. Ebben az irányban a Kaliforniai Állami Egyetem tanárának, Herb Goldbergnek *Az új férfi avagy az önpusztító férfi útja az önmagával való törődésig* című könyve tesz figyelemre méltó lépést.¹⁶ A mű gondolatmenetének lényege a következő: a női egyenjogúsítás mozgalmának kibontakozásáig a férfi volt a “harcos”, aki nagy fáradságok és nehézségek árán a társadalom dzsungelében megszerezte a pénzt, ami a család eltartásához szükséges volt. A nő kezében voltak a “tápláló”, a “gondoskodó” szerepek. Kialakult a Mr. Igazságos-Hatalmas-Erős és a Mrs. Passzív-Kecses-Törékeny kapcsolata, mely potenciálisan robbanékony volt, hisz a nőnek el kellett fojtania agresszivitását, nem vallhatta be igazi szexuális vágyait stb. De a férfi sem volt jobb helyzetben: egészségével nem törődve és épp ezért gyakran önpusztító módon élt, de türelmes és a családi szolidaritás fenntartásán fáradozó asszony állt mellette. A nők egyenjogúsítási mozgalma a “férfi-harcos” és a “földanya-feleség” viszony hamis illúzióit támadta. Ennek eredményeképpen a nők szerepkészlete kibővült, a férfiaké viszont - kisebb hangsúlyeltolódások ellenére - a régi maradt. A férfi a régi szerepeket követi, ám már nem áll mellette a régi típusú “földanya” feleség. Más szavakkal: a nő szerepelvárásai - helyzetről helyzetre változva - rendkívül rugalmasok lettek, míg a férfiakéi alig változtak. A nő az egyik pillanatban az egyenjogúság nevében ezt-azt kér és követel, de a következő pillanatban a férfira hagyja az igazi erőfeszítést és leleményességet követelő munkát. A modern nő a különböző

szerepelvárások alkalmazásának mesteri zsonglőre, hisz minden változás ellenére a férfi-nő kapcsolatban a férfi maradt az *aktor*, a nő a férfi cselekedeteire reagáló *reaktor*. Már a kapcsolatok kezdetén úgy ildomos, hogy a férfi javasoljon, a nő pedig a reaktor szerepét játssza. "A férfi az aktor szerepét játssza a *reaktor* nő irányában, és ezzel jelentős hatalmat és kontrollt ad a nő kezébe. A férfi szeretetreméltóságának megerősítését a nőben keresi... Függetlenül attól, hogy a nő szeretettel és szimpátiával vagy ellenségességgel és elutasítással válaszol, a lényeg ugyanaz: a férfi önértékelése gyakran a legmélyebben ahhoz kapcsolódik, hogy a nő miképp reagál az *aktor* férfira."¹⁷ Továbbá: ha a férfi a régi szerepelvárásokhoz akar visszatérni, akkor a dolgozni akaró - nálunk a dolgozni kényszerülő - nő antidemokratikusnak bélyegzi. *Ha viszont "demokratikus", akkor - a lényegében reaktor nő mellett, aki reaktor szerepében sikeresen játszhatja a sajnálnivaló áldozat vagy éppenséggel a szigorú ítélőbíró szerepét - amúgy is önpusztító, az egészségre nem odafigyelő viselkedése mellett olyan terheket kell vállalnia, melyek megtörik erejét.* Az eredmény: a nőkéhez képest sokkal gyakrabban bekövetkező korai és tragikus halál, melyet kultúránk szinte természetesnek tart. Hol vannak a nagyapák? Manapság csak nagymamák léteznek. A nagyapa? A nagyapa agyondolgozta, agyonitta, agyonnőzte stb. magát - vallja a közfelfogás, ami az esetek többségében a "*reaktor*" nők közfelfogása...

Látnunk kell: a jelenlegi helyzetben a férfi-nő viszony dinamikája, mely persze nem szakítható el a társadalom dinamikájától, arra tart, hogy a férfiak körében a romló mortalitási ráták miatt szinte egy háborús veszteséghez hasonlítható pusztulással kell számolnunk.

Goldberg szerint a férfiaknak tudatosítaniuk kell helyzetük fonákságát. Két dologgal kell tisztában lenniük:

1. A tradicionális önpusztító szerepelvárásokon ("Minél kevesebbet alszom, minél több fájdalmat tudok elviselni, minél többet tudok inni, minél kevésbé ügyelek az életrendemre, minél kevesebbet kérek segítséget, minél inkább kontrollálok és letagadom érzelmeimet, minél kevésbé ügyelek a fizikumomra, annál férfiasabb vagyok")¹⁸ az új férfinak változtatnia kell.

2. Az új férfi támogatni fogja a nők emancipációs mozgalmait, de csak azokat, melyek nem a szerepelvárásokkal való zsonglőrködést és az ebből fakadó túlélési fölényt eredményezik, hanem azokat, melyekben a férfi és nő között nem alakul ki az *aktor-reaktor*-viszony, és ahol a nőt nem akarják teljesen a férfi formájára alakítani, hanem azt nézik, mivel járulhat a férfi és nő a maga sajátos egyediségében egy emberséges, mindkét nemet egyaránt szolgáló kultúra kialakításához.

3. *A moder férfi és korunk szexuális anómiája*

Magyarországon a mai férfi az egyre dominánsabb és egyre követelőzőbb nővel találja magát szemben. Témánk szempontjából rendkívül tanulságos a válások számának növekedése. Míg 1921-ben Magyarországon 1000 házasságkötésre 66,3 válás jutott, addig 1979-ben már 316,7.¹⁹ A házasság felbontását 1979-ben az esetek 63,9%-ában a nők kérték.²⁰ Ezzel kapcsolatban eléggé közkeletű az az - érzésem szerint - hamis nézet, mely összefüggést lát a nők munkába állása és a házasság nők által kezdeményezett felbontása

között, hisz már a múlt század végén érvényesült az a trend, hogy a válások mintegy kétharmadában a nők adják be a válókeresetet.

Egyetérthetünk Katonáné Soltész Márta, a Magyar Jogász Szövetség Családjogi Bizottsága elnökének véleményével, aki a válásokkal kapcsolatban nem az adminisztratív inézkedések megszigorítását, hanem érdemibb ítélkezést kíván. Jól látja, hogy a "házasság felbontásával megkezdődik már az egyedülálló szülő - rendszerint nő - más területeken is érvényesülő preferenciája: arra tekintet nélkül kerül a nő általában kedvezőbb helyzetbe a lakás és gyermekelhelyezés odaítélésénél, hogy az ő felelőtlensége okozta-e kötelék felbontását."²¹ Továbbá: "E preferencia természetesen tovább ösztönzi a felelőtlenséget, a házasságból való könnyelmű kilépést. (Köztudott, hogy a házasság felbontását kétharmad arányban a nők kéri. A magányról és a házasságon kívüli szexuális kapcsolatokról szóló, az utóbbi időkben megjelent szociográfiák nemcsak a válások következményeiről mutatnak be drámai tablót, hanem arról a mentalitásról is, amely a válással mint kockázatmentes és felelősség kérdését fel sem vető alternatívával számol."²²

Emile Durkheim a XIX. század végén kifejti: bár a házasság általában véd az öngyilkosságtól, de a protestáns országokban, ahol a válás sokkal nagyobb számban fordul elő, mint a katolikus országokban, a férfiak sokkal nagyobb számban lesznek öngyilkosok, mint a nők, viszont ahol a válás ritkább, ott a nők lesznek inkább öngyilkosok. Röviden: ahol a válás gyakoribb, a házasság férfiak öngyilkosságával szembeni védeltsége alacsonyabb. A nőknél azonban fordított a helyzet. A házasság csak akkor védi a házasságban lévő nőket inkább az öngyilkosságtól, mint hajadon társaikat, ha a válás lehetséges.²³ Durkheim megállapítja: "Teljesen vitathatatlanak tekinthetjük tehát a következő törvényt: *a házasság annál inkább kedvez a nőknek az öngyilkosság szempontjából, minél inkább szokásban van a válás, és megfordítva.*"²⁴ Továbbá: ha feltételeznénk, hogy a házasság zavarait az esetek nagyobb részében a férj idézi elő, "akkor az az értelmetlenség derülne ki, hogy azokban az országokban, ahol sok a válás, a férfiak öli meg magát nagyobb arányban, mert több szenvedést okoz feleségének, az asszony pedig azért öli meg magát kevésbé, mert a férje több szenvedést okoz neki."²⁵ A fenti jelenség tehát - a durkheimi szociologizmus szellemében - a társadalom egy bizonyos állapotából fakad, melyben "maga a válás intézménye készteti az embereket öngyilkosságra a házasságra gyakorolt befolyása révén".²⁶ Mi ez az állapot?

Durkheim szerint a modern társadalmak a "krónikus szexuális anómia"²⁷ állapotában leledzenek. (Anómia: "az emberek elvesztették tevékenységük szabályozóit és szenvednek miatta.")²⁸ Mármint felmerül a kérdés, mi okozza azt, hogy a férfiak öngyilkossággal szembeni magas immunitása esetén a nők immunitása alacsony, és honnan ered az "elvált férfiaknál megfigyelhető kivételesen magas öngyilkossági tendencia"?²⁹ Durkheim ezt a különbséget a nemek közötti különbséggel magyarázza. Témánk szempontjából rendkívül fontos gondolatokat találunk itt, melyeket épp ezért teljes részletességgel közlök.

Mi a házasság funkciója? "A nemek közötti kapcsolatnak olyan szabályozása, amely nemcsak a kapcsolatban közreműködő fizikai ösztönökre terjed ki, hanem azokra a legkülönbözőbb érzelmekre, amelyeket a civilizáció rakott rá a materiális vágyakra."³⁰ Milyen hatással van a házasság a férfira? A férfi "üdvös fegyelemnek" van alávetve, és ez "kötelességévé teszi, hogy helyzetében megtalálja boldogságát, és éppen ezzel az

eszközöket is rendelkezésre bocsátja ehhez”.³¹ Milyen helyzetben van az agglegény? “Minthogy jogosan kötődhet bárkihez, aki tetszik neki, mindenre kiterjeszti vágyait, és semmi sem korlátozza.”³² Továbbá: “Hogy is nem vesztené el zaboláit az érzékenység ebben a soha célját el nem érő hajszában? Ahhoz, hogy ide jussunk, még csak az sem szükséges, hogy megszámlálhatatlan szerelmi tapasztalatot halmozzunk fel, és Don Juan módjára éljünk. Elég ehhez a közönséges agglegény átlagos életmódja. Minduntalan új remények ébrednek és enyésznek el, a fáradtság és csalódottság benyomását hagyva maguk után.”³³ Ez az állapot “a zavartság az izgatottság, az elégedetlenség állapotát eredményezi, ami szükségképp növeli az öngyilkosság esélyét”.³⁴ Ezek után megérthetjük a válás hatását: “a válás a házasság szabályozó hatásának gyengülését jelenti. Ott, ahol a válást bevezették, főleg pedig ahol a jog és erkölcsi szokások lehetővé teszik nagy gyakoriságát, a házasság csupán árnyéka önmagának; sokkal kevésbé házasság.”³⁵ Ebben a szituációban a férfi helyzete labilisabbá vált. (*Tudunk kell persze, hogy csak a férfié, és a nőé nem. Ennek okát mindjárt látni fogjuk.*)

Íme, Durkheim magyarázata: “Nem kötheti az embert erősen olyan kapocs, amelyet bármelyik fél bármikor felbonthat. Az ember, ha nem érez szilárd talajt a lába alatt, elkerülhetetlenül messzebbre néz annál a pontnál, ahol éppen van. Emiatt azokban az országokban, ahol a házasság hatását erősen mérsékli a válás, a nő ember immunitásának (értsd: az öngyilkosság elleni immunitást - B.D.) elkerülhetetlenül kisebbnek kell lennie. Minthogy ilyen körülmények között helyzete közelebb áll az agglegényéhez, föltétlenül veszít annak előnyeiből. Így azután emelkedik az öngyilkosság száma.”³⁶ De Durkheim szerint: “A válásnak ez a következménye azonban csak a férfinál figyelhető meg, az asszonyt nem érinti. A nő szexuális szükségletei ugyanis kevésbé lelki jellegűek, mert általában egész lelki élete kevésbé fejlett. (Goldberg épp azt szeretné, ha a nő lelki élete fejlődne, azaz a nő mondjon le a pusztán *reaktor* szerepről, és mint teljes ember forduljon a morál kérdései, saját sorsa és a férfi felé!) E szükségletek közvetlenül kapcsolódnak a test követelményeihez, inkább követik azt, semmint vezetnék, s így az hatékony fékjük. Minthogy a nő ösztönösebb lény, mint a férfi, csak ösztöneit kell követnie, hogy nyugalmat és békét találjon. Ezért nincs szüksége olyan szigorú társadalmi szabályozásra, mint amilyen a házasság, főleg a monogám házasság. Márpedig az ilyen fegyelemnek még akkor is vannak hátrányai, amikor hasznos. Egyszer s mindenkorra rögzíti a házastársi kapcsolatot, s meggátolja felbontását, bármi történjék is. A látóhatár lezárásával véglegesíti azt, ami van, és még a jogos reménységeket is tilalmassá teszi. Maga a férfi is szenved ettől a változtathatatlanságtól, az ő esetében a bajt nagymértékben ellensúlyozzák a másik oldalon biztosított jótétemények. Emellett az erkölcsök bizonyos kiváltságokban is részesítik, és lehetővé teszik számára, hogy bizonyos mértékig enyhítse ennek az állapotnak a szigorát. A nő helyzetét ezzel szemben semmi nem ellensúlyozza és nem enyhíti. Az ő számára a monogámia merev kötelezettség, amelyet semmi sem mérsékel, másrészt pedig a házasság nem hajtja számára azt a hasznót - legalábbis nem ugyanolyan mértékben -, hogy korlátozza vágyait, hiszen ezzel szemben lehetetlenné teszi számára, hogy változtasson helyzetén, ha az elviselhetetlenné válik. A házasság tehát az ő számára a legtöbb esetben béklyó, különösebb előnyök nélkül. Ennek következtében bármi, ami gyengíti és oldja a házasságot, csak javíthatja az asszony helyzetét. Ezért óvja őt a válás az öngyilkosságtól, és ezért folyamodik olyan szívesen a váláshoz.”³⁷

A továbbiakban Durkheim kimutatja, hogy a szexuális anómia főleg a férfiakat sújtja. Ezt azzal bizonyítja, hogy míg a 20 és 45 év között a nőtlenek öngyilkossági aránya a kor növekedésével megnégyszereződik, addig a hajadonoké, akik elvben ugyanúgy ki vannak téve a szexuális anómiának, még kétszeresére sem emelkedik!³⁸

Durkheim gondolatai további megerősítést nyernek, ha a magyar elvált és házasságú nők, illetve az elvált és házasságú férfiak mortalitási adatainak összehasonlító vizsgálatát végezzük el. A *Demográfiai Évkönyv* adatai szerint a 45-49 éves korcsoportban 1966-ban 1000 elvált családi állapotú férfi közül 6,7-en, 1000 házasságú férfi közül átlagosan 4,5-en haltak meg. 1979 megfelelő adatai már döbbenetes képet mutatnak: a házasságúak mortalitási adata 7,3, az elváltaké viszont 16,3! Bár 1966 és 1979 között a 45-49 éves házasságú nők mortalitása - a férfiakkal ellentétben - lényegében változatlan maradt, az *elvált nők házasságú nőkhöz viszonyított mortalitásnövekedése* a férfiak megfelelő adataihoz képest jóval kisebb mértékű. 1966-ban 1000 45-49 éves elvált nő közül átlagosan 4,5 és 1000 házasságú közül 3,1 személy halt meg. Az 1979-es év megfelelő adatai 5,6 és kicsit változva 3,5. Összefoglalóul megállapíthatjuk: minden korcsoportban látható, hogy 1967 és 1979 között az elvált férfiak mortalitásnövekedése jóval nagyobb mértékű, mint a hasonló családi állapotú nőké.

És itt egy nagyon fontos meglátáshoz jutunk el: a férfiak egyre romló egészségi helyzetét nem pusztán a - Goldberg által oly kitűnően leírt - szerepelvárásokban megnyilvánuló különbség okozza, hanem *ezzel szoros összefüggésben* az is, hogy a krónikus szexuális anómia - a kapcsolatok egyre fokozódó törékenysége folytán - fokozott mértékben sújtja a férfit. Részint innen származik az öngyilkossági arányban mutatkozó különbség, de innen a keringési betegségekben megmutatkozó, egyenesen tragikusnak mondható férfi mortalitási többlet. A keringési betegségek közül pedig nagyon sok vezethető vissza a fokozott stresszre. Márpedig a stresszből sokkal, de sokkal több jut ki a modern férfinak. A modern férfi ezek mellett egy egyre inkább független (*de a reaktor-szerepről nem lemondó*) nővel találja magát szembe.

4. A nők helyzete

A nők - a férfiakkal ellentétben - egy sor érdekképviselői szervvel, újsággal, rádióadásokkal rendelkeznek. Mindez annak a valaha helyes meglátásnak alapján történik, hogy sorsukon változtatni kell.

Kérdés, most is így állunk-e.

A nők helyzete az utóbbi időkben is, de jelenleg is rohamosan javul. És itt ne csak az egészségi terén megnyilvánuló előnyre gondoljunk, bár - szerintem - az sem mindegy, hányan és kik halnak meg közülünk idő előtt és fölöslegesen! Hadd illusztráljam a fiatal nők helyzetének radikális változását néhány adattal. A KSH tavaly megjelentetett egy kiadványt, mely az ifjúság demográfiai és foglalkozási jellemzőit ismerteti. "Az elmúlt évtizedek során a nők fokozott munkába állásával párhuzamosan megszűntek azok a hátrányos megkülönböztetések is, amelyek a nőket korábban gátolták a magasabb képzettség megszerzésében, így a nők iskolázottsága a férfiakénál dinamikusabban fejlődött."³⁹

Míg 1960-ban a 25-29 éves korú nőknek legalább 62%-a végzett általános iskolát, addig 1980-ban már 95,3%. A férfiak adata 59,6-ról 95,1%-ra emelkedett. Míg 1960-ban a 25-29 éves nők 10%-a rendelkezett legalább befejezett középiskolával, addig 1980-ban arányuk már 43%. Eközben a férfiak adata 14,9%-ról 31,2%-ra növekedett. A 20-29 éves fiatal nők 10,7%-a, az ugyanebbe a korcsoportba tartozó férfiak 9,1%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.⁴⁰ A társadalmi életben való fokozott részvétel, melyet az előző adatsor is illusztrál, nem járt a fiatal nőknél az öngyilkosság emelkedésével. Pedig Durkheim gondolatmenetei - jeles szociológus azt magyarázza, hogy a nők a világ minden országában sokkal kevésbé hajlanak az öngyilkosságra, mint a férfiak - alapján erre kellene számítanunk: "Minthogy a férfi bonyolultabb társadalmi lény, csak akkor tarthatja magát egyensúlyban, ha több támpontot talál magán kívül, s erkölcsi tartása is azért rendül meg könnyebben, mert több feltételtől függ."⁴¹ 1959-61 és 1977 között a 15-19 éves férfiaknál a 100 ezer főre jutó évenkénti öngyilkosságok száma 15,4-ről 13,8-ra esett, míg a nőknél 10,6-ről 7,8-ra. Ha 1959-61-et 100-nak vesszük, akkor a férfiak adata 1977-ben 89, a nőké 72.

A 20-29 éves korcsoportban 1959-61-ben a férfiak öngyilkossági rátája 38,6 míg 1977-ben 35,9. A nők megfelelő adatai ugyanebben a korcsoportban 13,6 és 9,4, 1959-61 adatait 100-nak véve a férfiak adata 93-ra, azaz 7%-kal, a nők adata 69-re, azaz 31%-kal csökkent!

Államunk sokat tesz a nők kettős terhének enyhítéséért. Míg 1950-ben 1000 bölcsődés korából 13,7 fő volt bölcsődés, addig 1974-ben már 104,8. Míg 1950-ben 100 óvodás korából 23,5 gyermek volt óvodás, addig 1974-ben már 71,8. A nők társadalmi pozíciója is meredeken emelkedik. Míg 1964-ben 100 tanácsstag közül 14,3 volt nő, addig 1974-ben már 24.⁴³

Az adatokat még sorolhatnám tovább. Ennek ellenére a nőkérdéssel kapcsolatos szociológiai és társadalmi gondolkodásunk még mindig a régi mederben halad.

Ennek egyik szép példája H. Sas Judit *A nőiesség és férfiasság sztereotípiákban élő normái a társadalomban és ezek szerepe a családi életmód alakulásában* című dolgozata, mely a jelenlegi helyzet fonákságát abban látja, hogy az új női szerepeket követelő társadalmi feladatok (értsd a női munkavállalás) és a régi normák között feszültség található. Véleménye szerint a régi *sex-role* (nemi szerep) normák virágzása és a változó élet kényszeréből fakadó konfliktus jellemzi ma a társadalom nagy "középső" részét.⁴⁴ A teljes "demokratizmus" csak a társadalmi hierarchia csúcsán élő, főleg értelmiségi csoportoknál található meg. Továbbá: "A normák és a betöltendő szerepek közötti bármilyen feszültség-ellentmondás olyan konfliktustényező, amelyik betegséghez juttathatja az embereket."⁴⁵ A dolgozat azonban csupán a falun élő nők magas neurózis-előfordulásáról beszél, a férfiak tragikusan alakuló mortalitási és egészségi helyzetéről nem tesz említést.

A nők kettős tehervállalásából fakadó problémákat René König is nagy hangsúllyal tárgyalja: a fejlett ipari társadalmakban élő nők helyzetét a "szó szoros értelmében szkizoidnak" véli, mert a nő szerepei rendkívül megosztottak.⁴⁶ Kérdés viszont, hogy a sokat emlegetett "kettős teher" tényleg kettős-e. A Biblia például csak a munkát emlegeti sorscsapásként, arról sehol sem tudósít, hogy a gyerekek nevelése és a családi tűzhely kialakítása csapás lenne. Mindennek ellenére látnunk kell: főleg olyan társadalmakban,

ahol a szolgáltató szektor fejletlen, a kettős teher *részen* valós problémákat takar, de jelenleg tapasztalt rendkívül gyakori felemlegetése propagandaeszköz is, amivel a rendkívül változékony és változtatható szerepelvárások között élő nő maximálisan *visszaélhet*.

5. A nemek útja egy emberesebb kultúra felé

Ezek után felmerül a kérdés: hogyan lehetne javítani valamit a fennálló helyzeten. A férfiaknak - szerintem - meg kellene fogadniuk Goldberg tanácsait, és nekünk, társadalomtudósoknak újra át kellene gondolnunk, mik azok a női és férfi szerepelvárások, melyeknek alapján egy emberségesebb kultúrát lehetne építeni. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban - az általam ismert nézetek közül - Margaret Mead adta a leghumánusabb választ: "Ha közvetlenül kifejezésre jut, hogy a nő egyenlőtlennek érzi részvételét a társadalomban, vagyis fellázad a reá kényszerített korlátok ellen, akkor a nők egyfajta szabadságra tesznek szert, mint közvetlenül a római birodalom bukása előtti időkben vagy a múlt század nőmozgalmainak célkitűzéseiben. De bármilyen kompenzatorikus kiegyenlítődéssel kísérletezzen a társadalom, közben finoman és mélyrehatóan csökken a nők hite, hogy közvetlenül közreműködhetnek az emberi kultúrában, és növekedni fog a férfiak akár rejtve fenyegetett, akár nyíltan támadott elszigeteltsége abban a világban, amelyet egyedül építettek fel." ⁴⁷ Mead két irányban próbálja behatárolni a női egyenjogúsítással kapcsolatos problémákat: egyfelől meg kell szabadulnunk a nemi szerepekkel kapcsolatos túlságosan szigorú szerepelvárásoktól; másfelől el kell ismernünk, hogy az emberséges kultúra felépítéséhez mindkét nemre a maga egyediségében van szükség. Bármelyik nem képessége csak részleges feleletet adhat: "Teljes társadalmat csak akkor építhetünk, ha egyformán felhasználjuk mindkét nem sajátos képességeit, *valamint azokat, amelyekben egyformán részesültek* (kiemelés - B.D.), vagyis, ha élünk az emberiség egészének jutott képességekkel."⁴⁸ Továbbá: "Ha előfeltételként elfogadjuk, hogy képesek vagyunk felépíteni egy jobb világot mindegyik nem sajátos adottságainak felhasználásával, kétféle szabadságot nyerünk jutalmul: 1. azt a szabadságot, hogy felhasználjuk mindkét nem érintetlen képességeit, 2. önként és kulturáltan elismerjük mindkét nem sajátos és jobb adottságait."⁴⁹

- 1 Árvay Attila-Gyárfás Iván: A szív- és érrendszeri halandóság befolyásolásának lehetőségei. Népesedés és népesedéspolitika (Tudományos konferencia, 1981. június 1.) SKV. Budapest, 89-101.1.
- 2 Uo. 89. 1.
- 3 Élet és Irodalom, 1981. november 28.
- 4 Dr. Márai Lajos: A 40-46 éves férfiak halálozási többlete Európában. Demográfia. 1980.I.75.1. 1970-ben a 40-44 éves férfiaknál a szocialista országok átlagos mortalitási rátája 4,34, a tőkéséké 3,44; a 45-49 éves korcsoport megfelelő adatai 6,30 és 5,46; az 50-54 éves korcsoport megfelelő adatai 6,30 és 5,46; az 50-54

évesé 9,62 és 8,78; az 55-59 évesé 15,02 és 14,08; a 60-64 évesé 24,18 és 22,74
Demográfia, 1980.I.80.,81.,82. és 84.1

- 6 Uo. 85. 1.
- 7 René König: Handbuch der empirischen Sozialforschung, Band 7, 33. 1.
- 8 1980. évi népszámlálás. Részletes adatok a 2%-os képviseleti minta alapján, Budapest 1980.25.1.
- 9 Uo. 139.1.
- 10 Népesedés és népesedéspolitika (Tudományos konferencia, 1981. június 1.) 55. lapon közölt adatok alapján.
- 11 Dr. Máдай Lajos: Fiatal produktív korú férfiak halálozási többletének tendenciája Európában a XX. század eleje óta. Demográfia 1977. II. 308. I.
- 12 Uo. 308. 1.
- 13 Uo. 310. 1.
- 14 Dr. Máдай Lajos: Demográfia, 1980 I. 91. 1.
- 15 Eckhard Nándor: A daganatos halandóság. Népesedés és népesedéspolitika. (Tudományos konferencia, 1981. június 1.) Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1981. 103. 1.
- 16 Herb Goldberg: The New Male (From Self-Destruction to Self-Care) New York, 1979
- 17 Uo. 96. 1.
- 18 Uo. 52. 1.
- 19 Demográfiai Évkönyv 1980. Budapest, 1981. 58.
- 20 Uo. 72. 1.
- 21 Katonáné Soltész Márta hozzászólása. In: Népesedés és népesedéspolitika. (Tudományos konferencia, 1981 június 1.) 116. 1.
- 22 Uo. 116. 1.
- 23 Emile Durkheim: Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány. 2. kiadás, Budapest, 1982. 249-255. 1.
- 24 Uo. 255. 1.
- 25 Uo. 255-256. 1.
- 26 Uo. 256. 1.
- 27 Uo. 259. 1.
- 28 Uo. 243. 1.
- 29 Uo. 258. 1.
- 30 Uo. 256. 1.

- 31 Uo. 256. 1.
- 32 Uo. 256. 1.
- 33 Uo. 257. 1.
- 34 Uo. 257. 1.
- 35 Uo. 257. 1.
- 36 Uo. 257. 1.
- 37 Uo. 257-258. 1.
- 38 Uo. 259. 1.
- 39 Az ifjúság demográfiai és foglalkozási jellemzői. KSH Budapest, 1981. 16. 1.
- 40 Uo. 42. 1.
- 41 Durkheim: i.m. 203. 1.
- 42 Gergely Mihály: Röpirat az öngyilkosságról. Budapest, 1981. A 154. és 124. lap adatai alapján a szerző számításai
- 43 Statisztikai adatok a nők helyzetéről. KSH, Budapest, 1975. 60-61., 64 1.
- 44 H. Sas Judit: A nőiesség és férfiasság sztereotípiákban élő normál a társadalomban és ezek szerepe a családi életmód kialakulásában. Kandidátusi Értekezés, Budapest, 530. 1.
- 45 Uo. 530. 1.
- 46 René König: Materialien zur Soziologie der Familie. Köln, 1974. 313. 1.
- 47 Margaret Mead: Férfi és nő. Budapest, 1970. 325. 1.
- 48 Uo. 327. 1.
- 49 Uo. 326. 1.

(Valóság 1982/9)

II. Újra a “női zsarolásról”

Érdeklődéssel olvastam Vági Gábor vitacikkét, amely a *Valóság* 1982. 9. számában megjelent dolgozatomra reflektált (1982. 12.). Érdeklődésemet még az sem zavarta meg, hogy Vági Gábor helyenként elfeledkezik arról, hogy cikkét egy rangos tudományos folyóirat közli, s nem valamely bulvárlap.

Vági szerint írásom három jelenség illusztrálására alkalmas: “1. a magyar halálozási adatok aggasztóan romlanak; 2. a férfiak esetében ez a romlás még aggasztóbb, mint a nőknél; 3. a nők társadalmi emancipációjában történtek előrelépések.” E három állítás valóban benne foglaltatik írásomban, ha eltérő hangsúllyal is. A második pontban foglaltak azonban a valós helyzet eufemizálását jelentik, hiszen nem arról van szó, hogy a férfiak mortalitási helyzete “még aggasztóbb”, hanem arról, hogy egyenesen tragikus mértékű, mint azt például az *Alkoholizmus* (Kossuth Könyvkiadó, 1982. 317. és 336. 1.) című kötetben közölt két ábra is egyértelműen szemlélteti. A két ábrából leolvasható, hogy a férfiak mortalitásában 1960-tól tragikus fordulat következett be, míg a nőknél a halálozás 1970-től kezd el emelkedni, *de már kisebb mértékkel*. Például: az 50-54 éves korcsoportban a férfiak mortalitása az 1960-as 8,86 ezrelékről 1978-ra 12,60 ezrelékre nőtt (42%-os emelkedés), míg a nők adata 5,82 ezrelékről 6,1 ezrelékre (4%-os emelkedés!). Vagy: a 45-49 éves korcsoportban a férfiak mortalitása 5,37 ezrelékről 8,4 ezrelékre nőtt (56%-os emelkedés), míg a nőké 3,97 ezrelékről 4,15 ezrelékre (4%-os emelkedés!). (Forrás: *Demográfiai Évkönyv*.) Ezek után *tárgyszerűen* kívánok Vági ellenvetéseire válaszolni.

Szerinte az általam közölt grafikonról leolvasható adatként a fiúk és lányok csecsemőhalandóságát azonosnak tünteti fel, holott a pontos adat a fiúknál 26,98, a lányoknál 20, 81 ezrelék. “Az ábrázolt adatként tehát hamis.”- írja Vági Gábor. A *Demográfiai Évkönyvből* (KSH, 1979. 157. 1.) átvett ábra ilyen finom különbséget nem képes ábrázolni; ehhez más léptékű grafikon lenne szükséges. Gondoljuk meg: az *y* tengelyen a halandósági rátákat *logaritmikus* léptékben vették fel, mert csak ez teszi lehetővé, hogy a halandóságot 0,1 ezreléktől 250 ezrelékig ábrázoljuk (2500-szoros “sáv”!).

Vági a szememre veti, hogy a demográfiai olló már gyerekkorban is nyílik, vagyis a nemek közötti halandósági különbségek általam jelzett okai nem érvényesek. Nyilvánvaló, hogy a fiúgyermekek másként szocializálódnak, számukra más normák és értékek a kötelezőek családon belül és kívül. Ezek közül csak egyet emelek ki: a fiúknak már ebben a korai életszakaszban is megengedettebbek a veszélyes játékok, mint a lányoknak, de nyilvánvaló, hogy a kérdés tisztázása teoretikusan nem dönthető el, empirikus kutatást igényel.

A mortalitási olló már a nem házasság korcsoportjában is nyílik, és “a kifacsarodott emancipáció”, legalábbis ezekben a korcsoportokban nem lehet magyarázat a nemek közötti halandóság különbségének növekedésére - veti szememre Vági Gábor.

Az emancipáció ugyan nem, de a különböző szerepelvárások már igen. Ebben a korcsoportban az egyik fontos halandósági ok az öngyilkosság, márpedig 1977-ben a 15-19 éves korcsoportban százezer férfira évente átlagosan 13,8, ugyanennyi nőre viszont csak

7,7 öngyilkosság jutott. Ezt a jelenséget szerintem jelentős mértékben magyarázza az, hogy a nők már ebben a korban is kettős szereppel rendelkeznek. Ha a munka és a tanulás világában nem érnek el sikereket, akkor még mindig ott van a férjhez menés és a tradicionális női szerepek betöltésének lehetősége. Ilyen előny a fiúk számára nem létezik, ők szinte kizárólag a munka és tanulás világában kényszerülnek bizonyításra, hogy aztán később alkalmasnak bizonyuljanak a nők számára férjként.

Vági jogosan említi, hogy nem számolok a biológiai okokkal, hisz a csecsemőhalandóság tekintetében kb. 25-28%-os a fiúk többlethalálózása. (A továbbiakban is a nők halandóságát tekintem 100%-nak.) Látnunk kell azonban, hogy ez a halálzási többlet semmiféle trendet nem mutat. Az okok itt nyilvánvalóan biológiaiak, s feltárásukat nem a szociológusnak kell elvégeznie. Cikkem a munkaképes férfiak tragikus mortalitás-romlásával foglalkozik, mely az *idő függvényében* igenis nagy romlást mutat: az így kialakuló különbségek minimum 3-4-szer nagyobbak, mint a csecsemőhalandóságban megmutatkozó 25%-os (biológiai alapú) többlethalálózás. Nem foglalkoztam a csecsemők halandóságával, s ezt a továbbiakban is az orvostudomány hatáskörébe tartozónak vélem. De csak azért, hogy bizonyítsam, "tudom a leckét", kénytelen vagyok itt is leszögezni, hogy a természetben (Természetben) az utódot kihordó női egyedek szívósabbak, életképesebbek, miként annak egészen szélsőséges példáit is tapasztalhatjuk (például a megtermékenyítő hím felfalása). Ami engem érdekelt, az az ezen túlmenő, tehát nem biológiai alapú mortalitási különbség, illetve a mortalitási ráták trendjében 1960 után bekövetkezett fordulat.

Vági Gábor legnagyobb félreértése, félrelátása, hogy "a házasságkötési életkor fölött a halandóság nemek közötti eltérése *szűkül*, és nincs bizonyíték arra nézve, hogy az együttéléssel egyben új, a férfi mortalitást a nőkénél erőbben növelő tényező lépne be e szomorú adatok sorába." A Vági Gábor által kritizált cikkemhez mellékeltem ábra alapján első pillantásra valóban szűkül a növekvő kor függvényében a nemek közötti halandóság eltérése, de ha én Vági Gábor volnék, észrevenném, hogy az *y* tengelyen a halandóság *logaritmikus léptékben* van felvéve, éppen ezért szűkülésről - úgy, ahogy azt Vági értelmezi - *szó sincs*. A már idézett *Demográfiai Évkönyv* 157. oldalán a következő adatokat találhatjuk: húszéves korban az ezer főre jutó férfi halálzás 1,62 ezrelék, a nőké 0,35 ezrelék (4,6-szoros többlet!); harmincéves korban a férfiak adata 2,02 ezrelék, a nőké 0,71 ezrelék (2,8-szoros többlet); negyven éves korban a megfelelő adatok 4,38 és 2,12 ezrelék (2,1-szeres többlet); ötvenéves korban a megfelelő adatok 11,6 és 4,71 ezrelék (2,5-szeres többlet); hatvanéves korban az adatpár 21,62 ezrelék és 11,33 ezrelék (1,9-szeres többlet). S bár arra valóban nem áll rendelkezésemre oksági összefüggést kimutató bizonyíték, hogy az együttéléssel a férfi mortalitást a nőkénél erőbben növelő tényező lépne be e szomorú adatok sorába, de arra már van, hogy az utóbbi húsz esztendőben a *férfiak* halandósága tragikusan romlott. Csak erős sejtésként kezelhető bizonyítékokat viszont már nagy számban találunk, olyanokat, amelyek mind a férfiak kedvezőtlenebb helyzetét igazolják. Példámban nem törekszem a teljességre, azonban az alábbiak megerősítik korábbi feltevéseimet.

A családjog területén tapasztalható igazságtalanságok fennmaradnak (érzésem szerint ezeken a Legfelsőbb Bíróság 1982. évi állásfoglalása sem lesz képes lényegesen változtatni), mert a bontópereknel a vétkességi elv kötelező megállapítása a továbbiakban sem fog szerepelni a bírói gyakorlatban, férfi valóperes bíró csak igen kevés

tevékenykedik, és nehéz lesz egy olyan több évtizedes gyakorlaton változtatni, mely az esetek döntő többségében automatikusan az anyának ítéli a gyermeket. A gyermek életében a válás mindenképp törést okoz, és ennek a törésnek jelentős hányadban azok az anyák a kezdeményezői, akik az eddigi ítélkezési gyakorlat szerint szinte mindig alkalmasabbnak bizonyultak a gyermek nevelésére, mint az apák.

Vági Gábor szerint nem tudjuk meg, hogy “a kibillent emancipációból miként lesz alkoholizmus, balesetveszély és rák”. Bár a férfiak tragikus balesetekből származó mortalitási többlete nem feltétlenül függ össze a kibillent emancipációval, de az alkoholizmus és a rák - érzésem szerint, jóllehet ennek részletes elemzése meghaladja kompetenciámat - igen. Andorka Rudolf és Buda Béla az *Alkoholizmus - Kórkép vagy korkép?* (Kossuth Könyvkiadó, 1982. 165. és 166. 1.) című kötetben megjelent tanulmánya megállapítja: “a házassági és családi kapcsolatok konfliktusai az alkoholista férfiak nagy többségének életében súlyos feszültséget okoznak”. Továbbá: “a megvizsgált alkoholisták kétharmadánál (66,5 százalék) az ilyen konfliktusoknak volt szerepük részben más feszültségokozó tényezőkkel együtt a mértéktelen ivás megkezdésében, más szóval mintegy ezek *lökték rá a vizsgált személyt az alkoholizmushoz vezető útra*”.

A rákkal kapcsolatban pedig a modern pszichoszomatikus szemlélet megállapítja, azok a személyek hajlamosak inkább a rákos megbetegedésre, akik egyfajta maszkírozott depresszió áldozatai, mely mögött elvtelen alkalmazkodás, az érzelmek letagadása és “önzetlen” erőfeszítések sorozata rejlik. Más szóval a betegséget sokszor az öngyűlölet, az igazi érzelmek és vágyak letagadása okozza. (Carl Simonton: *Getting well again - a step by step self-help guide to overcome cancer for patients and their families*. J.P. Tarcher Inc. New York, 1978.)

A férfiak hátrányait vizsgálva meg kell állapítanom, hogy a realitások mellett vakon megy el az, aki egyenlőségjelet tesz a férfiak második gazdaságban vállalt önkizsákmányoló tevékenysége és a nők kettős terhelése közé. A nők második műszakja komplementer tevékenység az elidegenedett, hajszás, teljesítményorientált pénzkereső tevékenységgel szemben. Feltételezésem szerint a második műszakban (második vagy fekete gazdaságban) tevékenykedő férfi, aki munkabérért dolgozik, sokkal nagyobb stressznek van kitéve, sokkal kevésbé képes a szükséges lazításra, mint a háztartásban, háztájiban második műszakot teljesítő nő, aki nem idegen közegben, hanem szeretett gyermekei között végzi örömet is okozó, de sokszor bizony fáradságos tevékenységét.

Hazánkban a nők nyugdíjkorhatára 55 év, a férfiaké pedig 60 év, annak ellenére, hogy a férfiak átlagos élettartama 1978-ban 66,6 év, a nőké pedig 73,3 év volt.

Vági Gábor szándékos félrehallásának tudható be az az állítása, hogy olyan kultúrákban is megtalálható a férfi mortalitási többlet, ahol a nemek közötti szerepmegosztás eltér az európaiétól. Vági az ENSZ *Demográfiai Évkönyvét* használja, amely az adott ország teljes népességére vonatkozó halálozási adatokat közöl, vagyis azt az adatot, hogy az *egész* lakosságra vonatkoztatva évente és nemenként ezer főből hányan halnak meg. Ezek az adatok azonban nem tükrözik az egyes korcsoportok nemek szerinti halandóságát és a kohorszok halandóságának időbeli változását. Ezekhez visszamenőlegesen 20-30-50 évre meg kellene nézni - már ahol ez egyáltalán létezik - a nemzeti demográfiai mutatókat. Így azután nem csodálkozom, hogy ugyan a teljes lakosságra vonatkozó halálozási ráta alapján Irakban a férfiak mortalitási többlete tényleg

nagyobb (20%), mint Magyarországon (15%), de míg Irakban a 40-44 éves férfiak halálozási többlete 17%, addig Magyarországon a férfiak többlete ebben a korcsoportban 103% (!). Továbbá: amíg Irakban a 45-49 éves korcsoportban a férfiak mortalitási többlete 50%, addig Magyarországon ugyanebben a korcsoportban a férfiak többlete 104%. (Számításaimat az *ENSZ 1979-es Demográfiai Évkönyvének* 423. és 425. oldalán közölt adatai alapján végeztem el.)

Vitapartnerem szerint a jelenségcsoport többi lehetséges okát is keresnem kellett volna.

Kerestem és éppen ennek alapján arra a feltételezésre jutottam, hogy - mivel az életformaváltás mindkét nemet érintette, sőt a nőket talán erőteljesebben, mint a férfiakat - a két nem kapcsolatában is kellett valaminek történnie, ami erősen közrejátszik a cikkemben leírt jelenség kialakulásában.

Vági szerint azt állítom, hogy a nők zsarolnak. Ezzel szemben ezt a szót nem írtam le! Persze az már vizsgálatra szorulna, hogy Vági Gábor miért "hallja ki" szövegemből azt, amit nem írtam le, s azt miért ismételteti.

Ugyancsak ellenem felhozott vád, hogy erkölcstelen vagyok és gyilkossággal vádolom az özvegyeket, továbbá nem beszélek a társadalom kollektív felelősségéről.

Dehogy vádolom én gyilkossággal az özvegyeket! Bár a részletekre (miért létezik, létezhet a második gazdaság? miért magas a női foglalkoztatottság? miért alacsony az egészségügy költségvetési dotációja? stb.) nem térek ki, igenis megemlékezem a társadalom kollektív felelősségéről. Idézet a cikkemből: "A jelenlegi helyzetben a férfi-nő viszony dinamikája, mely persze nem szakítható el a társadalom dinamikájától, arra tart, hogy a férfiak körében a romló mortalitási ráták miatt egy háborús veszteséghez hasonlítható pusztulással kell számolnunk." Mi ez, ha nem a társadalmi felelősség felkeltésére kongatott vészharang?! Ami azt illeti, hogy konzervatív vagyok és mesterséges feszültséget szítok (kik között képes egy folyóiratcikk "mesterséges" feszültséget szítani?), hát lehet, hogy manapság már konzervatívnak számít az, aki aggódva nyilatkozik az egyre lazábbá váló szexuális erkölcsökről, a magas válási arányszámokról és mindarról a tömérdek mennyiségű szenvedésről, mely lényegében abból fakad, hogy korunk a fokozódó anómia (Durkheim) kora. Ha ezért lennék konzervatív, akkor vállalom! Ha viszont azért nevez Vági Gábor konzervatívnak, mert azt vallom, hogy a nemek közötti különbségek funkcionálisak *is*, és épp ezért - a hamis egyenlősdi elutasítva - ezeknek a különbségeknek a figyelembevételével kellene emberségesebb kultúrát építenünk, akkor meg még büszkén is vállalom a konzervatív címkét.

A legfontosabbnak azt tartanám, hogy nők és férfiak egyaránt változtassanak szerepelvárásaikon. A nők helyesen tették, amikor a korábbi elnyomatásukból fakadó igazságtalanságok ellen fellépve beléptek a társadalmilag szervezett munka világába (amely korábban kizárólag a férfiak társadalma volt) és kibővítették a rendelkezésükre álló szerepek tárházát, de - szerintem - jelenleg a férfiaknak kell lépniük: harcolniuk kell a női emancipáció visszasságai ellen, és ami még ennél is fontosabb, lazítaniuk kellene destruktív szerepelvárásaikon.

Ha én Vági Gábor volnék, akkor dolgozatomban másutt keresném a “hibákat”. Számon kérném magamtól, hogy összemostam a különböző társadalmi rétegeket, még utalásszerűen sem tettem különbséget foglalkozási csoport, iskolai végzettség, lakóhely, beállítódás stb. szerint. De erre a valóban jogos ellenérvre is válaszolok. Egy folyóiratcikk keretei között nem vállalhattam a mortalitás problematikájának még csak felületes körüljárását sem. Felfigyeltem egy létező jelenségre (ez a férfiak mortalitási többlete), s szándékom nem volt több, mint

- a. a jelenséget köztudottá tenni, ezáltal
- b. a szükséges apparátussal rendelkezőket további kutatásra stimulálni,
- c. saját - nem kizárólagosnak tekintett! - hipotézisemet közreadni.

Tudatában vagyok annak, hogy a férfi és női mortalitás közötti különbségek a társadalom különböző csoportjaiban eltérően alakulnak, s a férfi és női szerepek merőben különböznek például a tradicionális értelmiségi és a paraszti szubkultúrában, még annak ellenére is, hogy a tömegtájékoztatás (elsősorban a televízió) hatására egy egészségtelen, a tradíciókat felszámoló, lefelé nivellálás folyamata zajlik.

Magam is szívesen foglalkoznék a jelenség mögött rejlő mélyebb oksági összefüggések feltárásával és feltételezésem bizonyításával (vagy elvetésével!), de ehhez kutatóintézeti háttér lenne szükséges, ám ezzel nem rendelkezem, így meg kellett elégednem a probléma exponálásával. S hogy e probléma milyen élő és mennyire foglalkoztatja a népeiséget, azt azok a levelek, telefonok és sajtócikkek bizonyítják, amelyeket pro és kontra a *Valóság*-ban megjelent cikkem és az azt követő televíziós interjúm után kaptam. Mindent összevetve úgy gondolom, nem volt felesleges a közfigyelmet a férfi mortalitás tragikus romlására irányítani, még akkor sem, ha feltételezéseim (már ami az okokat illeti) részben tévesnek bizonyulnának.

(Valóság 1983/3)

III. Egy új szempont a családi munkamegosztás vizsgálatához az időmérlegvizsgálatok tükrében

Az idővel való gazdálkodás a különböző társadalmi rétegek életmódjának egyik legfontosabb vetülete. Falussy Béla ezzel kapcsolatban egy mérőszámot, az ún. K/S mutatót dolgozta ki, "amely a munka jellegű kötött idő és a szabadidő viszonyát fejezi ki".¹ A mutató számlálójában a következő tevékenységek találhatók: (K=keresőtevékenység + háztáji és kisegítő gazdálkodás + háztartási munka + javítás, karbantartás, építés + vásárlás, szolgáltatás + gyermeknevelés + közlekedés), a nevezőben pedig az aktívan töltött idő percértéke található. "A mutató mint viszonzyszám jelzi, hogy a munka jellegű kötött tevékenységek időszükséglete hányszorosa a szabadidőnek. Az egyes rétegek tevékenységkeretének összehasonlításakor a mutató értékének emelkedése az átlagos napi leterheltség fokozódásának arányát jelzi."² Falussy megállapítja: "mindkét életkori csoportban - a 15-29 és a 30-39 éves korcsoportról van szó - a nők időháztartása a férfiakhoz viszonyítva jóval kedvezőtlenebb, tehát a munka jellegű tevékenységek magasabb és a szabadidő mennyiségének alacsonyabb szintje jellemző rájuk."³ A szerző azt is megfigyeli, miképp alakul a 15-29 éves nappali tagozaton tanuló, valamint az ugyanezen korcsoportba tartozó már nem tanuló fiatalok időbeosztása. A nappali tanulmányok befejeztével, tehát egy olyan időszakban, amikor a házasságkötés sokkal valószínűbb, a "férfiak együttes munkaterhei 35%-ról 38%-ra, a nők pedig jelentősebben (36%-ról 41%-ra) növekszenek a napi időkeretben"⁴ Jelen dolgozat egyik célja annak megmutatása, hogy a Falussy-féle K/S mutatóval kapcsolatos fenntartásaim abból fakadnak, hogy a társadalmilag kötött idő (K) fogalma távolról sem takar homogénnek tekinthető tevékenységeket. Ezen kategórián belül két nagy csoport elkülönítését vélem szükségesnek: 1. direkt vagy indirekt módon pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységek; 2. családdal kapcsolatos tevékenységek.

A pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységek közé sorolom a keresőtevékenységeket; a háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munkát; a javítást, karbantartást és építést, valamint a közlekedést.

A családdal kapcsolatos tevékenységek pedig a háztartási munkát, a gyermeknevelést, valamint a vásárlást és szolgáltatást foglalják magukba.

1. táblázat

Értelmiségiek és vezetők napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfi-nő bontásban

(percben)

	Férfi	Nő
1. Kereső tevékenység	331	244
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	8	3
3. Javítás, karbantartás és építés	10	3
4. Közlekedés	85	79
<u>Pénzzel kapcsolatos tevékenység</u>	<u>434</u>	<u>329</u>
1. Háztartás	47	144
2. Gyermeknevelés	22	46
3. Vásárlás, szolgáltatás	16	23
<u>Családdal kapcsolatos tevékenység</u>	<u>85</u>	<u>213</u>
Összes kötött idő	519	542
Szabadidő	283	241
<u>K/S Index</u>	<u>1,83</u>	<u>2,25</u>

Forrás: Falussy Béla: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság gazdálkodásában, in: Ifjúság és társadalom (Tanulmányok), Budapest, KSH, 1982. a 194. oldalon közölt adatok alapján.

Falussy társadalmi rétegek mentén és férfi-nő bontásban közli a KSH 1976/77. évi vizsgálatából nyert adatokat. A következőkben a Falussy-féle adatokat⁵ az általam javasolt bontásban közlöm (1. táblázat).

Bár a közölt táblázat nem veszi figyelembe a családi állapot különbségeiből adódó eltéréseket, mégis fényt vethet a mai magyar családok működésének egyik legfontosabb jellemzőjére, a nemek szerinti munkamegosztásra.

Az 1. táblázatból kiviláglik, hogy az értelmiségiek és vezetők körében a férfiak átlagosan napi 105 perccel többet fordítanak pénzkereső tevékenységre, mint a nők. A családi feladatok ellátásával viszont a nők törődnek többet: összesen 128 perccel többet foglalkoznak vele, mint a férfiak. Elmondhatjuk tehát, hogy a férfiak kereső munkával töltött többletideje hozzávetőleg kiegyenlíti a nők családdal töltött többletmunka-idejét. A magyar szociológia eddig csak a női túlterheltség és a kettős teher problémáira figyelt fel és nem látta az előbb említett időstruktúra-jellegzetességet.

Így például Szalai Júlia is csak a családi munkamegosztásra figyel: nem veszi észre azt, hogy a családoknak meg is kell élniük valamiből. A családi munkamegosztásban pedig a méltánytalanságok egész sorát fedezi fel: “a férj és feleség közötti munkamegosztás jóval egyenlőtlenebb a család egészéről, mint a gyermeknevelésről való gondoskodás terén; e tényt önmagában is negatívan kell értékelnünk, hiszen fordított eset bizonyos mértékig indokolható lenne néhány, kizárólag az anya által ellátható feladat időigényével.”⁶ Szalai Júlia szemlélete mögött két rejtett feltételezés áll. 1. A férfiaknak akkor is többet kell foglalkozniuk a háztartási teendőkkel, ha ők a család első keresői, hisz az időmérlegek is méltánytalan helyzetet jeleznek a családi feladatokkal összefüggő munkamegosztás terén. Ehhez a szemlélethez járul még az is, hogy nem veszi észre a tényt, hogy a nők háztartásbeli többletmunkája kiegyenlíti a férfiak pénzkereső többletmunkáját. (Már hallom viszont a nagy ellenérvet: a háztartási és pénzkereső munkát összeadva a nők kötött ideje kb. napi háromnegyed órával hosszabb, mint a férfiaké, tehát még ha igaz is a fenti állítás, mégis hátrányos helyzetben vannak.) 2. Ez az utóbbi érv vezet el Szalai Júlia szemléletének második feltételezéséhez, mely a pénzkereséssel és a családdal kapcsolatos tevékenységeket az időmérleg tükrében *homogénnek* tekinti. E két tevékenység összemosása azonban eltorzítja a valóságot. Látnunk kell, ez a két aktivitási szféra gyökeresen eltér egymástól: míg a pénzkereséssel járó tevékenységek egyértelműen teljesítményorientáltak és egyértelmű mércével (az előteremtett pénz mennyiségével) mérhetők, addig a családdal kapcsolatos tevékenységek sikeressége kevésbé mérhető.

De a helyzet más szempontból is problematikus: az eddig divatos szociológiai felfogások szerint a házimunka értéktelen, míg kint, a nagyvilágban végzett munka értékes. (Simone de Beauvoir világhíres könyvében előbb öntudatosan megállapítja: “minden ember alapvető követelése, hogy önmagát lényeginek tételje, s a nő tragédiája éppen az, hogy e belső igénye összeütközésbe kerül helyzete posztulátumával, mely őt lényegtelenként konstituálja.”⁷ Továbbá: “a nő specifikus helyzetét az határozza meg, hogy bár eredendően ő is autonóm szabadság, mint minden ember, egy olyan világban fedezi fel és választja önmagát, melyben a férfi arra kényszeríti, hogy önmagát *másikként* vállalja egy olyan világban, amelyben tárgyá akarják merevíteni, immanenciára kárhoztatni, mert transzcendenciáját egy másik lényegi szuverén öntudat fogja folytonosan

meghaladni.”⁸ Beauvoir szerint a férfiak boldogan meghaladják magukat, míg a nők az örök immanencia kicsinyes világában kénytelenek elsüllyedni. Beauvoir nem hajlandó észrevenni, hogy nemcsak filozófusokból és önmegvalósító férfiakból és immanenciára kárhoztatott nőkből áll a világ: a férfiak zöme nőtársaikkal együtt mindig és mindenütt - még egy beauvoir-i felhígított egzisztencializmus szempontjából nézve is - pusztán immanenciára volt ítélve.

A házimunka értéktelenségéről vallott - gyakran manipulatív - nézetek káros hatására Cseh-Szombathy László is felhívja a figyelmet: ez a felfogás egyrészt “kielégítetlenséget, frusztrációt okoz azoknál a nőknél, akik szocializációjuk, képzésük eredményeként nagy érdeklődést tanúsítanak foglalkozásuk, pályájuk iránt, és nyomasztja őket, hogy a gyermekneveléssel járó háztartási terhek visszafogják őket. De nem tudja magát átadni a családi életnek a nők másik csoportja sem, azok, akiket nem érdekel különösebben kereső munkájuk és ezt csak jövedelemforrásnak tekintik: zavarják őket a nevelésük során beléjük plántált normák, amelyek az otthoni munka, a családnak szentelt élet alacsonyabbrendűségét hirdették.”⁹

A továbbiakban vessünk egy pillantást a 2. és a 3. táblázatra! A szakmunkásoknál és a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál is hasonló trendet figyelhetünk meg: a férfiak több időt töltenek a pénz előteremtésével, illetve indirekt termelői tevékenységgel (háztáji, javítás és építés), a nők pedig körülbelül ugyanennyivel szentelnek többet a családdal kapcsolatos tevékenységeknek. Tanulságosnak bizonyul, ha a pénzkereséssel kapcsolatos, valamint a családi élethez fűződő aktivitásokat a táblázatokban bemutatott három foglalkozási csoport mentén hasonlítjuk össze.

2. táblázat

Szaktanácsok napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfi-nő bontásban

(percben)

	Férfi	Nő
1. Kereső tevékenység	346	283
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	24	9
3. Javítás, karbantartás és építés	34	2
4. Közlekedés	80	61
<u>Pénzzel kapcsolatos tevékenység</u>	<u>484</u>	<u>355</u>
1. Háztartás	46	206
2. Gyermeknevelés	20	36
3. Vásárlás, szolgáltatás	13	26
<u>Családdal kapcsolatos tevékenység</u>	<u>79</u>	<u>268</u>
Összes kötött idő	563	623
Szabadidő	230	163
K/S Index	2,45	3,71

Forrás: *Falussy Béla*: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában, in: *Ifjúság és társadalom* (Tanulmányok), Budapest, KSH, 1982, a 185. oldalon közzétett adatok alapján.

3. táblázat

Mezőgazdasági fizikaiak napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfi-nő bontásban

(percben)

	Férfi	Nő
1. Kereső tevékenység	382	215
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	147	143
3. Javítás, karbantartás és építés	12	6
4. Közlekedés	58	50
<u>Pénzzel kapcsolatos tevékenység</u>	<u>599</u>	<u>414</u>
1. Háztartás	42	238
2. Gyermeknevelés	7	16
3. Vásárlás, szolgáltatás	4	10
<u>Családdal kapcsolatos tevékenység</u>	<u>53</u>	<u>264</u>
Összes kötött idő	652	678
Szabadidő	141	114
<u>K/S Index</u>	<u>4,62</u>	<u>5,95</u>

Forrás: *Falussy Béla*: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában, in: *Ifjúság és társadalom* (Tanulmányok), Budapest, 1982, a 186. oldalon közölt adatok alapján

4. táblázat

Pénzkereséssel kapcsolatos férfi és családi tevékenységekkel kapcsolatos női többlettevékenység társadalmi rétegekként
(percben)

	Vezetők és értelmiségiek	Szakmunkások	Mezőgazdasági fizikaiak
Pénzkereséssel kapcsolatos napi átlagos férfi többletidő-ráfordítás (percben)	105	129	189
Családdal kapcsolatos napi átlagos női többletidő-ráfordítás (percben)	128	189	211
Férfi és női K/S mutatók átlaga:	2,04	3,08	5,28

Mint a 4. táblázat mutatja, a társadalmi hierarchia lépcsőin lefelé haladva jelentős különbségeket találunk a lakosság terhelését jelző K/S mutató tekintetében. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a férfiak esetében a társadalmi létrán lefelé haladva erősebben érvényesül az első keresős jelleg, míg a nők esetében az, hogy ők a család második keresői.

5. táblázat

A nők családdal kapcsolatos tevékenységeinek struktúrája tevékenységek szerint
(percben)

	Vezetők és értelmiségiek	Szakmunkások	Mezőgazdasági fizikaiak
Háztartás	144	206	238
Gyermeknevelés	46	36	16
Vásárlás, szolgáltatás	23	26	10
Összesen	213	268	264

Az 5. táblázat azt mutatja, hogy a nők családdal kapcsolatos tevékenységstruktúrája a társadalmi pozíció függvényében hogyan változik. A legalacsonyabb társadalmi pozícióban lévő asszonyok fordítják a legtöbb időt házimunkára, és a legkevesebbet a gyermeknevelésre.

6. táblázat

A férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei

(percben)

	Vezetők és értelmiségek	Szakmunkások	Mezőgazdasági fizikaiak
Keresőtevékenység	331	346	382
Háztáji és kisegítő gazdaság	8	24	147
Javítás, karbantartás és építés	10	34	12
Közlekedés	85	80	58
Összesen	434	484	599

A 6. táblázat azt szemlélteti, hogy a férfiak pénzkereső tevékenysége a társadalmi pozíció függvényében hogyan változik. A táblázat egyértelműen mutatja, hogy a túlterheltség terén az értelmiségiek és vezetők vannak a legjobb helyzetben, utánuk jönnek a szakmunkások, míg a mezőgazdasági fizikaiak vannak a legrosszabb helyzetben.

A nemzetközi időmérlegek adatainak feldolgozása során Szalai Sándornak a figyelmét is elkerülte az általam itt kidomborítani próbált komplementaritás, mely abban nyilvánul meg, hogy a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei hozzávetőleg annyival hosszabbak a nők hasonló tevékenységeinél, amennyivel a nők a családdal kapcsolatos tevékenységeiknek többet szentelnek, mint a férfiak. Szalai Sándor ugyanis a nemzetközi vizsgálódások által kapott időmérleg adatokra hivatkozva megállapítja: “Mindent egybevetve az időmérleg adatok eléggé megcáfolhatatlannak tűnő társadalmi dokumentummal szolgálnak, azt sugallva, hogy problémáikat, amelyekkel a kereső nők szembekerülnek, a vizsgált országok egyikének sem sikerült megoldania, s a munkának a nemek közötti megosztásában mindenütt igen méltánytalan helyzet tapasztalható.”¹⁰ Vizsgáljuk meg ennek az állításnak a fényében a nemzetközi időmérleg adatait!

7. táblázat

Kereső férfiak és nők pénzkereső tevékenységgel és családdal kapcsolatos tevékenységei munkanapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában

(percben)

	Férfi	Nő
Kereső munka	561	472
Pénzkereső tevékenység	596	494
Háztartási kötelezettségek *	35	22
Összes házimunka	24	173
Családdal kapcsolatos tevékenység	36	197
Gyermekekellátás	12	24
Társadalmilag kötött idő	632	691

* Ezek a tevékenységek többnyire indirekt módon pénzt takarítanak meg.

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen*, Budapest, 1978. 430. és 434. oldalon közölt adatok alapján.

Gondolatmenetünkhöz a 7., 8., 9. és 10. táblázat adatait fogjuk felhasználni. A 7. táblázat szerint pénzkereső tevékenységre a férfiak 15 hely átlagában munkanapokon 596 percet, míg a dolgozó nők 494 percet fordítottak, így a férfiak munkára 102 perccel többet fordítottak, mint a nők. A nők viszont átlagban 197 percet fordítottak a családdal kapcsolatos tevékenységre, míg a férfiak mindössze 36 percet: a nők családdal kapcsolatos tevékenységeinek többlete tehát 161 perc. A 7. táblázat tehát nemzetközi összehasonlításban körülbelül ugyanazt az időstruktúrát mutatja, amit a magyar adatokkal kapcsolatban megfigyelhettünk, bár nem elhanyagolható körülmény az, hogy a “felvételt nagyjából városi népességekre korlátozták.”¹¹

8. táblázat

Kereső férfiak és nők pénzkereső tevékenységgel és családdal kapcsolatos tevékenységei szabadnapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában
(percben)

	Férfi	Nő
Kereső munka	53	39
Pénzkereső tevékenység	134	66
Háztartási kötelezettségek	81	27
Összes házimunka	56	263
Családdal kapcsolatos tevékenység	77	301
Gyermekellátás	21	38
Társadalmilag kötött idő	211	367

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen*, Budapest, 1978, a 432. és 436. oldalon közölt adatok alapján.

A 8. táblázat bizonyítja, hogy a kereső nők szabadnapjaikon körülbelül kétszer annyit foglalkoznak a családdal kapcsolatos tevékenységekkel, mint munkanapokon. Ezzel kapcsolatban egyet kell értenünk Szalaival, aki leszögezi: a dolgozó nőnek “arra kell e napokat felhasználnia, hogy behozza a háztartással kapcsolatos lemaradását.”¹²

9. táblázat

Kereső és háztartásbeli nők pénzkereső és családi tevékenységei munkanapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában
(percben)

	Kereső nő	Háztartásbeli nő
Kereső munka	472	65
Pénzkereső tevékenység	494	77
Háztartási kötelezettségek	22	12
Összes házimunka	173	388
Családdal kapcsolatos tevékenység	197	457
Gyermekekellátás	24	69
Társadalmilag kötött idő	691	534

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen*, Budapest, 1978, a 434. és 438. oldalon közölt adatok alapján.

10. táblázat

Kereső és háztartásbeli nők pénzkereső és családi tevékenységei szabadnapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában
(percben)

	Kereső nő	Háztartásbeli nő
Kereső munka	39	4
Pénzkereső tevékenység	66	46
Háztartási kötelezettségek	27	42
Összes házimunka	263	269
Családdal kapcsolatos tevékenység	301	311
Gyermekekellátás	38	42
Társadalmilag kötött idő	367	357

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen*, Budapest, 1978, a 436. és 440. oldalon közölt adatok alapján.

A 9. és 10. táblázatból az is kiviláglik, hogy a háztartásbeli nők hétköznapiakon körülbelül 2,3-szor több időt szentelnek a családdal kapcsolatos tevékenységeknek, mint a dolgozó nők, munkaszüneti napokon pedig a dolgozó nők átlagban 301 percet, míg a háztartásbeliek 311 percet. A háztartásbeliek a munkanapokhoz képest (amikor átlagban 457 percet fordítanak a családdal kapcsolatos tevékenységre) munkaszüneti napokon 311 percet töltenek ezzel a tevékenységgel, tehát 32%-kal kevesebb időt. A dolgozó nők a munkanapokon 197 perces átlagához képest a munkaszüneti napokon átlagban 301 percet szentelnek ezeknek a tevékenységeknek, tehát a munkanapokhoz képest 153%-kal növelik ez irányú tevékenységüket. A kereső nők tehát ténylegesen hátrányban vannak a munkaszüneti napokon: társadalmilag kötött idejük ezeken a napokon jóval hosszabb, mint a férfiaké. Szalai csak egy dologról feledkezik meg; sokkal nehezebb egy átlagos munkanapon (a nőkhez viszonyítva) 102 perccel több időt fordítani pénzkereső tevékenységre, mint a családra többletidőt fordítani.

Szalai Sándor azt sem veszi figyelembe, hogy a tőkés országokban a nők gazdasági aktivitásának rátája alacsonyabb, mint nálunk, tehát a kettős teher jóval kisebb mértékben létezik ezekben az országokban: a hetvenes évek végén Magyarországon például a 25-44 éves korcsoportokban a nők 78%-a, Nyugat-Európában 46%-a dolgozott.¹³ Nyugaton főleg a fiatalabb korcsoportok foglalkoztatási szintje magas; a nők többsége iskolai tanulmányai befejezése után munkát vállal, de a házasságkötés és különösen az első gyermek megszületése után jelentős részük véglegesen elhagyja a kereső tevékenységgel.

Később a női munkavállalás 40-50 év között ismét nő (ún. kétmaximumos foglalkoztatás).

Szalai Sándor azt sem látja kellőképpen, hogy a kelet-európai országokban kialakult főkereső férfi és másodkereső nő viszonylatban *igazságtalan* a demokratikus teherviselés férfiakon való számonkérése.

11. táblázat

A 18-60 év közötti aktív férfiak és nők átlagos pénzkereső, illetve családi tevékenységekkel kapcsolatos időráfordításai 1963-ban és 1976/77-ben

(percben)

	1963-ban		1976/77-ben	
	férfi	nő	férfi	nő
Pénzkereséssel kapcsolatos tevékenység	540	402	503	382
Családdal kapcsolatos tevékenység	54	240	54	231
Összes társadalmilag kötött idő	594	642	557	613

A 11. táblázat a 19 és 60 év közötti női és férfi keresők kötött idejének alakulását mutatja az egész népességre kivetítve (átlagos napi időigény) 1963-ban és 1976/77-ben. A két időpontban hasonló időstruktúra figyelhető meg: 1963-ban a férfiak 138 perccel többet fordítottak pénzkereső tevékenységre, mint nőtársaik, míg a nők 186 perccel többet szentelnek a családdal kapcsolatos tevékenységeknek; 1976/77-ben pedig a férfiak kereső tevékenységre 121 perccel többet fordítottak, mint a nők, a nők viszont a családdal kapcsolatos tevékenységek területén „vezettek” 177 perccel. Tehát a magyar társadalom egészére is elmondható az, amit három fontos foglalkozási csoport és nemzetközi vizsgálódások kapcsán figyelhettünk meg.

* * *

A fentiekben közölt elemzés megmutatta, hogy a társadalmilag kötött időn belül a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei (legyenek azok akár direkt vagy indirekt pénzkeresési formák) hozzávetőleg annyiival hosszabb tartamúak a nők hasonló tevékenységeinél, amennyivel a nők a családdal kapcsolatos tevékenységeknek többet szentelnek, mint a férfiak. A családszociológiában immáron tradícióvá lett a családi munkamegosztás igazságosságát csakis a házimunkára és gyermeknevelésre koncentrálni megítélni. Fenti adataink azonban jelzik, hogy *két kettős teher* létezik: a nőké, akiknek a

családi lekötöttségeket és a munkahelyi feladatokat kell összeegyeztetni és a férfiaké, akiknél a teljesítménykényszer a hivatalos munkaidőn kívül egyre erősebben érvényesül.

Jegyzetek:

- 1 *Falussy Béla*: A társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában. In: Ifjúság és társadalom (Tanulmányok), KSH, Budapest, 1982. 168.
- 2 Uo.: 168.
- 3 Uo.: 169.
- 4 Uo.: 172.
- 5 Uo.: 184-186.
- 6 *Szalai Júlia*: A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In: *Lőcsei Pál* (szerk.): Család és házasság a mai magyar társadalomban, Budapest KJK, 1971. 186.
- 7 *Simone de Beauvoir*: A második nem. Gondolat 1969.27.
- 8 Uo.: 26-27
- 9 *Cseh-Szombathy László*: A mai magyar család típusai és ezek működése. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 563.
- 10 *Szalai Sándor* (szerk): Idő a mérlegen. Gondolat, Budapest, 1978. 145.
- 11 Uo.: 137.
- 12 Uo.: 145.
- 13 *Molnár László*: A munka szerepe a nők életútjában. Akadémia, Budapest, 1981. 84.

(Szociológia 1987/1)

IV. Férfi és női azonosságtudat napjainkban

Nem kell azon csodálkozni, hogy a női szerepek és azonosságtudat gyökeresen megváltozott szerte a modern ipari országokban, de hazánkban is. A modern nő *két* szereppel rendelkezik, és - a férfival szemben, akinek csak *egy* szerepe van - emiatt teljes fölénybe került: "Ma nálunk a társadalmi nyomás egyidejűleg két ellentmondó feladat teljesítését sürgeti a nőktől. Egyik, hogy minél nagyobb számban, minél nagyobb időtartamban társadalmi tevékenységgel - termeléssel - foglalják el magukat, növeljék szerepüket a közéletben. A másik a demográfiai nyomás, hogy minél rövidebb idő alatt minél nagyobb számú munkaerőt szüljenek. A kettős sürgetés a nők jelentékeny részét ráébresztette kulcshelyzetére, hogy tudniillik a nemzés funkcióját kivéve minden tekintetben helyettesíteni tudják a férfit, ugyanakkor életet csak ők tudnak világra hozni." (Gubi, 1982, 86-87. o.)

A régi szerep mellett (anya-feleség) az új nő új szerepekkel is rendelkezik. Persze a női munka régen is megvolt, de jórészt a család-háztartás keretén belül zajlott és szervesen összeillett a nemek szerinti családi munkamegosztással. Az utóbbi négy évtizedben a nők fokozódó mértékben vettek részt a társadalmilag szervezett, bérért végzett munkában, de az oktatásban is.

Az új nő új szerepeiből fakadó, ma is létező sokrétűséget Packard így ecseteli: "A hatvanas évek végén egy gondolkodó fiatal nő, akár tartózkodóan öltözik, akár úgy, mint egy csizmás oroszlánszelídítő, sokkal több lehetőség közül választhat, mint sorstársa huszonöt évvel ezelőtt. Sőt, sokkal több között, mint a fiatal nők évszázadok óta bármikor. Ami azt illeti, annál is több között, mint egy ugyanilyen értelmes fiatal férfi. Ha nem csöppent ki teljesen a társadalomból, feltétlenül számíthat rá, hogy talál magának valamilyen életpályát. Választhat, hogy dolgozzék, vagy ne dogozzék, férjhez menjen, vagy ne menjen férjhez, teljes munkaidős, vagy félmunkaidős állást vállaljon, hogy munkája elsősorban a pénzkereset célját, vagy elsősorban személyes kedvtelését szolgálja-e. Sőt, van még egy választása - ha megvan hozzá az adottsága -, eltölthet néhány évet azzal, hogy semmi mást nem csinál, csak nő voltát csillogtatja" (Packard, 1971. 420. o.) Persze, a női szerep rugalmassága és kettőssége a magyar társadalomban nem érvényesülhet olyan mértékben, mint a gazdagabb ipari társadalmakban, melyek a női munkavállalás rugalmasabb formáit alakították ki.

A női azonosságtudat forradalmi változásának biológiai vetülete is van. Ezek a következők: 1. az életkor meghosszabbodása; 2. a fogamzóképeség korábbi jelentkezése; 3. "a változás korának" későbbi jelentkezése; 4. a gyermekszám csökkenése. (A múlt században 6 gyermek világrahozatala sem volt ritkaság.) Míg korábban a nők életük döntő hányadát fordították a hagyományos anyaszerepre, jelenleg már tetemes energiájuk marad más társadalmi feladatokra: "A szoptatásra fordított idő összesítve 72 hónapról 5 hónapra, a terhességgel és szoptatással eltelt idő összességében 13,5 évről 1,9 évre csökkent. Ha azt nézzük, hogy a fogamzásra, terhességre, gyermekágyra, szoptatásra fordított, fizikai megpróbáltatásokkal teli időszak hogyan aránylott a házasságban töltött teljes termékeny időszakhoz, az arány a *régi rendszerben* igen magas (58,8 százalék), míg az *újban* igen alacsony (7,9 százalék) lesz" (Sullerot, szerk. 1983. 515. o.) Az anyaság szerepének csökkenésével kapcsolatosan meg kell említeni a női azonosságtudatot döntően

befolyásoló fogamzásgátlást és annak új módszereit. Korábban a nő ki volt szolgáltatva a férfinak: a férfi volt az, aki védekezett (ha akart), és ha a nő teherbe esett, akkor gyermekét, akár akarta, akár nem, meg kellett szülnie. A fogamzásgátlás modern módszereinek elterjedése után (Magyarországon a megszakított érintkezéssel védekezők arányszáma 1966 és 1977 között 63-ról 23 százalékra csökkent, míg a gyógyszeres tablettával védekezők aránya 0,2 százalékról 49 százalékra nőtt) a jelenlegi helyzetet az jellemzi, hogy gyermek akkor születhet, ha azt a nő is akarja; sőt, feltehetően gyakori az, hogy a férfit ebben a döntő kérdésben egyszerűen becsapják. A két háború között írt szociográfiák megállapítják, hogy az egyke, a fogamzásgátlás megnövekedett szerepe az asszonyi hatalom családon belüli növekedésével függ össze. Jelenleg - a társadalom legalsóbb rétegeitől eltekintve - a fogamzásgátlás egyre inkább a nők kezébe kerül. Ezt a jelenséget a nők növekvő hatalmának jeleként értékelem!

Sullerot is hangsúlyozza - és itt célszerű emlékezni a születésszám csökkenésére -, hogy a nő kizárólagos döntési jogának elismerése a terhesség vállalásának kérdésében olyan társadalmi jelenségekhez vezet, amelyeket maradéktalanul ellenőrzésünk alatt tartani, sőt, egészen pontosan felmérni sem tudunk. Packard egy angol demográfus véleményét idézi, aki szerint "a születésszabályozás többel járul hozzá a nők felszabadulásához, mint a szavazati jog" (Packard, 1971. 352. o.) A fogamzásgátlás elterjedése magával hozta azt is, hogy a nőnek sokkal nagyobb összehasonlítási alapja van. Ezzel kapcsolatosan olyan újabb változásnak vagyunk tanúi, melyet talán legelőször Packard regisztrálhatott: "A férfi önértékelésének időtlen idők óta a szexuális képesség az alapja. A férfiasságot valamikor a férfi szexualitás egyoldalú kifejezésének tekintették, manapság azonban inkább azon mérik, hogy képes-e valaki a szexuális reakció teljességét kiváltani a nőből" (Packard, 1971. 438. o.). Időközben hatalmas irodalom született arról, hogy a férfi miért és hogyan nem képes a nőt kielégíteni; a felelősséget teljes egészében a férfiak nyakába varrták, pedig itt nagyon sok múlik a nőn is; ha például - egyéb presztizsszempontok miatt - egy szexuális szempontból nem eléggé vonzó férfival kötötte össze az életét, akkor felmerül a kérdés, nem a nő-e a hibás.

Egyre gyakrabban konfliktusok forrása a modern ipari társadalmakban, hogy a férfiakkal egyfelől és a nőkkel másfelől más az elképzelésük arról, milyen legyen az ideális nő. A férfiak és nők véleménye a női munkavállalásról, a női szerepekről a magyar társadalomban is lényegesen eltér. (A tradicionális elképzelés szerint a férfi legyen kitartó, szívós, sikerorientált, érzelmeit titkolja el, gondolkodjon hidegen és logikusan; a nő pedig legyen szeretetteljes, gyöngéd, lágyszívű, jóságos, passzív és függő.) "Míg az ideális férfi képét mindkét nem gyakorlatilag azonos módon vázolja fel, addig az ideális nő leírásában eltérnek egymástól; a nők a maguk ideáljának tulajdonítanak csaknem minden pozitív maszkulin tulajdonságot, amivel a férfiak nem értenek egyet, jobban ragaszkodnak a nőiség hagyományos elképzeléseihez" (Kon, 1981. 168. o.) Egy magyar szociológus vizsgálódásai során azt találta, hogy a férfiaktól elsősorban a következő tulajdonságokat várják el: városi - 1. jártasság a politikában; 2. határozottság; 3. lélekjelenlét; 4. okosság; falusi - 1. bátorság; 2. határozottság; 3. lélekjelenlét, okosság. A nőktől pedig a következő tulajdonságokat várják el sokkal inkább: városi - 1. gazdálkodási készség; 2. értsen a gyermekneveléshez; 3. béketűrés; 4. érzelmi gazdagság; falusi - 1. értsen a gyermekneveléshez; 2. lelki bánat tűrése; 3. érzelmi gazdagság; 4. béketűrés (H. Sas, 1984. 132. és 133. o.). A sztereotípiák társadalmi rétegenként való vizsgálata pedig feltárta, hogy

a nemek tulajdonságait sztereotípiászerűen megkülönböztető gondolkodás “legelőször és legnagyobb mértékben a hierarchia csúcsain gyengül, ahol kétszer-háromszor többen adtak nem sztereotip válaszokat, mint a társadalmi hierarchia alsó lépcsőin” (H. Sas, 1984. 151. o.). Rá kell mutatnunk még egy szempontra: a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák szerepének csökkenése, illetve az a feltételezés, hogy ez feltétlenül pozitív folyamatként értékelendő, nem helytálló. Ugyanis ha csökken a sztereotípiák ereje, akkor - konfliktus esetén - férfiak és nők egyaránt egyre kevésbé hozhatják fel partnerük zokon vett viselkedésének magyarázatára az ellenkező nemről vallott sztereotípiákat. Így aztán a konfliktusok személyesebbekké és jóval veszélyesebbekké válnak: “Azelőtt a nemek közti konfliktust nemcsak a lovagias, paternális hagyományok csillapították, hanem a másik nem korlátainak sokkalta higgadtabb elfogadása is. A férfiak és nők tudomásul vették egymás hibáit, nem kovácsoltak belőlük vádpontokat. (...) A feminizmus és meghittség ideológiája elérte, hogy azokat a szexuális sztereotípiákat, melyek helyükön tartották a nőket, de egyben lehetővé tették, hogy a nemek ellentmondásai tudomásul vétessenek anélkül, hogy kitörne a totális háború” (Lasch, 1984. 237. o.).

A női szerep kettőssége másképp alakul az egykori kelet-európai országokban, ahol a nők sokkal nagyobb arányban dolgoznak. Itt kisebb a választási lehetőség a két szerep között, és kisebbek is az ebből fakadó lehetőségek, de itt is megvannak. A nőmozgalmak a férfiak szerepeit követelik a nőknek is. Teszik ezt akkor, amikor az agresszív, maszkulin kultúra megkérdőjeleződött, miközben - mint a különböző alternatív és “zöld” mozgalmak jelzik - egyre többen vesznek el hitüket a tradicionális típusú gazdasági növekedés szükségességében. A férfi-értékek rejtett és nyílt devalválódása közepette zajlik le a folyamat, melyet Esther Vilar a következőkkel jellemez: kultúránkban a nő, önmagában, mint nő, annyira felértékelődött a férfiak szemében, hogy - főleg Nyugaton - boldogulásához a kemény munka és az igazi szellemi erőfeszítés egyáltalán nem szükséges. A nő csak akkor és addig akar felszabadulni, amikor és amennyire ezt pozíciói javításához szükségesnek tartja (Vilar, 1982). És itt jutottunk el a nőemancipáció sajátos visszasságához. A nők állandóan szemrehányásokat tesznek a férfiaknak, hogy nem részesülnek a férfikultúra áldásaiban, miközben egy sajátos, ma a férfikultúrától gyökeresen eltérő gondolkodásmóddal és a férfiakénál jóval erősebb önszeretettel is rendelkeznek.

A következőkben megpróbálom felvázolni a női azonosságtudat legfőbb változásait úgy, hogy minden pontban először a korábbi, majd a jelenlegi állapotot írom le.

1. Szerepazonosság, illetve a szerepek meghatározatlanok és hirtelen változtathatók. A modern nő szerepkészlete érzésem szerint rendkívül kitágult, és ez lehetővé teszi a szerepek közötti rugalmas mozgást. De nemcsak ezt. Nagyon gyakran tapasztalható a szerepazonosság hiánya nem csak kifelé, hanem a személyiségen belül is. A szerepazonossággal rendelkező nőnél ez a jelenség csak korlátozott mértékben jelentkezik. A szerepazonosság ellentétét egy női olvasólevél frappánsan írja le: “De jó irányban változtunk-e mi, nők? Félreértés ne essék, nem kívánom vissza a beletörődés korát. Sajnos, igyekszünk mindennek a számunkra hasznos oldalát nézni. Mert, ugye, mosogasson a férjem, én dolgozó nő vagyok, de adja át a helyét a buszon, mert nő vagyok. Hozza a gyereket az óvodából, mert én tanfolyamra járok esténként, de keresse meg a plusz pénzt, mert ő a férfi. Önállósodási vágyunkban minden lelkiismeret furdalás nélkül elmegyünk saját következtelenségeink mellett. Kezünkben a főzőkanállal hadakozunk a

minket megillető jogokért, nagyokat csapunk a férfiak fejére, közben elvárjuk a kézcsókot, mert az nekünk jár” (ÉS, 1985. április 25.).

2. Az érzelmi támogatás megadása, illetve megtagadása. Itt arra gondolok, hogy a férjét szerető asszony képes férjét a szó szimbolikus értelmében megsimogatni. Viszont a feleségét szerető férj képes a munkájában áldozatot hozni családjáért, és nem tesz ezért állandóan szemrehányást. A túlhajtott emancipáció nevében az asszonyok nagy része elhárítja magától a nők által adható érzelmi támogatás megadását, mert úgy véli - jogtalanul -, hogy ez hajdani alávetettségének, “házicselédségének” folytatását jelentheti. Nem lehet visszatérni - a nők munkavállalásának mai szintje mellett - a régi szerepekhez, de szimbolikus tartalmuknak meg kell maradniuk, mert különben a család szétesik. Az időmérlegek tanúsága szerint a mai magyar társadalomban mindkét nemnek kettős terhe van. Mégis, az emancipált nő csak a háztartási feladatok megosztására irányítja figyelmét. Két pszichológusnő így ír erről: “A női előjogok megfogalmazása híján nem tehetünk mást, mint hogy marakodunk a férfi-előjogokon, mániákusan hajszojzuk az egyenlőséget, vagyis az azonosságot. Mi *sem* főzünk, mi *sem* érzékenyülünk el, mi *sem* állunk bármikor rendelkezésre stb.” (B. Gáspár-F. Várkonyi, 1985. 67. o.). Továbbá a gyermekeknek és férfiaknak: “Családösszefogó tevékenységünkre most is pótolhatatlan szükségük van, még ha nagyon sok zökkenővel működünk is: ha zsarolunk, ha büntudatot keltünk, ha megszegényítünk” (Uo. 69.). Pedig a férfiak ezt várják, és ezt nem kapják meg, illetve - nagyon gyakran - úgy kapják meg, hogy abban nincs sok köszönet: ugyanis a modern nő a tapasztalatok szerint gyakran csak akkor hajlandó a védő, a nőies szerepet eljátszani, ha a férfi elhalmozza anyagi javakkal, különben nem.

3. A szülés és gyermeknevelés alapvető érték, illetve ennek elutasítása. Az ebbe a csoportba tartozó nők konfliktus nélkül vagy viszonylag kis konfliktust és feszültséget átélve szülik meg gyermekeiket; számukra a gyermekszülés gazdagodást jelent. Ezzel szemben azok a nők, akik szerepkonfliktust éreznek, nem tudják, vállaljanak-e gyermeket vagy ha már van gyermekük, akkor hol a munkában való lemaradás, hol a gyermek elhanyagolása miatt van büntudatuk.

4. Túlzott anyagiasság, illetve ennek elvetése. A modern nő elvárja, hogy férje munkacentrikus életet éljen; soha nincs megállj; az asszony természetesnek tartja, hogy férje gyakran egészségét is kockára téve robotol a családjáért. Ezzel szemben vannak olyan nők, akik ügyelnek arra, hogy a családtagok lelki-testi épségét anyagi és karriercélok ne veszélyeztessék.

Vance Packard Charles W. Fergusont idézi a modern férfi megváltozott helyzetével kapcsolatosan: “Szinte minden olyan körülmény megszűnt, ami korábban a férfi-filozófiának és férfi-érzésvilágnak kedvezett. Ami a napi létet illeti, a férfiak már nem a fizikai erőszak világában, hanem egy érzékeny és kényes világban élnek. E világ energiája már nem az izmok, hanem a molekulák energiája. Ádámot az atom váltotta fel” (Packard, 1971. 437. o.). Herb Goldberg szerint a férfiaság fő jellemzője jelenleg az, hogy “az erősebb nem”-ben a túlélés ösztönét elnyomja az uralkodás szükséglete, továbbá a férfi szerep-elvárásoknak való feltétlen megfelelni akarás. A férfiak viselkedését gyakran az önteltség miatt éri kritika, de közelebbi vizsgálódás alapján ezt a magatartást erős öngyűlölet és önpusztítás jellemzi. A férfi - vallja Goldberg - állandóan arra törekszik, hogy bebizonyítsa, mi nem: *nem nőies, nem függ mástól, nem befolyásolják az érzelmek,*

nem fél, nem veszít és nem tehetetlen. Ebben a soha véget nem érő önbizonyításban kiég, mert a fentieket sohasem lehet teljesen bizonyítani. A férfiből hiperaktív, hiperjózan, merev és önpusztító gép lett. A férfiak - folytatja a szerző - elszigeteltségüket és a saját nemük többi tagjával való barátság hiányát "normálisnak" fogadják el. Válság esetén képtelenek támogatót találni barátokban, a nők viszont szorgalmasan ápolják barátnőkultuszukat. Az egészséggel való aktív törődés a nőknél lényegesen gyakoribb. A nőmozgalmak kora előtt még lehetett egyfajta belső indoklása a férfi viselkedésének: a férfi abban a hitben cselekedett, hogy családjáért tesz mindent, és a nő nem zavarta, hanem támogatta a családi szolidaritás fennmaradását.

Úgy vélem, hogy hazánkban is igaz az, amit Goldberg figyelt meg, hogy az új nő felülvizsgálja szerepeit, míg a férfiak továbbra is tradicionális szerepeiket töltik be (Goldberg, 1979.). A magyar társadalom női és férfi szerepeit vizsgálva H. Sas Judit is arra a megállapításra jutott, hogy a férfiszerepek nem vagy alig változtak, míg a női szerepek viszont igen: "A történelem során eddig kizárólag a férfiakhoz kötött tulajdonságok privilégiuma gyöngült, annyiban, hogy az eddig hozzájuk tapadó vonások az alakuló normák szerint a nőké is lehetnek. Ugyanakkor a férfiakat nem ruházták fel eddig hozzájuk nem fűződő új vonásokkal, olyan szerepekkel, magatartásokkal, amelyek csak a nőket jellemezték a társadalmi valóságban és normarendszerekben is" (H. Sas, 1984. 148. o.). Goldberg is leszögezi: minden változás ellenére a férfi-nő kapcsolatban a férfi maradt a kezdeményező: "A férfi a kezdeményező (aktor) szerepét játssza a passzív nő irányában, és ezzel jelentős hatalmat és kontrollt ad a nő kezébe. A férfi szeretetreméltóságának megerősítését a nőben keresi. Függetlenül attól, hogy a nő szeretettel vagy ellenségességgel és elutasítással válaszol, a lényeg ugyanaz: a férfi önértékelése gyakran a legmélyebben ahhoz kapcsolódik, hogy a nő miképp reagál az aktor férfira" (Goldberg, 1979. 96. o.). Továbbá - folytatja Goldberg -, ha a férfi a nőekkel szemben a régi szerepelvárásokhoz akar visszatérni, akkor a dolgozó - nálunk dolgozni kényszerülő - nő antidemokratikusnak bélyegzi. Ha viszont "demokratikus" (például fele-fele alapon megosztja a házimunkát és a család főkeresője), akkor amúgyis önpusztító, az egészségre nem figyelő viselkedése mellett olyan terheket kell elviselnie, melyek megtörik erejét. Milyen az igazi és erős férfi? Goldberg kifejti, hogy

1. az erős férfi zokszó nélkül viseli a fájdalmat;
2. az az igazi férfi, aki jól bírja az alkoholt;
3. férfias dolog súlyos betegségből gyorsan felépülni;
4. gyengélkedni is "férfiatlan": sok férfi képtelen elismerni, hogy nincs jól és beteg, és - mint ezt a megbetegedéssel kapcsolatos adatok példáján látjuk - csak akkor fordul orvoshoz, amikor már késő...

A "teremtés koronái" elvesztették kapcsolatukat a testükkel; nem veszik észre fáradtságukat és lelki fájdalmaikat. Ebben a teljesen versenyszellemtől áthatott életvitelben minden speciális feladattá válik. Esther Vilar is éles szavakkal bírálja a férfiak túlzott teljesítmény-hajszáját. Vilar kifejti, hogy a modern férfit annyira hozzászoktatták a dicsérethez, hogy annak híján rövid idő múlva úgy érzi: baj van vele, és nem tud megfelelni a kívánalmaknak. A nevelés során lányok és fiúk egyaránt ki vannak téve a dresszúrának, de míg a lányoknál a fegyelmezés a szobatisztaság megtanulása után sokkal

kiseb mértékben érvényesül, addig a fiúkat már anyjuk elkezd dícsérettől függővé nevelni. A lány a személyek befolyásolását az anyjával való azonosulás útján könnyedén elsajátítja és módszereit különféle babáira viszi át. Ahogy őt magát is állandóan dícsérik vagy büntetik, ő maga is állandóan dícséri vagy bünteti saját "gyermekét", és közben játszi könnyedséggel sajátítja el az emberek irányításának és befolyásolásának különféle fogásait. A lány dícséretet csak az anyaszereppel való azonosulásért kap. Innen ered az a tény, hogy egy nő számára mindig csak a többi nő irányadó, mert csak ők tudják megítélni, milyen jól játssza ezt a szerepet.

A férfit nevelése arra szoktatja, hogy csak akkor érezze jól magát, ha dícsérik. Elvben itt a másik férfi is lehetne a tetszésnyilvánítás forrása, de a férfiak állandóan munkájukkal vannak elfoglalva, ellenséges konkurenciaharcban állnak egymással, és nem ismerik a nők barátnőkultuszát. Gyakran a felnőtt férfi is annyira függ a dícsérettől - fejtegeti Vilar -, hogy egy kizárólagos dícsérőpartnert (értsd: feleséget) hoz a házába, akitől mindig megkérdezheti: bátor, férfias és ügyes volt-e, és ha igen, *mennyire* volt bátor, férfias és ügyes. A férfi tehát visszaretten attól a lehetőségtől, hogy legalább néha a saját mércéje szerint ítélje meg önmagát.

A férfiak teljesítményét - folytatja Vilar - persze nem csupán a nők dícsérete növeli. A nők másik idomítási módszere és eszköze az önlealacsonyítás. A nő mindig azt tettet, hogy "butább", mint amilyen magától lenne: ezzel az "igazi" férfi lehetőséget kap a bizonyításra. és a kellemetlen feladatok elvégzésére (Vilar, 1982.).

A nő számára a nemi szerep könnyebben megvalósítható (szépség és vonzerő a legtöbbször eleve adott) és a nemi szerep a munkában elszenvedett sikertelenséget kompenzálja, míg a férfi fontosabb szerepe, a munkaszerep sok kudarccal járhat és a nemi szerep teljesítése kevésbé szolgálhat menedékkül. Márcsak azért sem, mert a munkaszerep sikeressége nagymértékben meghatározza a nemi szerep teljesíthetőségét (egy férfit ritkán fognak csak testi tulajdonságaiért szeretni, viszont egy nővel ez igencsak előfordulhat). Ezért mondhatjuk el, hogy a férfi szerepe sokkal egységibb, sokkal inkább a munka körül forog.

Irodalomjegyzék

B Gáspár Judit - F. Várkonyi Zsuzsa: "Két második nem". *Valóság*, 1985/7.

Goldberg, Herb: *The New Male-From Self-Destruction to Self-Care*. New York, William Morrow and Co., 1979.

Gubi Magda: "Szerepcsere". *Mozgó Világ*, 1982/11.

Kon, I. Sz.: *Kultúra-szexológia*. Budapest, Kossuth, 1981.

Lasch, Christopher: Az önimádat társadalma. Budapest, Európa, 1984.

Packard, Vance: Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában. Budapest, Gondolat, 1971.

H. Sas Judit: Nőies nők és férfias férfiak. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Sullerot, Evelyne: “A nők szerepe Európában a hetvenes évek végén”In: A női nem - Tények és kérdőjelek (szerk.: Evelyne Sullerot). Budapest, Gondolat, 1983.

Vilar, Esther: Der dressierte Mann. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1982.

(**Kommentár 1992/2**)

V. A nők és a gyermekvállalás

A születésszám alakulásával kapcsolatos hatalmas irodalom összefoglalása után Andorka Rudolf a következő konklúzióhoz jut: 1.) az azonos gazdasági-társadalmi státuszú családok között a nagyobb jövedelműek nagyobb valószínűséggel vállalnak több gyermeket; 2.) a családok jövedelme, lakóhelye és a női munka elsősorban közvetlen hatással van a születésszámra; 3.) minden más tényező (társadalmi-gazdasági státusz, mobilitás, vallási hovatartozás stb.) a gyermekvállalással kapcsolatos normákat alakítja, és így csak közvetett módon befolyásolja a születésszámot; 4.) ki kellene dolgozni a termékenység (a szociológusok és demográfusok által használt fogalom a születésszámra) szociológiai elméletét, amely a társadalmi hatások között különös figyelmet szentel a termékenységgel kapcsolatos normák és értékek alakulásának (Andorka, 1978. 377-383.).

Köztudott, hogy a második világháború után a fejlett ipari országokban a születések száma ugrásszerűen megnőtt, majd a hatvanas évek közepétől a fejlett ipari államokban csökkenésnek indult. A kelet-európai országok termékenysége némileg másképp alakult: "A második világháborút követően kevésbé volt észlelhető egyértelmű *baby-boom* jellegű növekedés, a 60-as évek mélypontját pedig a hetvenes években viszonylagos nagyobb szintű stabilizálódás követte" (Klinger, 1980. 338. o.).

A fejlett ipari országokban tapasztalható születésszám-csökkenés oka a mai napig vitatott. Szokták a jelenséget gazdasági okokkal magyarázni. Ezek szerint a gazdasági nekilendülések és válságok hullámszerűen követi. A magyarázat hiányosságát többek között az is jelzi, hogy például Nyugat-Németországban, amelyet a hetvenes évek válsága a nyugati országok közül talán a legkevésbé érintett, a születésszám visszaesése a legnagyobb, és mind a mai napig tart: "Nyugat-Németországban az 1982-es évre 0,66 értékű nettó reprodukciós együtthatót számítottak ki. Ez azt jelenti, hogy ha változatlan maradna az 1982-es születésszám szintje, akkor a következő nemzedék létszáma - abszolút értékben - egyharmadával kevesebb lenne, mint a mai nemzedéké" (Linke, 1985. 14. o.).

Az 1960-as évek közepétől a házasságkötési kor emelkedik. Valószínű, hogy ezt a jelenséget és születésszám-csökkenést hasonló gazdasági és társadalmi tényezők okozzák.

Aries szerint a jelenlegi változást az magyarázza, hogy a "gyermek fontossága, értéke lecsökkent a felnőtt társadalom szemében" (idézi: Andorka-Vukovich, 1983. 174. o.).

Magyarországon 1920-tól követjük nyomon - vázlatosan - a születésszám csökkenését: 1920-ban 100 házasságra 362, 1949-ben 257, 1970-ben 205 és 1980-ban 189 gyerek jutott. Ugyanebben az időszakban a négy vagy több gyermeket szült nők száma 1920 és 1980 között a házasságkötők körében 42 százalékról 9 százalékra csökkent. A jelzett időszakban a kétgyermekes nők száma 12-ről 39 százalékra, az egygyermekeseké 17-ről 28 százalékra nőtt, a gyermekteleneké pedig 18 százalékról 12 százalékra csökkent. A változást szemléletesebben fejezi ki a következő adat: 1920-ban az 1- vagy 2-gyermekes házasságkötők 29 százalékot, 1980-ban 67 százalékot tettek ki az összes házasságkötő nő között.

Megállapítható, hogy az átlagos gyermekszám visszaesésének oka nem a gyermektelenség, hanem az egy- és kétgyermekes családok elterjedése, és ezzel párhuzamosan a négy vagy több gyermeket szülő nők arányának visszaesése. A magyar

társadalom minden rétegében elterjedt a kétgyermekes csalásideál, ennél több gyermeket csak kivételes esetben vállalnak.

Gyermektelen a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 5, a szellemieknek viszont már 15 százaléka. Az egygyermekesek aránya a szellemiek felé haladva nő; a kétgyermekesek társadalmi csoportonként nem változik lényegesen. A háromgyermekesek tekintetében ismét nagy, a négy- és többgyermekesek tekintetében még nagyobb különbséget találhatunk a három társadalmi réteg között.

A fiatalok kívánsága szerint a családonkénti átlagos gyermekszám 2,17 - az egyszerű reprodukcióhoz (a népesség változatlan számú fenntartásához) azonban 2,30-as átlagos gyermekszám lenne szükséges; a családok tervezett gyermekszámának megvalósulása esetén is 6 százalékkal kevesebb gyermek születne, mint ami a népesség reprodukciójához szükséges lenne. Ténylegesen azonban az átlagos gyermekszám csak 1,92 - azaz 17 százalékkal alacsonyabb, mint ami a reprodukciós szinthez kell. Mi húzódik meg ezen átlagok mögött? A fiatal nők tervei szerint csak 6 százalék akar 1 gyermeket, ténylegesen azonban 17 százaléknak lesz egy gyermeke, két gyermeket szeretne 72 százalék, de csak 60 százaléknak sikerül ez. A népesedési helyzet jelentősen javulna, ha minden családban megszületne a tervezett két gyermek, és picit növekedne a háromgyermekes családok aránya. "Modellszámítások szerint, ha a jelenlegi egygyermekes családok kevesebb mint felében megszületne a második gyermek is, továbbá ha a jelenlegi kétgyermekes családok egynegyedében világra jönne a harmadik gyermek is, akkor elérnénk az egyszerű reprodukció szintjét" (Andorka, 1984. 3. o.)

A termékenység társadalmi csoportonként való alakulásával kapcsolatosan elmondhatjuk, hogy a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak a tradicionálisan a legtermékenyebb réteg; őket követik az egyéb fizikaiak és a szellemi munkát végzők. Az idők folyamán a rétegek közötti termékenységekben megmutatkozó különbségek fennmaradtak, de jóval kisebb különbségekkel (nivellálódva) jóval alacsonyabb átlag körül mozognak.

Most pedig vizsgáljuk meg a tervezett és megvalósuló termékenységet rétegenként! 1980-ban 100 40-49 éves mezőgazdasági fizikai nőre élete során 237 szülés jutott; ez tehát 8 százalékkal több, mint amit 1974-ben terveztek. A nem mezőgazdasági fizikaiak között 100 40-49 éves nőre élete során átlagosan 213 szülés jut és a 100 főre jutó átlagos tervezett szülések száma 215. A fiatal házasodó nők között gyermeket nem akarók nincsenek, de 6 százalékuk gyermektelen volt 1980-ban. Az egy gyermeket akarók száma 6 százalék, de 1980-ban a réteghez tartozó 40-49 éves nők 25 százaléka volt egygyermekes. Végül két gyermeket szeretne a túlnyomó többség (74 százalék), de azt csak 44 százalékuk tudja megvalósítani.

A szellemi rétegekbe tartozó nők termékenysége a legalacsonyabb: 100 40-49 éves nőre élete során átlagosan 156 szülés jutott 1980-ban, holott az ebbe a rétegbe tartozók átlagosan 220 gyermek megszületését tervezték. Elmondhatjuk tehát, hogy ebben a rétegben a megvalósult születésszám 29 százalékkal kisebb a tervezettnél. A részletesebb adatok áttekintése jelzi, hogy senki sem akar gyermektelen maradni, de végül is az ebbe a rétegbe tartozó 40-49 éves nők 9 százaléka az. Egy gyermek megszületését mindössze 5 százalék tervezte, mégis a 40-49 éves nők 9 százaléka egygyermekes. A túlnyomó többség két gyermeket tervez (72 százalék), de azt csak 42 százalék tudja megvalósítani.

A termékenység és az iskolai végzettség összefüggéseit vizsgálva elmondhatjuk, hogy a nők iskolázottságának javulásával párhuzamosan csökken a születésszám. Bár 1960 és 1980 között az összes iskolázottsági fokú házasság, szülőképes korú nők termékenysége nőtt, és ez emelte az össztermékenységet, az alacsonyabb termékenységgű és magasabb iskolai végzettségű nők arányszámának növekedése végül is egészében csökkentette a termékenységet: “Az iskolázottsági szint emelkedésének negatív hatását a termékenységre mutatja az 1960. évi megoszlásra standardizált mutatók, amelyek jelzik, hogyha az iskolai végzettség megoszlása azonos lett volna az 1960. évvel, akkor a szülőképes korú 100 nőre az 1980. évi 172 helyett 217 gyermek jutott volna” (1980. évi Népszámlálás, 32. kötet, Termékenységi adatok, Budapest, 1982. 23. o.). Andorka és Vukovich szerint a magyar termékenység alakulásában (VI-7. Táblázat) kétfajta tényező játszott szerepet: “Egy hosszú távú tendencia, amely a társadalmi és foglalkozási szerkezet átalakulásával, a városiasodással, az iskolai végzettség emelkedésével, a nők fokozódó munkavállalásával összefüggésben” lecsökkentette a termékenységet; 2.) “különböző rövid távú hatások, közöttük a népesedéspolitika változásai, amelyek a hosszú távú csökkenési tendencia körül változásokat idéztek elő (Andorka-Vukovich, 1983, 196. o.).

A népesedéspolitika részletes elemzésére itt nem vállalkozom. A legfontosabb intézkedések: az ötvenes évek elején az abortusz szigorú tilalmának bevezetése, 1957-ben az abortusztilalom megszüntetése, a gyes 1967-es bevezetése, és végül 1974-ben a gyes összegének felemelésével párhuzamosan az abortusz kicsit szigorúbb kezelése.

Ez utóbbi intézkedésre a születésszám megnőtt, de a növekmény “egyharmada abból származott, hogy a szülőképes fiatal évfjáratok száma megnőtt, a növekmény másik kétharmada pedig majdnem teljes egészében abból, hogy előbbre hozták a születéseket” (Andorka, 1978. 358. o.). Az 1965 és 1980 közötti népesedéspolitikai intézkedések “nem voltak hatástalanok, mérsékeltek, esetenként pedig megállapították a korábbi évtizedekben feltartóztathatatlanul előrehaladó termelékenységcsökkenési tendenciát azzal, hogy lényegesen csökkentették az egykét, és egy kevéssel valószínűleg megnövelték a háromgyermekesek arányát is a fiatal női nemzedékben” (Andorka-Vukovich, 1983, 209. o.). Más szerzők már sokkal negatívabban értékelik az 1973-as népesedéspolitikai intézkedéseket: “A háromgyermekes családmódel nem terjedt el” és az “intézkedések hatása csak átmeneti volt, a születek előbbre hozásával járt és nem a tényleges termékenységnövekedéssel.” Továbbá: “a népesedéspolitika felerősítette a népesség hullámozásait, létrehozva az ötvenes évek népesedési hullámának tükörképét, mely a rosszul időzített beavatkozás nélkül bizonyára egyenletesebben alakult volna” (Tóth, 1983. 374 és 76. o.).

Hazánk népesedési helyzetét jelenleg az határozza meg, hogy a fejlett ipari államokéhoz hasonló alacsony születésszámot európai viszonylatban kiemelkedően magas halálozási arányszám kíséri (sőt, a legfrissebb adatok szerint az ipari országok között már “dobogós” helyre kerültünk a halálozás tekintetében).

Láttuk, hogy a fiatal nők óhajtott gyermekszáma 6 százalékkal, a végül is megvalósult gyermekszám viszont már 17 százalékkal alacsonyabb annál a gyermekszámnál, amely a népesség utánpótlásához szükséges.

A nők iskolázottságának növekedésével, a női munkavállalás elterjedésével, a nagyobb termelékenységű társadalmi csoportok társadalmi arányszámának csökkenésével

párhuzamosan a születésszámmal (meglehetősen nagy kilengésekkel) folyamatosan csökkent.

Egyes szerzők összefüggést látnak a női munkavállalás jelenlegi hazai gyakorlata, a lakáshiány és a születésszám alakulása között; más szavakkal a társadalmi viszonyok kedvezőtlenége miatt kevesebb a születések száma, mint ahogy azt eltervezik (Lásd a kívánt és a végül is megvalósuló gyermekszám közötti különbséget!).

A kívánt és a megvalósuló gyermekszám közötti különbséget a népesedési politikával és a népesedési kérdésekkel foglalkozó közvéleménykutatások is mérték, az úgynevezett normatíva mutatót úgy kapjuk meg, hogy a közvéleménykutatások alapján számított ideálisnak vélt családonkénti gyermekszámátlagokat az adott ország teljes termékenységi arányszámával (a korszpecifikus termékenységi arányszám összegének egy nőre jutó értékével) elosztjuk. "A mutatót a demográfusok úgy értelmezték, hogy annak értéke minél közelebb van a 100-hoz, annál valószínűbb, hogy az adott országban a termékenység az általánosan helyeselt, elfogadott normatíváknak felelt meg" (S. Molnár-Pataki, 1987. 13. o.). A normatíva mutató értéke 1983 és 1985 között 138,2-ről 146,2-re nőtt. Azt is tudnunk kell, hogy hazánkban a családonként ideálisnak tartott gyermekszám 1974 és 1983 között 2,88-ról 2,46-ra csökkent, és 1983-ban az ideálisnak tartott gyermekszám - a normatíva mutató jelzése szerint - 38 százalékkal és 1985-ben már 46,4 százalékkal magasabb, mint a tényleges születésszám. Elmondható tehát, hogy az utóbbi években a közvélemény által ideálisnak tartott gyermekszám fokozódó mértékben tér el a ténylegesen megvalósuló születésszámtól. Nem biztos azonban, hogy *csak* a társadalmi adottságok kedvezőtlen mivolta miatt van ilyen jelentős és fokozódó eltérés az ideálisnak tartott gyermekszám és a születések száma között.

A fejlett ipari országok adatai azonban óvatosságra intenek bennünket. A születések száma olyan országokban is csökkent a hetvenes években, amelyekben a női foglalkoztatás szintje alacsonyabb, és formái jóval rugalmasabbak, továbbá egy fizetésből is meg lehet élni, jöllehet luxusigények kielégítését ez már nem fedezi.

Az ideálisnak vélt gyermekszámot az egy nőre jutó gyermekszámmal összevetve kiderül, hogy Franciaországban 32 százalékkal, Angliában 24 százalékkal, a Német Szövetségi Köztársaságban 41 százalékkal több gyermeket vélnek családonként ideálisnak, mint amennyi végül is megszületik (S. Molnár - Pataki, 1983. 13. o.). Az adatok még döbbenetesebbé válnak akkor, ha figyelembe vesszük, hogy számos nyugat-európai országban maga a családonként ideálisnak vélt gyermekszám is messze elmarad attól, ami a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges lenne.

A fejlett országokban tapasztalható jelenlegi termékenységszökkenés már nem magyarázható a hagyományos demográfiai elméletekkel; ezek a lakóhely, jövedelem, foglalkozás, iskolázottsági szint, vallási hovatartozás stb. hatását vizsgálták a termékenységre. Már említettem, hogy mérvadó szerzők szerint a termékenység szociológiai elméletére lenne szükség; ez a gyermekszámmal kapcsolatos normákat vizsgálná. Ezek a normák az utóbbi évtizedekben megváltoztak, de hogy milyen társadalomlélektani tényezők hatására, azt még nem tudjuk pontosan. Ezzel kapcsolatosan idéztem Andorka nézetét (szerinte a házasságkötési kor utóbbi években bekövetkezett későbbre tolódását és a születésszám drámai csökkenését hasonló tényezők okozzák), továbbá Aries véleményét. De melyek azok a tényezők, amelyeknek hatására a normák

megváltoztak? Úgy vélem, hogy a *születésszám csökkenése mögött túlságosan individualizálódott és túlságosan narcisztikus társadalom áll, amely morális válságba jutott. Ezek az erők a modernizáció útjára lépett magyar társadalomban is hatnak.*

Mindez nem jelenti azt, hogy a népességpolitikát elhanyagolhatjuk (lásd a kívánt és realizált gyermekszám közötti különbséget), de azt is látni kell, hogy az ipari országokban (a gyermekszámmal kapcsolatban is) olyan általános norma-váltást élünk át, amelynek hatásai még a legigyekezőbb népesedéspolitika mellett is egyelőre beláthatatlanok.

A nemek szerepének történeti változása jelzi: a múlt században és századunk első felében a nemek szerepével kapcsolatos elvárások jóval *szigorúbbak és egyértelműbbek* voltak, mint napjainkban. Mindez kevesebb individualizmust tett lehetővé; a meglévő szigorú szerepkötöttségek különösen nehéz helyzetet jelenthettek a nők számára, akiknek a múlt században még jóval kevesebb joguk, de annál több kötelességük volt.

A jelent a múlttal egybevetve elmondhatjuk: míg a 19. század belülről irányított (a parasztság soraiban inkább a tradíció által irányított) emberét gyakran a túlságosan merev szabályok és kötöttségek nyomorították meg, addig napjainkban a nő és a férfi kapcsolatában a szabályok összeomlása, az erkölcs megkérdőjelezése, a narcisztikus személyiségtípus elterjedése feltehetőleg sokkal nagyobb szenvedést és nyomorúságot okoz. A nemek kapcsolatát a mai magyar társadalomban is fokozódó konfrontáció jellemzi, amelyet legélesebben a családi életben lehet tetten érni.

A férfiak célja az, hogy régebbi pozíciójukat megtartsák, a nők pedig - egyre nagyobb sikerrel - az, hogy irányító szerepre tegyenek szert. Korunk narcisztikus személyiségtípusa (nőknél, férfiaknál egyaránt) nem ismeri a szolgálattevés lelkiületét; következtetésképp a női és a férfi szerepek és feladatok értelmezése körül dúlnak a legélesebb viták. A nők kedvezőtlen helyzetükre hivatkozva - a társadalom-statisztikai adatok ezt az értékelést nem mindenben támasztják alá - állandóan újabb és újabb pozíciók megszerzésére törekednek. Ebben a jelenleg hatályos magyar családjog is nagy segítséget nyújt nekik.

Irodalomjegyzék

Andorka Rudolf: Determinants of Fertility in Advanced Societies. London, Methuen, 1978

Andorka Rudolf-Vukovich György: "A népesedéspolitika elvi és elméleti kérdései" In: A népesedés és a népesedéspolitika (szerk.: Kulcsár Kálmán), Budapest, Kossuth 1983.

Andorka Rudolf: Népesedéspolitikánk időszerű kérdései, Népszabadság, 1984. március 28.

Linke, Wilfried: "A népesség helyzetének alakulása a Német Szövetségi Köztársaságban", *Demográfia*, 1985/1.

S. Molnár Edit-Pataki Judit: Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről - 1985, Budapest, KSH, 1987.

Tóth Ágnes: "Harmóniát a népesedéspolitikában", *Valóság*, 1983/8.

(Kommentár 1992/4)

VI. Az új férfi - Az önpusztító férfi útja az önmagával való törődésig

Szerte Európában az össznépeség tekintetében általánosan javuló mortalitási trendek mellett is rendkívül figyelemreméltó jelenség a férfi és női mortalitási ráták, továbbá a férfi és női átlagéletkor közötti különbség növekedése.

1900-ban Magyarországon a nők átlagos élettartama 38 év, a férfiaké 37 év volt: a különbség tehát mindössze 1 év. 1950-ben a nők 4 évvel, 1974-ben 6,2 évvel, 1978-ban 6,7 évvel éltek tovább. A francia nők 1900-ban átlagosan 3,4, 1950-ben 5, 1974-ben 7,9, 1978-ban 8 évvel éltek többet, mint férfitársaik. Az USA-ban 1900-ban a "gyengébb nem" tagjai átlagosan 3 évvel, 1950-ben 6 évvel, 1974-ben már 8 évvel később haltak meg, mint a férfiak.

Magyarországon a helyzetet jelenleg tovább súlyosbítja az össznépeség tekintetében 1960-tól romló mortalitás, valamint a középkorú férfiak életkilátásainak rendkívül gyors romlása: az itt bekövetkezett halálozás-növekedés évenként 4000 "többlethalálozást" produkál, és így *a produktív évkiesés 25 év alatt meghaladhatja a 100 ezret*. Világos: helyzetünkön feltétlenül változtatnunk kell.

Herb Goldberg, a Kaliforniai Állami Egyetem pszichológia professzora is hasonló jelenségre utal. Az USA összesített mortalitási rátája sokkal kedvezőbb, mint Magyarországé, de ezen belül itt is probléma a férfiak nagyobb mortalitási rátája. Goldberg megállapítja: a jelenlegi trendek további folytatódása esetén az ezredfordulóra a nők átlagban 10 évvel fognak tovább élni, mint a férfiak. Egy másik adat: 1978-ban száz 65 éves korú nőre mindössze hetvenöt azonos korú férfi jutott. Mindez pedig egy olyan országban történik, ahol a most öregkorba lépő generációk még megközelítőleg sem szenvedtek annyit a háborúban, mint az európaiak.

Köztudott, hogy a férfiak sokkal gyakrabban lesznek alkoholisták, öngyilkosok, és sokkal gyakrabban esnek baleset áldozatául. Helyzetüket tovább súlyosbítja, hogy az ún. civilizatorikus betegségek is sokkal nagyobb mértékben sújtják őket.

És itt merül fel a *miért* kérdése. Javuló életszínvonal és életkörülmények mellett *miért* romlik a férfiak relatív helyzete? Úgy is kérdezhetnénk: miért nyílik a férfiak és nők közötti *mortalitási olló*.

Sokan az urbanizációra, a megváltozott életritmusra hivatkoznak, de ezzel az érveléssel még nem kapunk teljesen kielégítő választ, hisz a férfiak és a nők egyaránt ki vannak téve ezeknek a negatív hatásoknak, sőt - a gyereknevelés gondjai mellett - a nők a legutóbbi időkben már a tőkés országokban is fokozott mértékben vállalnak munkát. A választ tehát *részben* talán máshol kellene keresnünk, és ebben a tekintetben szerzőnk figyelemreméltó lépést tesz.

Goldberg könyvének első része korunk férfijával foglalkozik. A férfiasság fő jellemzője jelenleg az, hogy az "erősebb nem"-ben a túlélés ösztönét elnyomja az uralkodás szükséglete, továbbá a férfi szerepelvárásoknak való feltétlen megfelelni-akarás. A férfiak viselkedését sokan a férfi-sovinizmus jelzővel illetik, ám közelebbi vizsgálódás alapján ezt a magatartást erőteljes mazochizmus, öngyűlölet és önpusztítás jellemzi. A férfi viselkedésében mindig arra törekszik, hogy állandóan bebizonyítsa, mi nem: *nem nőies, nem függő, nem emocionális, nem félénk, nem vesztes, nem tehetetlen*, stb. Ebben a soha be nem fejeződő önbizonyításban kiég, mert a fentieket sosem lehet teljesen bizonyítani. Egy

férfi inkább előbb meghal, mintsem hogy felismerje, milyen dolgok fenyegetik leginkább. Továbbá: legmélyebb benyomásai a női nemtől származnak, hisz már gyermekkorában nem egy férfi, hanem egy nő jelentette számára a legmélyebb identifikációs forrást.

A szerző meg van arról győződve, hogy a legmélyebb szinten a nők egyenjogúsítási mozgalmát - jelenlegi formájában - a férfi nem hanyatlásának intuitív megérzése hajtja. A férfiból egy hiperaktív, hiperjózan, hipermechanikus, merev és önpusztító gép lett. Megjelent a bevezetőben említett jelenség.

A férfiak elszigeteltségüket és a saját nemük többi tagjával való barátság hiányát "normálisnak" fogadják el. Válság esetében képtelenek barátokban támogatást találni, a nők viszont szorgalmasan ápolják barátnőkultuszukat, mely krízis esetén óriási érzelmi támogatást nyújt.

Az egészséggel való törődés is szinte csak a női nemre jellemző. A női egyenjogúsítás kora előtt még lehetett egyfajta belső indoklása a férfiak viselkedésének: a férfi abban a hitben cselekedett, hogy családjáért tesz mindent, és a nő nem zavarta, hanem támogatta a családi szolidaritás fennmaradását, és nem tette azt a szemrehányást, hogy párja a sikert csak saját érdekében keresi.

A kötet egyik fejezete a következő címet kapta: *Húsz éves korban a férfi még eleven, harminc éves korára gép és negyven éves korára kiég.* Míg a húsz éves férfiak erős szexualitással rendelkeznek, negyven éves korukra sok esetben már gyakran hálások, ha egyáltalán szeretkezni tudnak; húsz éves korukban még lelkesek, de negyven éves korukban már elfogadják a "feladatokat"; húsz éves korukban még fizikai szempontból aktívak, negyven éves korukban már fizikai panaszok egész soráról tesznek említést. Egész kultúránk tragédiája, hogy abban az életciklusban, amikor a férfiak hanyatlani kezdenek, a nők szinte második virágzásukat élik meg. A férfi hanyatlását az indítja el, hogy az esetek nagy többségében olyan korai, egész életre szóló elhatározásokat kell tennie, melyekre még nem érett meg. Miközben a modern nő felülvizsgálja szerepelvárásait, és felismeri azok visszavetítő oldalait is, a férfiak saját érzéseiket letagadva tettetik, hogy jól érzik magukat szerepelvárásaikban. Néhány azonban sosem illik bele ebbe a sémába: ezek az ún. gyerekférfiak, akik megőrzik játékoságukat és belső érzéseikkel való kapcsolataikat. Egy olyan kultúra, amelyik érdekelt lenne a férfiak felszabadításában, lelassítaná egész életre szóló döntéseik ütemét. A férfiakat nem bátorítaná arra, hogy egészen fiatal korban legyenek apák, amikor a nőknél sokkal lassabban érő személyiségük még éretlen. Ha a férfi sokkal inkább hallgatna érzelmeire, képes lenne olyan viselkedésminták kialakítására, melyek nagymértékben meghosszabbíthatnák életét és fiatalságát.

A férfiak "eltörnek", a nők alkalmazkodnak, illetve változtatnak helyzetükön, és bár biológiai szempontok is szerepet játszhatnak abban, hogy a férfi fizikailag sokkal sebezhetőbb, nem szabad megfeledkeznünk bizonyos nyíltan vagy rejtetten ható férfi szerepelvárásokról. Milyen az igazi és erős férfi?

1. Az erős férfi zokszó nélkül viseli a fájdalmat.
2. Az az igazi férfi, aki többet tud inni.
3. Férfias dolog súlyos betegségből gyorsan felépülni.

4. Gyengélkedni “férfiatlan”: sok férfi képtelen elismerni, hogy nincs jól és beteg, és csak akkor fordul orvoshoz, amikor már késő...

Ezt a beállítódást a szerző test-pszichotikus (*body-psychotic*) állapotnak nevezi. A “teremtés koronái” elvesztették kapcsolatukat a testükkel; nem veszik észre stressz-állapotaikat, fáradtságukat és lelki fájdalmaikat. Ebben a teljesen kompetitív életben minden speciális feladattá válik. A férfi évtizedeken keresztül képes letagadni, hogy fáradt. Összefoglalóan megállapíthatjuk: minden a testre figyelő, az életet tápláló viselkedés lényegében csak a nőknél található meg. De nem csupán a fizikai szempontok tekintetében látható ez a destruktivitás, hanem a társadalmi viselkedés területén is. Ezért állíthatjuk egy kis túlzással, hogy kultúránkban 1. az érzelmek és kis örömök kifejezése nőies, 2. a segítségkérés nőies (a nő számára - a férfival ellentétben - ez nem jelenti a gyengeség bevallását), 3. a függőség is nőies, hisz az igazán “férfias” férfi tűzön-vízen keresztül egyedül teljesít, 4. az érintés is nőies (a cél nélküli érintés kellemetlenség érzését kelti a férfiban), a simogatást és ringatást kérni nőies dolog. A férfi számára a simogatás csak a szexuális előjátékban elfogadott, mikor is főleg a férfi simogat..., hogy a nő igazán jól érezze magát.

Golberg szerint a férfinak meg kell változtatnia helyét mai kultúránkban. Mi a változás útja? Először is fel kell ismernie, mi mindent engedett meg magával szemben, majd ki kell alakítania védekezését az önpusztítás felé sodró szerepelvárásokkal szemben. A sikert kereső férfi gyakran teljes mértékben behelyettesíti az intimitást a munkával, ám ahogy elássa magát tevékenységében, egyre inkább magányossá válik, míg a végén egy kielegetett, fizikailag tönkrement férfigyerek áll előttünk, aki szinte kunyizik az igazi kapcsolatokért. A túlságosan siker-orientált férfi számára mindig nagyobb és nagyobb sikerek kellenek. Bármí, ami kisebb a legutoljára elért sikernél, már kudarcnak számít. Az önmagában bízó férfi viszont nem fog megijedni a sikertelenségtől, képes lesz elfogadni azt, mert nem fogja úgy érezni, hogy “férfiasságán” esett csorba. Inkább azt nézi majd, mit tanulhat a kudarcból.

A könyv második része a férfi és a nő kapcsolatával foglalkozik. A nyolcadik fejezet címe: *Az aktor és a reaktor, avagy miért nevezheti a nő a férfit kizsákmányolónak, elnyomónak és öntelt disznónak*. A szerepelvárások a férfinak a “kezdeményező” (*aktor*), a nőnek a “passzív” (*reaktor*) szerepeket osztanak ki. A férfi önértékelése gyakran attól függ, hogy a *reaktor* nő hogyan értékeli az *aktor* férfi lépéseit, és ez csak az utóbbi sebezhetőségét fokozza. A nő viszont a passzív szerepében állandóan elnyomja egyéniségét, míg ez az önmegtagadás robbanáshoz vezet. A sosem létezett álmokkapcsolat a Miss Passzív-Kecsés-Törékeny-Érzelmes és Mr. Igazságos-Sikeres-Racionális-Hatalmas-Erős között tarthatatlanná válik.

Egy idő után a passzív (*reaktor*) nő fellázad, és mindenért a férfit vádolja, hisz - úgymond - ez utóbbi volt a “kezdeményező”. Ezzel szemben ki kell alakulnia annak a helyzetnek, amelyben a magával tisztában levő nő a domináns férfit - mint fejlődésére pusztító hatással levőt - elutasítja, de *ugyanúgy ki kell alakulnia a fejlődőképes férfinak*, aki épp ekkora hevességgel és hasonló indokkal utasítja el a passzív (*reaktor*) nőt. Az *aktor-reaktor* viszonyban a férfi könnyen tűnik kizsákmányolónak, és ezért kialakul benne az az érzés; teljes mértékben ő a felelős a nő boldogságáért. Ezzel szemben látnunk kell: a nők épp annyira szexuálisak és annyira agresszívak, mint a férfiak. A nők - ezt már

Durkheim is kimutatta a múlt század végén - sokkal inkább függetlenek a férfiaktól, mint a férfiak a nőktől. Az aktor-reaktor szerepjátás pedig csak a férfiak önpusztítási hajlamait és a nők azon illúzióit erősíti, hogy ők az "áldozatok".

A "férfi harcos" férj és a "földanya" feleség viszony hamis illúziókra épül, és destruktív szerepelvárásokat rejt magában. Ebből a felállásból a nők *már részben kiléptek, de a férfiak még nem*, pedig egy magával törődő, magát épségben tartani akaró férfi már nem lenne hajlandó elfogadni a "földanya" feleséget, mert az ilyen kapcsolat azonkívül, hogy lealázó és önpusztító, még unalmas és sivár is.

A könyv tizenkettedik fejezete a következő címet kapta: *Ki az áldozat? Ki az elnyomó?* Minden egoista férfira biztosan jut egy hasonló nő, aki kíméletlenül manipulálja a férfiakat. A nőknek ugyanannyi okuk van az elégedetlenségre, mint a férfiaknak. A nőket szocializációjuk megfosztja autonómiájuktól, szexuális vágyaiktól és agressziójuktól. De a férfiak is magas árat fizettek és *fizetnek*, mert szerepelvárásaik merev követése folytán elvesztették kifejezőképességüket, intimitásra való képességüket és fokozódó mértékben önpusztító stílust alakítottak ki.

A mű kulcsfejezete a következő címet viseli: *A felszabadulás ellentétei, avagy hogyan lehet mindkét világból a legrosszabbat kapni.*

A női egyenjogúsítás fokozódása mellett a férfi szerepelvárások a régié maradtak. A férfi továbbra is *régi* szerepelvárásoknak felel meg, persze anélkül, hogy a *régi* "földanya" feleség állna mellette. Mivel már jó ideje csak a férfit ábrázolják egoista kizsákmányoló disznóként, a férfit lelkiismerete arra kényszeríti, hogy támogassa a nőt új függetlensége elérésében. A férfi most új feladatokat kapott: az egyenjogúság nevében segít a háztartásban, és támogatja a "gyengébb nem" aspirációit, de még mindig ő maradt az aktor, akit ha kell, felelősségre lehet vonni, akitől óriási előnnyel, hipp-hopp el lehet válni. Más szavakkal - és ez már a recenzius véleménye - a nő szerepelvárásai hihetetlenül rugalmasak lettek, míg a férfiaké alig változtak. A nő az egyik pillanatban az egyenjogúságra hivatkozva ezt-azt kérhet, sőt követelhet - és a törvény vakon segíti ebben! -, ám a másik pillanatban azt mondhatja férjének - most már magyar viszonyokra alkalmazva -: menj és dolgozd magad agyon a második gazdaságban, hisz te vagy a férfi stb.! Ha a férfi tradicionális szerepelvárások mentén képzeletben el a nővel való kapcsolatát, akkor a társadalom öntelt disznónak bélyegzi, ha viszont "demokratikus", akkor tradicionális önpusztító viselkedése csak erősödik, hisz olyan terheket kell hordoznia, melyek csak megtörik erejét. Valahol itt kell keresnünk - szerintem - annak a mortalitási ollónak az eredetét, mely már az utóbbi években is szinte egy háborús veszteséghez mérhető mértékben sújtotta a férfiakat! Miként lehetséges, hogy a magyarországi nők a "kettős teher" alatt "nyögve" a férfiakénál jóval alacsonyabb és sokkal kisebb mértékben romló mortalitási rátát mutatnak? Hogyan lehetséges, hogy a nők egy sor érdekképviselői szervvel, újsággal, rádióadásokkal rendelkeznek, míg a férfiaknak ilyen lehetőségük alig van?

De vissza a könyv kérdésfeltevéséhez! Mit javasol a szerző? A férfiaknak a férfiasság szerepelvárásainak új katalógusát kell kiharcolniuk. Az új férfi figyelni fog a saját testére és saját érzelmeire, és támogatni fogja a nők igazi emancipációs mozgalmait. Azokat, melyek nem a szerepelvárásokkal való zsonglőrködésre koncentrálnak, hanem arra, hogy kultúránkban a férfi-nő kapcsolat végre kevésbé legyen feszültségtől és

tragédiáktól terhes. A felszabadított nők *részen* megtagadták a régi szerepelvárásokat, most viszont a férfiakon lesz a sor, akik ezentúl meg fogják engedni maguknak azt a luxust, hogy *ne* dolgozzák agyon magukat, *ne* tagadják meg testüket és lelküket, és *ne* haljanak meg idő előtt olyan nagy számban. A régi típusú férfi helyét, aki a nőnek “védelmet” nyújtott, és ezért “jutalomként” részesült a szerelemben és szexben (“Manci megajándékozta Pistát szerelmével” stb.), új típus fogja elfoglalni. Egy olyan férfié, aki nem kerül lealázó helyzetekbe, és akinek az életprogramjában nincs annyi rejtett szenvedés.

A férfiak csak úgy tudnak változtatni helyzetükön, ha először felismerik helyzetük fonásait, majd saját és a női nem tagjaival emberi és nem kompetitív kapcsolatokat kialakítására törekednek. A következő lépésben vissza kell szerezniük azokat az életet védő reflexeket, melyeket eddig tradicionálisan “női” tulajdonságoknak véltek. Ha a férfi eljutott a magával való törődés fokára, ahol figyelembe veszi testének és lelkének vágyait és üzeneteit, akkor tényleg képes lesz jó viszonyt kialakítani a nővel. A másik oldalon az a nő adhatja a legnagyobb segítséget a férfinak, aki odáig jut fejlődésében, hogy a férfit nem támogató-agresszív-siker szimbólumnak, hanem barátnak, társnak és játszópajtásnak tekinti. Ha a nő ezt nem teszi meg, hanem úgy “szabadul fel”, hogy a tradicionális férfi szerepelvárások mellé még újabbakat tesz, de az alaphelyzeten (Mr. Erős-Hatalmas viszony Miss Gyenge-Hűségessel) nem változtat, akkor a férfiak csak még rosszabb helyzetbe kerülnek.

A könyv utolsó fejezete néhány megszívlelendő tanácsot ad a férfiaknak:

- I. *A régi szerepelvárások és beidegzettségek elutasítása:*
 1. Állandó önbizonyítás;
 2. A szükségletek és érzelmek elnyomása;
 3. Az “irányítás” mindenkori magára vállalása, mely bűnérzetet szül;
 4. Egy nő szerelmének elnyerése ajándék, ez már a mi Karinthyk szemében is olyan lealázó volt;
 5. A játékosággal és spontaneitással kapcsolatos érzelmek tagadása;
 6. A nőkkel szemben kiszolgáltatottságot érezni, de tagadni azt).
- II. *Az igazi barátságok kialakítása, melyek csökkenthetik a rossz kapcsolatokról való függést.*
- III. A “földanya” típusú nők helyett törekedj a nő- személyekkel (*woman person*) való kapcsolat kialakítására!
- IV. Tanulj meg néhány “női” tulajdonságot és örülj nekik!
- V. A nagy döntéseket halaszd későbbre!
- VI. Fogadd el az érzelmeket mint a valóságban való kritikai eligazodás eszközeit!
- VII. Kényeztesd magad!
- VIII. Előbb magadat változtasd meg, és azután a világot!
- IX. Támogasd a nők fejlődését!

X. Ha bajba jutsz, merd bevallani!

Recenzió Herb Goldberg: "The New Male: From Self - Destruction to Self-Care" (New York, William Morrow and Company, Inc., 1979) (*Az új férfi - Az önpusztító férfi útja az önmagával való törődésig*) című művéről

(**Szociológia 1982/2**)

VII. Nők és férfiak (Hiedelmek és tények)

Az olvasó több szerző munkájából álló válogatást tart a kezében. A tanulmányok első csoportja a nők és férfiak közötti biológiai, pszichikai és társadalmi különbségeket rajzolja fel, a második csoport a női foglalkoztatás és a női szerepek viszonyát elemzi. Mi tette szükségessé a kötet megjelentetését? Manapság egyre szaporodnak a nőkérdeessel kapcsolatos kérdőjelek, és felsejleni látszik, hogy nemcsak nőkérdés, hanem férfikérdés is létezik. Az utóbbi két-három esztendőben éles viták támadtak a következő kérdések körül: 1. a nők nem választhatnak eléggé szabadon a kereső tevékenység és az otthonmaradás között; 2. a magyar társadalom (az időmérlegek tanúsága szerint) rendkívül hajszolt életet él (a férfiak második gazdaságban, a nők a háztartásban vannak lekötve a hivatalos munkaidő után); 3. a nők védelme (esetenként) a férfiak ellen fordult.

A kötetet összeállító és szerkesztő Koncz Katalin bevezetőjében hangsúlyozza, hogy mindennemű előfeltevés nélkül újra át kell gondolnunk a nőkérdést; ebben nagy segítséget nyújthat az interdiszciplináris megközelítés. Egy ilyen szemlélet igénye ellenére, a szerkesztő és a szerzők nem látják eléggé, hogy a nőkérdés magyarországi problémáit csak makrostrukturális szempontok figyelembevételével lehet megérteni.

Czeizel Endre tanulmánya a biológiai kétneműség társadalmi következményeit veszi számba. A férfiak és nők átlagos intelligenciaszintje egybeesik; a férfiak intelligenciaelosztási görbéje azonban több az átlagot meghaladó és az átlagtól nagymértékben lemaradó személyt tartalmaz, mint a nőké. A nők gyorsabban tanulnak meg beszélni, a férfiak pedig a térbeli tájékozódás és az ezzel összefüggő geometriai és matematikai érzék területén vannak előnyben. A férfiak már gyerekkorban ambiciózusabbak, míg a nők érzékenyebbek és kevésbé versengők. Nem lehet azonban pontosan eldönteni, hogy a nemek közötti személyiségkülönbségek kialakulásában mekkora a biológiai és a szocializációs tényező hatása. Az elmúlt száz év rohamos társadalmi változásai hatással voltak a nők biológiájára. A legfontosabb változások a következők: 1. az életkor meghosszabbodása; 2. a fogamzóképes korábbi jelentkezése; 3. a változások korának kitolódása; 4. a gyermekszám csökkenése; 5. a család szerepének változása a nők munkavállalása nyomán; 6. az anyaság szerepének csökkenése. (Ezzel kapcsolatosan Czeizel Sullerot idézi: “míg korábban a nők életük döntő hányadát fordították a hagyományos anya szerepre, jelenleg már tetemes energiájuk marad más társadalmi feladatokra. Míg a múlt században a nők átlagosan csak 23 évet éltek az utolsó gyermek megszületése után, manapság ez az időszak Európában már 46 év, tehát megduplázódott. Még nem is olyan régen a nők házasságuk időtartamának csaknem 60 százalékát fordították anyaságra, napjainkban ez már csak 7 százalék körül van!”) Czeizel felsorolja, hogy - szerinte - mi a három legfontosabb teendő a női nem “rehabilitálása” érdekében: 1. a nők reprodukciós monopóliumából adódó társadalmi hátrányok további csökkentése; 2. a nők magánéleti és közéleti tevékenysége közötti ellentmondás feloldása; 3. olyan társadalmi munkamegosztás kialakítása, mely jobban igazodik a női adottságokhoz. Meg kell állapítanom, hogy ezek a “teendők” túlságosan is az általánosság szintjén mozognak és nem veszik figyelembe a társadalom makrostrukturáját: elég furcsának tűnik például, hogy a férfi és női bérek különbségét kifogásolja Czeizel, mikor a magyarországi átlag család egyre kevésbé él meg csak az állami szektor által biztosított

bérekből. Czeizel arról az ellentmondásról is megfedezkedik, hogy a nők elvárják, hogy férjük jobban keressen és ugyanakkor arról panaszkodnak, hogy munkahelyülön kevesebbet kapnak, mint férfitársaik. Félreértés elkerülése végett, szeretném leszögezni: nem azt állítom, hogy a nőket nem éri igazságtalanság a bérezés területén. Csak azt szerettem volna érzékeltetni, hogy ez a társadalmi igazságtalanság a jelentőségénél nagyobb súlyt kap. Czeizel szerint - jóllehet ő maga idézi Sullerot-t az anyaság csökkenő szerepével kapcsolatosan - a nők pályafutására hátrányos a gyerekszülés, és ezeket a hátrányokat csökkenteni kell, úgy, hogy a gyerekszülés és anyaság presztízse ne csökkenjen és a nők karrier-igénye is kielégüljön. Ez az elképzelés, mely egyszerre követel mindent, lényegében a nők felülkerekedési vágyát tükrözi. Gondoljuk csak el! Ha a nő eljut kitűzött céljaihoz, tehát gyerekei is vannak és a munkában teljesen egyenlő a férfival, akkor teljesebb és erősebb lesz, mint a férfi, hisz az anyaság örömet, melyet a férfi sosem ismerhet meg, a férfivilág összes adottságával tudja kombinálni.

Csaba György a "Nők biológikuma és társadalmi szerepvállalása közötti ütközések és azok következményei" címmel közöl a kötetben tanulmányt. A szerző azt próbálja érzékeltetni, milyen súlyos következménnyel jár az a szemlélet, mely szerint a nők ugyanúgy mindenre alkalmasak, mint a férfiak. Veszélyeket lát a következő generációkat illetően: 1. a nők fokozott munkavállalása egybeesett a környezetszennyeződés növekedésével; 2. a terhes nők fokozott pszichés terhelése a magzat fejlődését is károsan befolyásolja; 3. a nők is egyre többet dohányoznak és egyre több alkoholt fogyasztanak (Budapesten a terhes nők 30 százaléka rendszeres alkoholfogyasztó) és ez az utódok szempontjából rendkívül káros; 4. a gyógyszeres fogamzásgátlás speciális problémái. A szerző úgy véli, hogy a férfi és a nő biológiai egyenlősége lehetetlenség, és ahol azt a társadalmi egyenlőség nevében megpróbálják érvényesíteni, ott komoly biológiai veszélyekkel kell számolnunk. Nem tudjuk meg a tanulmányból, milyen konkrét lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy a női munkavállalás jelenlegi magyarországi gyakorlata és a nők biológikuma közötti összeütközések kisebb veszéllyel járjanak.

A következő tanulmány "Biologikum és a nemek közötti egyenlőség" Ferge Zsuzsa műve. A szerző arról ír, hogy a nemek közötti egyenlőtlenséget és különbséget konzervatív módon a biológiai különbségek hangsúlyozásával, haladó módon a társadalmi tényezők kidomborításával magyarázzák. A szerző azt is látja, hogy a szélsőséges feministák a biológiai különbségek teljes tagadásának hívei, míg a konzervatívok ugyanezen tényezők abszolutizálására törekednek. Elhangzik a kérdés: "Mi történt ténylegesen a nők kérdésében?" Van olyan értelmezés - olvassuk -, mely szerint túl kevés, mások szerint túl sok. Még mindig nem szűntek meg a női megkülönböztetés hátrányos formái a munka területén és a családi munkamegosztásban. Más szerzők viszont lényegében azt állítják, hogy a férfiak helyzete rosszabb, mint a nőké, és ezt a fiatal és középkorú férfiak halandóságának a nőkéénél magasabb színvonalával és gyorsabb romlásával igazolják. Ferge megfogalmazása kiigazításra szorul: a férfiak halandósága nagyságrendekkel gyorsabban romlik a hatvanas évek óta, mint a nőké. 1960 és 1978 között például az 50-54 éves férfiak mortalitása 42 százalékkal nőtt; a 45-49 éves korcsoportban a férfiak növekménye 56, a nőké 4 százalék. Az sem teljesen igaz, hogy a férfiak mortalitása "magasabb színvonalon van", ugyanis húszéves korban a férfi mortalitás 4,6-szor, harmincéves korban 2,8-szor, negyvenéves korban 2,1-szer nagyobb, mint a női. Úgy vélem, hogy az adatokat minősítő jelzők távolról sem közömbösek. Egyes szerzők a felelősséget "jelentős részben a nőkre hárítják, akik

visszaélnék egyenjogúságukkal, kihasználják és kisemmizik, csupán nemzésre használják, aztán elhajítják a férfiakat, csupán jogokat ismernek, kötelezettségeket nem.” Ferge szerint ezek a szerzők “helytelenül a magánélet problémájává tesznek egy alapvető problémát, a növekvő halandóságot”. A nők és férfiak közötti feszültség ténylegesen a magánéletben jelentkezik, viszont a legtöbb szerző - ezt nem említi Ferge - rámutatott a társadalmi okokra, melyek a személyek aktuális viselkedésében manifesztálódnak. Ferge elképesztő nagyvonalúsággal intézi el az ebben a témában megjelent cikkeket. Hallunk itt avitt statisztikákról, nagyvonalú általánosításokról, összefüggésekből kiragadott pszichológiai érvekről. Ez utóbbi minősítést az a pszichológusnő kapja, aki gyakorló pszichológusként napról-napra konfrontálódik a nemek válságba jutott viszonyával. Nem hallunk a családjog férfiellenességéről, a férfiak utóbbi években hihetetlenül megnövekedett munkaterheiről.

Ferge szerint a férfiak helyzete abszolút értelemben (önmagukhoz viszonyítva) nem sokat változott. Legnagyobb veszteségük, hogy kevésbé vannak kiszolgálva, de nem egyedül felelnek a család gazdasági fennmaradásáért. (A szerző itt nem látja szükségesnek megemlíteni, hogy a nők általában a család második keresői.) A férfiak nőkhöz viszonyított relatív helyzete a nők rendkívül gyors helyzetváltoztatása következtében romlott; magyarul kevésbé vannak előnyben a nőkhöz képest. Miért? Itt szólaljon meg a szerző: A férfiak elvesztették “hatalmi monopóliumukat és az élet számos területén nélkülözhetetlenségük vagy behelyettesíthetetlenségük megkérdőjeleződött”. Továbbá: “Megrendült a *pater familias* tekintélye, a családi életet egyértelműen szabályozó szava. A férfiak egy része számára ez azt is jelenti, hogy a *kint* felhalmozódott feszültséget, amit azelőtt otthon vezettek le (például úgy, hogy feleségüket fizikailag vagy pszichikailag büntetlenül bántalmazhatták), ma már nem tudják olyan egyszerűen és következmények nélkül feloldani.” Elhangzik, hogy a gazdaságilag önálló feleségek kevesebbet túrnak. Persze arról nem hallunk, hogy gyakran a férfiaknak is túrni kell, és arról sem, hogy a nők gazdasági önállósága erősen a családjog által megtámogatott. Ferge feltételezi, hogy a “férfiak mortalitási és halandósági arányainak romlásába az is belejátszik, hogy a nőknél kevésbé tudnak igazodni a sokféle társadalmi változásokhoz - épp mert egyes összefüggésekben relatív vesztésként élték át a helyzetváltozást”. Ezek szerint a társadalom egyik csoportjának a másikhoz viszonyított helyzete romlik, az ok pedig az, hogy az előbbi csoport kevésbé tudott alkalmazkodni. A gondolatot akár meg is fordíthatjuk! Aki kevésbé tud alkalmazkodni, annak helyzete - ugyebár - romlik. Itt már persze eljutottunk a biologizmus azon típusához, melyről a szerző joggal állapíthatta meg, hogy a történelem folyamán diszkreditálta magát. Köztudott, hogy a kedvezőbb helyzetben élő rétegek mortalitása jobb, mint a kedvezőtlen helyzetűeké. Ennek oka abban rejlik, hogy jobbak az életkörülményeik és a biológiai hajlam mellett ez a döntő. Ha a nemek helyzetét tükröző statisztikai adatok egyik legfontosabbika (márpedig a mortalitás az) olyan struktúrát mutat, mint amelyet a kedvező és kedvezőtlen helyzetű társadalmi csoportok között találunk, akkor ez azt jelenti, hogy az egyik nem, tehát a nők életkörülményei jobbak. Ferge úgy viselkedik, mint Swift abszurd jogtudósai, akik ha ez érdekeiknek kedvező, a legevidensebb dolgoknak is csak a fonákját észlelik.

Ferge leszögezi: a férfiellenes feminizmus és a “férfilázadás” egyaránt elvakult. Úgy tűnik tehát, mintha a két véglet között a határvonalak behúzásának lenne valami szabadságfoka. A szerző óvatosságra int: a “férfilázadás” a nőket egy erősen idealizált múltba akarja visszakényszeríteni. Előbb tehát azt halljuk, hogy mindkét végletből engedni

kell, majd az egyik lehetőséget, a nők társadalmi munkában való részvételének rugalmasabbá tételét elvetendő túlzásként állítja be. A nemek biológiai különbségeinek taglalásakor Ferge rengeteg rész kérdést érdekesen világít meg, és hangsúlyozza, hogy nem tudjuk pontosan, mi következik társadalmilag ezekből a különbségekből.

Buda Béla “Női szerep - női szocializáció - női identitás” címmel közöl tanulmányt a kötetben. Megtudjuk, hogy a nők kérdéssel kapcsolatos gondolkodást a köznapiság tudat sablonjai hatják át, pedig a nemmel kapcsolatos viselkedést főleg tudattalan erők vezérik, melyeket a szocializáció során sajátítunk el. “Szinte fel sem lehet sorolni, miben más a nő viselkedése, mint a férfié, csak az biztos, hogy szinte mindenben, és hogy a különbségek nem biológiai vagy lélektani nemből erednek, hanem szociálisan tanult jelenségek.” A férfiak- a nőkkel ellentétben - sokkal ritkábban alakítják ki identitásukat a nemi identitás körül.

Fontosabbnak tartom azt, hogy a nő számára (fontosabbik szerepe) a nemi szerep könnyebben realizálható (szépség és vonzerő eleve adott) és a nemi szerep a munkában elszenvedett sikertelenséget kompenzálja, míg a férfi fontosabb szerepe, a munka-szerep sok kudarcjal járhat és a nemi szerep teljesítése kevésbé szolgálhat menedékkül. Márcsak azért sem, mert a munka-szerep sikeressége nagymértékben meghatározza a nemi szerep teljesíthetőségét (egy férfit ritkán fognak csak testi tulajdonságaiért szeretni).

A továbbiakban Buda Béla kifejti, hogy a feminizmus nem látja a férfi társadalom helyzetének nyomorúságát, és emiatt hamis módon a nőket is a férfi-szerepekhez akarja idomítani. Úgy vélem azonban, hogy jóval komplikáltabb a dolog: a nőmozgalom sok híve rossz lelkiismeretet próbál kelteni a férfiakban, azt mondván, hogy a férfiak a csodálatosnak kikiáltott férfiértékeken nem akarnak osztozni a nőkkel, de ezzel egy időben nők közül sok a lelke mélyén nem hisz ezekben az értékekben. Egyetértek a szerzővel abban, hogy az “igazi feminizmus az alternatív női értékek képviselője lenne”. Csak a feltételes módot nem értem: a nyugati társadalmak tiltakozó mozgalmainak “ellenkultúrák” (és nem a polgárjogi) ága már a hatvanas években pont a női értékek iránt nyitott kultúra megteremtésének igényével lépett fel. A cikk végén Buda Béla hangsúlyozza, hogy nemcsak a női szerep ellentmondásos a mai társadalomban, hanem a férfié is és a “férfiak felszabadításra szorulóknak saját hagyományos életformáik, szerepkényszereik alól, és talán ez a felszabadulás előnyösen hatna a nőkre is”. (Itt azonban megjegyzem, szerencsés lett volna leírni, hogy az itt szereplő szerep-felfogást hogyan módosítja a különféle rétegek eltérő szubkultúrája.)

A következő tanulmány Erdélyi Andor tollából született “A női munka foglalkozási élettanáról” címmel. Megtudjuk, hogy élettani és munkafiziológiai vizsgálatok jelzik: a nők monotóniával szembeni érzékenysége kisebb, “stressz”-tűrőképességük nagyobb, mint a férfiaké. Általában a női szervezet tűrőképessége jobb, míg a férfiak nagyobb erő kifejtésre képesek, mozgásaik nagyobb sebességet érnek el és viszonylag rövid időtartamú, de igen tekintélyes mértékű dinamikus erőfeszítésre képesek. Megtudjuk, hogy a “szívósság, a kitartás, nagyobb stressz-tűrőképesség, a férfiakénál jóval kisebb hajlam az agresszivitásra, kifejezetten azok a tulajdonságok, amelyek meglétét éppen a modern korra jellemző megterhelésekhez, elsősorban a korszerű követelményekhez történő alkalmazkodás sikere követel meg”.

A nők munkakörülményei jobbak, állapítja meg a szerző és a munkakörülményeket egy "átlagos munkakörülményi fokozattal" jellemzi, ami a hivatkozott tanulmány szerint a nők esetében 1,31, a férfiak esetében 1,79. Ezek az adatok azonban nem jelzik azt a tényt, hogy nyilvánvalóan egészségkárosító munkák elvégzése hazánkban szinte kizárólagosan "férfiprivilegium". A szerző által hivatkozott mű szerint a fizikai dolgozó férfiak 3,8 százaléka, a nőknek 0,3 százaléka végez rendkívül nehéz fizikai munkát; a 3. fokozatba tartozó kevésbé nehéz, de még mindig megterhelő fizikai munkát a fizikai munkát végző férfiak 18,7 százaléka, a nők 3,7 százaléka végez. Végül könnyűnek minősített fizikai munkát végez a fizikai dolgozó férfiak 46,6 , a nők 72,9 százaléka. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy 1980-ban az összes alkalmazott férfi 76 százaléka, míg a nők 58 százaléka végzett fizikai munkát; más szóval a fizikai munkák elvégzése ma Magyarországon inkább hárul a férfiakra. Megtudjuk a cikkből, hogy a kizárólag otthon dolgozó asszony tevékenysége energetikai szempontból "közepesen nehéz fizikai munka". A szerző egyoldalúan a nők két műszakjára hívja fel a figyelmet, és (a férfiak növekvő munkaterheiről megfeledezve) azt állítja, hogy az időmérlegek tanúsága szerint a háztartási munka ideje hosszabb távon nem csökkent lényegesen. Ez csak a 18-60 éves kereső nők és férfiak napi átlagos időbeosztására igaz. A KSH *Időmérleg I.* című kötetének 20. lapján található táblázat szerint 1963 és 1976/77 között a kereső férfiak háztartási munkaideje 42 percről 39 percre, a rendszeres kereső nőké 210 percről 206 percre csökkent. Viszont egészen más képet kapunk akkor, ha a kiadvány 16. lapján lévő táblázatra vetünk pillantást. Eszerint a 18-60 éves népesség napi átlagos időbeosztásában 1963 és 1976/77 között a férfiaknál a háztartási munka ideje 48 percről 42 percre, a nőknél 312 percről 242 percre csökkent. Ugyanebben az időben átlagos napon a főzésre fordított 60 percről 55 percre, a takarításra fordított idő 48 percről 44 percre, a mosás, vasalás, varrásra fordított idő 42 percről 28 percre, a vásárlásra fordított idő 24 percről 14 percre, a fűtésre fordított 18 percről 8 percre és a vízfordításra fordított idő 6 percről 1 percre csökkent.

A következő tanulmány "A nők egészséggel és betegséggel kapcsolatos magatartása" címmel Molnár László munkája.

Az ifjú és korai felnőtt életszakaszban (15-39 évesek) a nemek közötti mortalitáskülönbséget (férfiak 2 ezrelék, nők 0,8 ezrelék) elsősorban a balesetek, mérgezések és az erőszakos halál (értsd: öngyilkosság) előfordulásából adódó különbségek adják. Ezekben a halálokokban a férfiak halandósága majdnem háromszorosa a nők halandóságának; a keringési betegségek területén a férfiaknál "csak" kétszer gyakoribb a halandóság. A középkorú férfiak egészségi állapota (különösen a szív- és keringési betegségekre visszavezethetően) a 70-es években nagymértékben romlott. Az okok vitatottak. Molnár megemlíti a biológiai okot: "a nők alacsonyabb hajlammal rendelkeznek az életet veszélyeztető betegségekre", majd hangsúlyozza, hogy a "férfiaknak erősebb a teljesítményigényük", ami aztán a "szervezet gyorsabb elhasználódását vonja maga után." Úgy vélem, hogy a férfiak magasabb teljesítményigénye azzal magyarázható, hogy jelenleg is ők a család fő keresői. Azt is jobban hangsúlyoztam volna, hogy az életvitel túl feszített, viszont a család harmóniája megingott. A férfiak családon belüli helyzetét a jelenleg hatályos magyar családjog ingataggá teszi: például a gyereket akkor is az anya kapja, ha ő juttatta válás-szituációba a családot. Reméljük: ezen a téren hamarosan pozitív változásnak leszünk tanúi.

Megtudjuk Molnár cikkéből, hogy a nők dohányzás és alkoholfogyasztás tekintetében “egészségesebbek”. Az állítással nincs okom vitatkozni, csak az “egészségesebb” jelzőt kifogásolom: ma Magyarországon 4-500 ezer mértéktelen alkoholfogyasztóval kell számolnunk 1:7 nő-férfi arányban, márpedig az alkoholizmus legfőbb funkciója a feszültség csökkentése. (Andorka és Buda azt találta, hogy az általuk vizsgált férfi alkoholisták kétharmadánál a családi konfliktusoknak más konfliktusforrásokkal együtt volt szerepük a mértéktelen ivás megkezdésében.) Egyébként a férfiak rákos megbetegedései nagyságrendekkel nagyobb arányban nőttek, mint a nőké: 100 000 azonos korú és nemű lakosra számított halálozási rátáját nézve a 30-39 éves korcsoportban 1954 és 1981 között 59 százalékos, a nőknél 4 százalékos növekedés található; a 40-49 éves csoport hasonló adatai 70, illetve 3%-os csökkenés. (A számítást a KSH “Egészségügyi helyzet 1981” című kiadvány 140. lapján közölt adatok alapján végeztem.) A következőkben Molnár a halandóságot befolyásoló környezeti és társadalmi tényezőket veszi sorra: 1. orvosi rizikófaktorok értékei; 2. a gazdasági aktivitás és az egyéb otthoni tevékenység terhe; 3. a családi állapot különbségei; 4. a szerepkötöttség és szerepvállalás.

A gazdasági aktivitás és egyéb otthoni tevékenységekkel kapcsolatosan Molnár kimutatja, hogy az időmérleg-vizsgálatok fényében: 1. a nők főfoglalkozású munkaideje rövidebb, mint a férfiaké; 2. a háztartási munkában pedig közismerten a nők szerepe nagyobb. Megtudjuk, hogy a nők összes munkaideje (fő- és mellékfoglalkozás, háztartási és karbantartási munka, vásárlásra és szolgáltatások igénybevételére fordított idő, gyermeknevelés és gyermekgondozás) körülbelül hatvan perccel hosszabb, mint a férfiaké. Hangsúlyozottan szerepel az a tény is, hogy a férfiak harmad, illetve negyedannyit szentelnek háztartási tevékenységeknek, mint a nők. A szerző megelégedik arról, hogy a férfiaknak viszont a kereső munkára fordított ideje hosszabb. Ez azt jelenti, hogy ma Magyarországon két kettős teher van: a férfiaké, akiknél a teljesítménykényszer a hivatalos munkaidőn kívül egyre jobban érvényesül, és a nőké, akiknek a munkahelyi és családi feladatokat kell egyeztetniük. A férfiak egész napjuk 25 százalékát töltik kereső munkával és 7 százalékát házi munkával; a nők hasonló adata 16 és 20 százalék (Andorka-Harcza: *Időfelhasználás Finnországban és Magyarországon*, KSH, 1984, 9. o.)

Az sem közömbös, hogy a munkák között melyik milyen terheléssel jár. Ezt Molnár is hangsúlyozza. Ezzel a megállapítással az Erdélyi Andor cikk kapcsán általam idézett, a fizikai munka besorolásával kapcsolatos adatokra emlékeztetnék. Általában elmondható, hogy a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos - nőkhöz viszonyított - többletideje valószínűleg nagyobb megterhelést jelent, mint a nők háztartási munkában regisztrált - férfiakhoz viszonyított - többlet-terhelése.

A családi állapot is nagymértékben befolyásolja a mortalitást: Nem érthetünk egyet a szerzővel abban, hogy “a férfiak esetében a nőtlenek, özvegyek és elváltak mortalitása megközelítően kétszerese az azonos korú házasságok halandóságának”. Ha az egyes korcsoportokat külön részletezésben nézzük, akkor 1979-ben a házasságban élő 30-34 éves férfiak mortalitását száznak véve, az azonos korcsoportba tartozó özvegyek adata 177, az elváltaké 259. Az sem teljesen igaz, hogy a nőknél a hajadonok halandósága a férjezett asszonyok halandóságának kétszerese, mert például 1979-ben, ha az egyes korcsoportokban a házasságban élő nők halandóságát 100-nak vesszük, akkor a 30-34 éves korcsoportba tartozó hajadonok halandósága 313, a 35-39 éveseknél pedig 236 (dr. Máday Lajos: A családi állapot és a halandóság összefüggései, újabb tendenciái, Demográfia,

1982/2-3, 261. o.). Ami ezekből az adatokból - azon túl, hogy jelzik a házassági családi állapotúak legkedvezőbb egészségi helyzetét - érdekes, az az, hogy az elvált és özvegy nők halandósága sokkal kisebb mértékben haladja meg az egyes korcsoportokban a házassági nők halandóságát, mint ahogy az elvált és özvegy férfiak halandósága meghaladja a házassági férfiakét. Magyarán - és ezt már Durkheim az öngyilkossági adatok kapcsán kimutatta - a férfi sokkal nehezebben bírja a válást és az özvegyiséget, mint a nő. Ez akkor is jól látszik, ha nem egy, hanem több évet nézünk, vagyis azt, hogy az egyes korcsoportok és családi állapotok halandósága nem szerint egy kiválasztott bázisúhoz képest hogyan alakul. Kimutatható például, hogy az elvált férfiak mortalitás-növekedése lényegesen nagyobb, mint a hasonló családi állapotú nőké.

A következőkben Molnár azt a feltevésemet veti el, hogy a nemek differenciális halálozásában a női szerepek rugalmasabb volta szerepet játszik. A szerző szerint ez két ok miatt lehetetlen: 1. a nők hosszú kötött ideje kizárja, hogy hol a foglalkozásra, hol a családra koncentráljanak. A női szerep rugalmasságát azonban nem csak úgy kell érteni, hogy szabadon lehet megválasztani, melyik szerepről mennyit fordítson a nő családra és gyermekeire, illetve pénzkereső munkára (ez egyes szűk értelmiségi rétegeknél, ahogy Molnár állítja, ténylegesen megvan), hanem úgy is, hogy a - férfival ellentétben - két szerep van, amiből legtöbbször nem megy "vére" (a háttérben ott a főkereső férfi) és a háztartás és gyereknevelés (minden nyúge mellett) mégsem az a fajta megterhelés, mint a kereső munka és néha örömforrás is. 2. A "halandósági eltérés - írja Molnár - jórészt (mennyire? B.D.) biológiai okok következménye". Úgy vélem itt egy kellemetlen tény elbiologizálásával állunk szemben. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem számolok a biológiai okokkal: csökkenő csecsemőhalálozás mellett a fiúk között kb. 25-28 százalékos többlethalálozás mutatkozik; mindazonáltal ahol egy azonos társadalomban élő két csoport (esetünkben férfiak és nők) differenciális mortalitása úgy alakult, hogy például 1976/77-ben a férfiak halálozási többletének aránya több mint négyszerese az 1930/31. évi hasonló arányoknak (feltételezem, hogy a nő és férfi biológiai habitusa jelentősen nem változhatott ennyi idő alatt), ott főleg társadalmi alapú jelenségről van szó. (Nem vagyok hivatásos demográfus, és nem tudom lehet-e itt számszerűen biológiai és társadalmi okokat kiszűrni.)

Figyelemreméltó, hogy a Szovjetunióban 1968-ban a Lityerturnaja gazeta hasábjain élénk vita folyt a férfiak halandósági többletéről (Valóság 1969/3 száma 125-126. oldal): "Adataink szerint 1896-97-ben az átlag életkor Oroszországban 32 év volt, 1926-27-ben 44, 1938-39-ben 37, 1960-61-ben 70, ám a nők mindig tovább éltek, mint a férfiak. De míg az eltérés fél évszázaddal ezelőtt csupán két év volt, most már nyolc. És ennek nyilvánvalóan nem a biológiához, hanem külső (bár korántsem végzetes jellegű) körülményekhez van köze. Ezeket a körülményeket vizsgálni kellene és korrigálni. Ha az átlag életkorban mutatkozó eltérést ismét két évre csökkenthetnénk, az átlag életkor ismét 73 évre növekedne." Végül Molnár leszögezi: "A megnövekedett halandóság szociális okait inkább a civilizációs életvitel-faktorok egészséget károsító hatásában, a nagyfokú munkaterhelésben - figyelembe véve a főmunkán kívüli munkatevékenységeket - és a családbomlás következményeiben, a közösségi kohéziók meglazulásában kell keresni, s nem a «nemek harcában» (manipulációkban)." Ezzel a nézettel nem érthetek egyet, hisz "az életvitel-faktorok egészséget károsító hatása" - ha nem is hasonló módon és mértékben - de mindkét nemet érintette, viszont a két nem tekintetében eltérő következménnyel járt.

Tehát van egy ok (tág értelemben egy modernizálódó társadalom káros hatásai), viszont a társadalom két nagy csoportja nagyságrendekkel különböző módon reagált; következésképp a két nem között is történhetett valami. Úgy vélem tehát, hogy a férfiak mortalitásromlásába a nőemancipáció visszasságai is belejátszottak.

Molnár László dolgozatának második részéből megtudjuk, hogy a nők kedvezőbb egészségi állapotuk ellenére gyakrabban fordulnak orvoshoz, mint a férfiak; ez még akkor is így van, ha a nőgyógyászati és szülészeti esetektől eltekintünk. A férfiak és nők betegmagatartásának főbb különbségei: 1. a betegség elfogadása a nők esetében kisebb valószínűséggel jelent stigmát, mint a férfiaknál; 2. a nők egészségi kultúrája a társadalmi reprodukcióban játszott szerepükből következően magasabb szinten áll a férfiakénál; 3. a nők hamarabb fedezik fel a betegség tüneteit, és hamarabb fordulnak orvoshoz. Molnár hangsúlyozza, hogy a fenti különbségek a kedvező és kedvezőtlenebb társadalmi helyzetű rétegek között is fennállnak. Ha ez igaz, akkor feltételezhetem, hogy a nemek közötti, betegséggel kapcsolatos viselkedéskülönbségek egyben a rossz helyzetbe szorított csoport (a férfiak) és a jobb életesélyekkel rendelkező csoport (a nők) helyzetének különbségeit tükrözik.

A kötet második részében tanulmányok taglalják a nők munkavállalásának társadalmi feltételeit és következményeit. Koncz Katalin írt bevezető megjegyzést a második részhez, melyben kimutatja, hogy az iparban és mezőgazdaságban dolgozó asszonyok munkakörülményei rosszak (azt nem tartja szükségesnek megemlíteni, hogy a férfiaké még rosszabbak); az ipari munkások műszakbeosztásával kapcsolatosan viszont férfiakról és nőkről egyaránt beszél; itt a nők helyzete a rosszabb. Arról, hogy a nők és férfiak hogyan oszlanak meg fizikai és nem-fizikai foglalkozások között, nem hallunk. Megtudjuk, hogy a nők a férfiak keresetének 70-80 százalékát érik el. Arról viszont nem hallunk, hogy a férfi és női keresetek és bérek közötti különbséget három okkal szoktuk magyarázni: 1. a férfiak kvalifikációs szintje magasabb; 2. a nők kevesebb munkaviszonyt tudnak igazolni; 3. a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetés. Azt is látnunk kell, hogy a gyakorlati idő, munkakör, tevékenységi terület és a fizikai munkáknál a munka nehézségi foka figyelembevétele nélkül számított átlagbér különbségek nem tükrözik a valós helyzetet. Ha az adatokat homogenizáljuk, akkor a nők és férfiak bére közötti különbség nem 30, hanem csak 10 százalékos. Ezt a 10 százalékot azonban ténylegesen diszkrimináció okozza. (Nők - gazdaság - társadalom, Budapest, 1976. 163. o.)

Koncz Katalin kötetben közölt tanulmánya a feminizálódás problémáival foglalkozik; megtudjuk, hogy az egyes pályák elnöiesedését kíséri és megelőzi az adott pályán elérhető összes bér és kereset csökkenése, vagyis az adott pálya leértékelődése, ez pedig sajátos kontraszelekciós folyamatot indít be.

Kulcsár Rózsa "A nők társadalmi mobilitásának jellemzői" címmel közölt írást a kötetben. A nőknek sokkal nagyobb esélyük van az egyéb szellemi foglalkozásokba átkerülni, míg a férfiak a nőknél nagyobb valószínűséggel kerülnek a szakképzett munkások társadalmi csoportjába. A nemzedéken belüli mobilitás tekintetében a nőknél az egyéb szellemi rétegek kategóriájába való átrétegződés igen erős; míg a férfiaknál a felemelkedés útja a szakmunkássá válásban van. A kötet 175. lapján található táblázat szerint a szakmunkás nők 21, a segédmunkás nők 16, a mezőgazdasági szakmunkás nők 20 százaléka lett egyéb szellemi. A férfiak hasonló adatai 10, 8 és 3 százalék. (Sok nő tehát

élete során szeret íróasztal mögé kerülni, jóllehet hazánkban - fejlettségi szintünkhöz mérve - az irodai alkalmazottak száma túlságosan nagy.) A férfiak viszont szeretnek szakmunkássá válni. A segéd munkások 24 százaléka, a mezőgazdasági szakmunkások 18 százaléka lett pályája során ipari szakmunkássá, jóllehet - nem jelentéktelen szám -, az összes ipari szakmunkás 7 százaléka visszament mezőgazdasági szakmunkásnak.

Molnárné Venyige Júlia "Női munka és társadalmi munkaszervezet" címmel írt tanulmányában számba veszi a nők teljes foglalkoztatásnak nem szándékolt hatásait. Ezek (szerinte) a következők: 1. a termékenység kedvezőtlen alakulása: ezzel kapcsolatosan megtudjuk, hogy a női foglalkoztatás jelenlegi magyar gyakorlata és az alacsony gyerekszülési kedv között összefüggés van. Úgy vélem, hogy ebben nem lehetünk teljesen biztosak. A szülésszám olyan országokban is csökkent a hetvenes években, melyekben a női foglalkoztatás sokkal rugalmasabb (két-maximum-pontos foglalkoztatás, a részmunkaidőben foglalkoztatottak lényegesen magasabb aránya) és a családok nincsenek olyan anyagi nyomás alatt, mint hazánkban. A jelenlegi termékenységcsökkenés a fejlett ipari államokban már nem magyarázható a korábbi elméletek segítségével (ezek a lakóhely, jövedelem, foglalkozás, iskolázottsági szint, vallási hovatartozás termékenységre gyakorolt hatását stb. vizsgálták). Fontosabb az, hogy a termékenységgel kapcsolatos normák megváltoztak, de hogy milyen társadalomlélektani folyamatok hatására, azt nem tudjuk pontosan. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne is tegyünk semmit. Azt ugyanis tudjuk, hogy hasonló társadalmi-gazdasági helyzetű családok esetében (tehát, ahol a foglalkozás, lakóhely, iskolai végzettség azonos) nagyobb jövedelem valószínűleg nagyobb gyermekszámot eredményez. Ezért van szükség olyan népesedéspolitikára, mely a gyerekes családokat még fokozottabban segíti. 2. A családi kötelékek lazulása: a szerző összefüggést lát a válások magas száma és a női munkavállalás között, holott a kérdés szakirodalmi kimutatta: "az otthonon kívüli női munka közbeeső változókon keresztül (pl. a nő nagyobb anyagi függetlensége) valószínűleg hozzájárul a válásokhoz, de a közvetlen ok-okozati kapcsolatot a kutatók többsége tagadja" (Molnár László: A munka szerepe a nők életútjában 1981, 181. o.). A családi kötelékek lazulása szerte a világban általános jelenség, épp ezért nem biztos, hogy a nők kettős terhe és az, hogy "fárasztó közegben élünk", akkora szerepet játszik a családbomlásban, mint ahogyan azt M. Venyige Júlia hiszi, jóllehet ez nem lehet ürügy arra, hogy társadalmunk visszasságai ellen ne emeljük fel szavunkat. Úgy vélem, hogy a családbomlás mélyebb oka az értékek és normák általános válsága, melyet a magyar társadalom a szerző által oly részletesen ecsetelt sajátosságai csak erősítenek. 3. Zavarok mutatkoznak az ifjúság szocializációjában: a női munkavállalás jelenlegi formája és ezen zavarok - úgy vélem - ténylegesen direkt összefüggésbe hozhatók, hisz a gyermekek többsége egészen kicsi gyermekkortól állami intézményekben van, ezek pedig gyakran túlszűfoltak és nem működnek kellő hatásfokkal.

A szerző azt tartaná kíváncsnak, hogy "legalább a két vagy több 10 év alatti gyermeket nevelő családoknál az egyik szülő - általában az anya - olyan munkaidőben, illetve munkarendben dolgozzék, amely elkerülhetővé teszi a napközi vagy egész napos óvoda igénybevételét". Ezek a kérdések azonban szorosan összefüggenek a gazdasági reformfolyamattal: ha az első gazdaság bérei reálisabban alakulnának (ezt én fontosabbnak tartanám, mint a gyes és gyed továbbfejlesztését), akkor nálunk is kialakulhatna valami olyasmi, mint Nyugaton, ahol a nők az első gyermek megszületése után kb. 10 évre abbahagyják a munkát, és csak akkor térnek vissza dolgozni, amikor a legfiatalabb

gyermek is elérte a kamaszkort. (Azt sem tartanám elképzelhetetlennek, hogy a nők nyugdíjkorhatárát emeljék fel 60 évre és az így felszabaduló munkaerő helyettesítse az ideiglenesen “csak” otthon tevékenykedő női munkaerőt.)

Szalai Júlia “Mire kell az óvoda és kinek” című írásában kimutatja, hogy az óvodahálózat bővítése a női munka iránti igény alakulását követte: a gyermek óvodába jutása szüleinek munkavállalásától függ. Az óvoda egyre inkább elvesztette gyermekintézményi jellegét és a szociálpolitikai feladat háttérbe szorult: az óvodák a társadalmi szelekció eszközeivé váltak. A “problémás gyerekek” (iskolaéretlen, óvodában visszatartott túlkoros, korrekciós első osztályba került, kisegítő óvodába, kisegítő iskola első osztályába, illetve előkészítő osztályába küldött) aránya az 1978/79-es évben az előző évben óvodába jártak számához viszonyítva 7,1 százalék volt, 1982-83-ban pedig már 13,7 százalék. “Az iskolaéretlenek száma (5-6 év alatt) másfélszeresére, a korrekciós osztályokba utaltaké éppen duplájára, a kisegítő oktatásra érdekesítette pedig több mint kétszeresére emelkedett.” Feltételezésem szerint a fenti adatok nemcsak a fokozódó kontraszelekciót tükrözik, hanem - sajnos - mérnek is valamit; mérik a lakosság egyre rosszabb minőségű reprodukcióját.

A kötet utolsó tanulmánya Vági Gábor munkája: “Az otthoni munka és a szolgáltatások kapcsolata - fejlődési tendenciák” címet kapta. Otthoni munkának a szerző azokat a tevékenységeket nevezi, amelyeket az emberek családi munkaszervezet tagjaiként önmaguk, családjuk és saját fogyasztásuk számára végeznek. Megtudjuk, hogy az otthoni munkaidő nem vagy alig lett rövidebb. Megjegyzem, hogy a kötet közreadója, Koncz Katalin máshol már tévesen úgy hivatkozik vissza erre az állításra, mintha a háztartási munkákról állította volna ezt a szerző. Ezzel szemben látnunk kell, hogy a 18-60 éves népesség átlagos napi időbeosztásában 1963 és 1976/77 között a szoros értelemben vett háztartási munkák ideje jelentősen 198 percről 150 percre csökkent, míg a háztájira fordított idő 36 percről 44 percre, az építés és karbantartás ideje pedig 12 percről 24 percre nőtt (Időmérleg, KSH 1982, 16. o.). Miért nem rövidül az otthoni munkaidő? Vági a következő okokat sorolja fel: 1. a szükségletek gyarapodása a háztartásban; 2. a szükségletek minőségileg változnak és differenciálódnak; 3. a mezőgazdasági kistermelés léte; 4. a gyes konzerválja - Vági Gábor szerint - a meglehetősen egyenlőtlen családi munkamegosztási viszonyokat; 5. rossz háztartási technika; 6. a háztartási munkában a ráfordítások minimalizálására irányuló törekvések nem elsődlegesek. A tanulmány végén megtudjuk, és nem lepődünk meg rajta túlságosan, hogy a szolgáltatások igénybevétele a társadalmi hierarchián lefelé, illetve városból vidék felé haladva, csökken.

A kötetet Koncz Katalin a szerzők mondandóját összefoglaló, de egyben új gondolatokat tartalmazó tanulmánya zárja. Ez utóbbiakkal kapcsolatban szeretnék egypár kritikai megjegyzést tenni.

Csak csodálkozni tudunk, amikor Koncz a háztartási és a társadalmilag szervezett munka szétválását lényegében az osztálytársadalmak kialakulásának idejére teszi, a történelem azon időpontjára, amikor a női nem - Engels szavával - “történelmi vereségét szenved el.” Közismert, hogy a nők otthoni tevékenysége a középkor évszázadain keresztül egészen az újkorig a nőmozgalom értékei szempontjából csak annyiban lehetett problematikus, hogy a családi gazdálkodás keretén belül voltak jellegzetesen női és férfi tevékenységek. A Koncz Katalin által említett nagy fordulat igazán az ipari forradalommal

veszi kezdetét; kialakul az a háztartás, melynek nincsenek termelő feladatai, a férj eljár dolgozni, az asszony pedig eltartottként, háztartásbeliként a háztartással és a családdal foglalkozik. Meg kell jegyezni, hogy ez a háztartástípus Magyarországon csak nagyon szűk rétegekre volt jellemző, viszont a család-háztartás típus a lakosság széles rétegeinél még a felszabadulás után is megvolt és csak a szocialista rezsim kialakulása nyomán bomlott fel a nők tömeges munkavállalása és a magántulajdon majdnem teljes felszámolása következtében. Megjegyzendő, hogy a családi gazdálkodás napjainkban is nem elhanyagolható szerepet játszik. A változások nyomán "a nők mérlege mindenképpen pozitív, hiszen a társadalmon és a családon belüli pozíciók egyaránt jelentős mértékben javultak, kétpillérű életmódjuk - keresőmunka és családi feladatok - a korábbiaknál nagyobb önállóságot, hatalmat és hatáskört biztosít számukra." Ezzel szemben a férfiak "nyeresége mindenképp kisebb, mert miközben teret veszítettek a szocializált szférában, nem nyertek ezzel arányban teret a családban, a háztartás világában". Koncz Katalinnál is megjelenik a kettős teher gondolata; immáron a magyar szociológia hagyományává lett a családi munkamegosztás és a család demokratizmusát ezen lemérni, holott a mai Magyarországon - mint már másutt említettem - megfelelőbb lenne két "kettős teher"-ről beszélni. Ezt maga Koncz is elismeri: "Az az alapvető probléma, hogy a férfiaknak és nőknek egyaránt sokat - túl sokat - kell dolgozniuk ahhoz, hogy a társadalmilag elfogadott átlagos vagy azt meghaladó életszínvonalat tudjanak családjuknak biztosítani."

Mégis a kötet 251. lapján a háztartási munka nemek közötti egyenlőtlen elosztásáról olvashatunk panaszos megjegyzéseket. A háztartási munkára fordított idő nem maradt változatlan - mint ahogy Koncz állítja -, hanem - mint már bemutattam - a lakosság egészét figyelembe véve eléggé nagymértékben csökkent 1963 és 1977/78 között.

Koncz is érzékeli, hogy a női foglalkoztatás eddigi hazai gyakorlata változtatásra szorul: "A foglalkoztatáspolitikai célkitűzéseit részben a munkaerő társadalmi újatermelése és a gazdasági racionalitás kettős szempontjából célszerű újragondolni." Ezeket a sorokat a recenzió olvasata úgy értelmezi, hogy az asszonyok számára meg kell teremteni a választás lehetőségét az otthon maradás vagy a munkavállalás között; a szerző erre a célra szociálpolitikai intézkedések meghozatalát tartja szükségesnek. Én viszont úgy vélem - és ezt már M. Venyige Júlia tanulmányával kapcsolatban említettem -, hogy a szociálpolitikai intézkedések mellett, még fontosabb lenne, hogy az első gazdaság bérei a kibontakozó reform nyomán reálisabban alakuljanak.

Recenzió *A Nők és férfiak (Hiedelmek és tények)* MNOT, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985 című köterről

VIII. Mr. Dead and Mrs. Free

Mi a feminizmus? Az a gondolkör, mely - a nő és férfi között fennálló biológiai és pszichológiai különbségek ellenére - a nők számára az élet *minden* területén a férfiakéval azonos jogokat követel.

A Nyugaton jelentkező mozgalmak célkitűzéseiben két vonulatot lehet megkülönböztetni. Az egyik olyan célokért szállt síkra, melyek a kelet-európai országokban *elvben* jóval korábban jórész megvalósultak (a női egyenjogúság deklarálása, a női munkavállalás biztosítása, egyenlő jogok a bérezés és tanulás területén, az abortuszhoz való jog). A másik irányzat a kultúra kérdéseit feszegette, és arra törekedett, hogy a sajátos módon nőinek tekintett érdekek és érzékenységek erősebben érvényesüljenek a túlságosan is célracionális európai kultúrában. A mozgalom ezen csoportjai (a környezetvédő és alternatív irányzatokhoz kapcsolódva) az agresszív férfikultúra átalakítására törekedtek.

A kelet-európai országokban a nőpolitika a hivatalos állami és kommunista pártpolitika részévé vált. Magyarországon a nőknek a férfiakéval egyenlő jogait az alkotmány is kimondja. A legújabb időkben viszont felmerült az a kérdés, hogy a nők védelme, minden nagy vívmány ellenére, nem fordult-e a férfiak ellen.

Ezzel párhuzamosan a mai magyar társadalomban - a nyugati országokhoz hasonlóan - kiéleződött a nemek viszonya, megingott a családok stabilitása, csökkent a születésszám (hazánkban az alacsony születési ráták Európa legrosszabb halandóságával párosulnak, és ennek következtében Magyarország lakossága előreláthatólag 2000-ig mintegy ötszázezer fővel fog csökkenni).

Mindezek miatt aktuális Hernádi Miklós nőkérdésről szóló antológiája, mely "a nőkérdésre vonatkozó *vitákról* kíván tájékoztatást adni". Az olvasókönyv összeállítója hangsúlyozza: "Bár nem ritka a kötetbe felvett szemelvények éles férfi- vagy nőellenessége, a kötet összeállítóját egyik indulat sem vezérelte. Kéretik a kötet egészét, nem pedig egyes külön-külön szemelvényeit mérlegre tenni!" Hiába vitatkoznak azonban egymással a témák szerint összeállított szövegek, az olvasó feltehetőleg azzal teszi le ezt a könyvet, hogy kialakul benne a meggyőződés: a feminizmus - a nagyszámú kivívott jog ellenére - egészében véve inkább káros volt, mint hasznos.

Hernádi Miklós azonban számtalan idézettel szemlélteti a feminizmus által kiváltott pozitív folyamatokat is: 1. a női életút immár nem gazdasági-biológiai kényszer, hanem választható alternatívák sorozatán nyugszik; 2. a női szexus felszabadult, és ezt nagymértékben elősegítette az "antibébi" tabletta; 3. a feminizmus nagyon sokat tett a polgári-patriarchális család némely megnyomorító vonásának leleplezéséért.

Mindezek mellett a negatív következmények is kellő hangsúlyt kapnak: 1. a feminizmus minden társadalmi kérdést a nő-férfi ellentétre redukált, és ezzel elterelhette a figyelmet más, jóval súlyosabb társadalmi problémákról; 2. osztályharc jellegű küzdelmet hirdetett meg, mely végül is a *női felülkerekedés* aspirációjához vezetett el; 3. a feminizmus, hogy az antológia összeállítójának kifejezését idézzem, "rendkívül ellentmondásos" hatást gyakorolt a családi életre: "A felvilágosult óhajon túl, hogy tudniillik a család minden tagja éljen szabad, önálló, teljes életet, kevés figyelmet fordított

a nők szabadságharca arra az életminőség-csökkenésre, amely a családi élet hagyományosan női középpontjának megüresedésével következett be”; 4. az egyenjogúsági mozgalom következtében a férfiak elkezdtek a családhoz és az utódokhoz intímebben kapcsolódni, ám az “apák nem kaptak módot arra, hogy apákként és ne háztartási alkalmazottként vegyék ki részüket - a jelentősen elhanyagolt - hagyományos női teendőkből”.

Hernádi a gondolatok és vélemények olyan kavalkádját mutatja be, hogy a kötet eléri célját: “a nemek egymás iránti érzékenységének, toleranciájának fokozását, együttélésük feltételeinek javulását, és ami a legfőbb: természettől összefont közös érdekeinek megvilágosodását”.

A nemek szereposztásáról írva Hernádi hangsúlyozza: a férfiak és nők közötti képességtérítések problémája csak akkor merül fel, ha a szerepek keveredni kezdenek egymással. A nemek közötti munkamegosztással kapcsolatosan az antológia idézi azokat a szerzőket, akik szerint nemcsak a nők vannak kitéve kettős tehernek, hanem a férfiak is, akik egyre inkább rászorulnak a második gazdaságbeli kiegészítő keresetekre.

A harmadik rész a nemek közötti interakciót vizsgálja. Nem érték egyet Hernádi azon, idézetekkel is alátámasztott nézetével, hogy a szexhullám, a kapcsolatok instabilitása fokozta a nők hátrányait. Számtalan társadalomstatistikai mutató (így például az elvált férfiak és nők halandósága, öngyilkosságra való hajlama) azt mutatja, hogy a társadalmi integráció gyöngülése viszonylagosan inkább sújtja a férfit.

A gyermekszülést és a gyermekek szocializációját illetően csak egyet lehet érteni Hernádival: hazánkban is rendkívüli mértékben csökkent a családokban az apai tekintély, sőt: “az explicit előny, hogy megszűnt rövid idő alatt a kelet-európai nők különösen hátrányos helyzete, még azzal az implicit előnnyel is társult, hogy a kedvezményezett nők társadalomkritikájától aligha kell tartani, míg a mindig is kritikusabb férfiak tekintélyükkel együtt hitelüket veszítették, de legalábbis együttélési és válási problémáikkal vannak elfoglalva.”

A válogatás ötödik fejezete többek között tárgyalja a férfi és női átlagéletkor között fokozatosan növekvő különbséget. Kár, hogy nem szemlélteti Hernádi, milyen tragikus jelenséggel állunk szemben! (1959-1960 és 1985 között például az 50-54 éves férfiak mortalitása 70 százalékkal, míg a hasonló korú nőké 12 százalékkal nőtt; a 45-49 éves korcsoportban a férfiak növekménye 98, a nőké 15 százalék!) A könyv összeállítójának okos megjegyzéseihez még hozzáfűzném: köztudomású, hogy a jobb viszonyok között élő nemzetek és társadalmi osztályok halandósága lényegesen kedvezőbb, mint a rosszabbak között élőké. Mármint, ha a férfiak és nők között is ehhez hasonló halandósági különbség alakult ki, akkor ez azt jelenti, hogy a kedvezőbb halandóságú nők életkörülményei jobbak.

A hatodik fejezet a férfi azonosságtudat megváltozásáról szól. Az idézetekből a következő kép bontakozik ki: a nő szerepkészlete kibővült és rugalmasabbá lett, míg a férfié gyakorlatilag változatlan (talán az utódokhoz való nagyobb ragaszkodás jelent újat). A megváltozott viszonyok negatív módon befolyásolják a férfiak helyzetét, akiknek többsége talán még nem vette észre az új helyzetben rejlő előnyöket. A Hernádi által megszólaltatott egyik szerző ugyanis ezt írja: “a férfi számára azt is jelenti a feminizmus, hogy többé nem tartozik felelősséggel a nő iránt. Mostantól kezdve legalább annyit el is

várhat a nőtől, mint amennyit ad neki. Többé már semmi szükség arra, hogy övé legyen a kizárólagos felelősség az udvarlásban, a számlák kiegyenlítésében, a teljesítésben, az ellátásban és előzékenységekben.”

Végezetül még két dolgot említék.

Az egyik az, hogy a feminizmus rengeteg társadalmi visszasság megszüntetésében segített, ám napjainkra inkább káros hatásait érezhetjük. A feministák azt akarják, hogy a nőnek ugyanolyan szerepe legyen az életben, mint a férfinak. A dolgok természeténél fogva - a nő szüli a gyermeket, és épp ezért a férfival szemben “hátrányba” kerül - ez sohasem valósulhat meg teljesen, de pont ez kell a feministáknak: az ügy gyakorlatilag megoldhatatlan és tetszőleges ideig napirenden tartható.

A másik, amit említék, az az, hogy - szerintem - a feminizmus mögött lappang egynéhány feltételezés az emberről (nőkről és férfiakra egyaránt), melyekről célszerű tudnunk: 1. az ember eredendően jó; 2. az élet célja a boldogság és az “önmegvalósítás”; 3. az előzőekből következően az egyén minden döntését megmásíthatja, és minden kapcsolatában “szabadon” új szabályokat teremthet. (Ez persze, a nő-férfi viszonyban állandó vetélkedéshez vezet, hiszen a kapcsolaton kívül és felett álló szabályok híján, melyek épp a gyengébbet védnék, így mindig az erősebb kerekedik felül.) ; 4. a “polgári” társadalom rossz és álnok kötelékeket rak az emberre, melyektől - egy evilági megváltástudatot építve - meg kell szabadulnunk.

Feltételezem, hogy a feminizmus akkor kezdődött el, amikor ezeket (a sokszor rejtett) előfeltételezéseket elkezdtek a nőkre is alkalmazni. Az eredményt jól sommázza Hernádi egyik megszólaltatott szerzője, aki a nyugati társadalmakról ír, ám diagnózisa - sajnos - a mai magyar társadalomra is érvényes: “A nők felszabadulási mozgalma Nyugaton - a maga vehemenciájával - korántsem abban a kiérlelt meggyőződésben gyökerezett, hogy elő fogja segíteni a családok harmóniáját, a társadalmi nyugalmat vagy az erkölcsök fejlődését... A nők felszabadulási mozgalma olyan társadalmi és ideológiai erőket mozgatott meg, amelyek meggyorsították azt a szétesési folyamatot, amely az utolsó két sorsdöntő évtizedben jócskán aláásta a Nyugat eleve szorongatott, szabadelvű civilizációját.”

Recenzió a Hernádi Miklós kiadásában *megjelent Nemek és igenek. A feminizmus vitaanyagából* című antológiáról Budapest, Minerva, 1988

(Élet és Irodalom, 1988. szeptember 9.)

IX. Agyszex

Az olvasó a könyv borítólapján megjelenő cím alapján azt hihetné, hogy valami pajzán “szexcsemegét” tart a kezében, holott az eredeti cím pontos fordítása így hangzik: “Az agy neme-- a férfiak és nők közötti igazi különbség” /*Brain Sex--The Real Difference Between Men and Women*/.

A nemek közötti különbséget taglaló tengernyi irodalomból egy friss mű került a Gondolat Könyvkiadó gondozásában a magyar olvasó kezébe. A könyv alapgondolatát röviden össze lehet foglalni: a nemek közötti különbségek szinte kizárólag biológiai okokra vezethetők vissza, pontosabban az agyi funkciók két nemben eltérő működési különbségeire. Az olvasó néha egy kicsit úgy érzi, hogy a szerzőpáros túlságosan is a biológia irányába viszi el a nemek közötti különbségek magyarázatát, ám ennek ellenére az *Agyszex* kijózanító hatású: főleg a “haladó”, “progresszív” hagyomány híveinek ajánlom. Azoknak a társadalomtudósoknak, akik a nemek közötti különbséget nagyrészt vagy teljesen a társadalom hatásával magyarázták, az *Agyszex* gondolatai, fejtegetései hideg zuhanyként hatnak. De nem csupán nekik ajánlható ez a mű: haszonnal forgathatják tanárok, pszichológusok, pszichiáterek és a széles olvasóközönség is.

A szerzőpáros először számba veszi a nemek közötti, adottságokban és viselkedésben megnyilvánuló különbségeket:

1. A fiúk már általában iskoláskortól kezdve túlszárnyalják a lányokat az elvont gondolkodást igénylő, matematikai feladatmegoldás területén.
2. A lánycsecsemők sokkal nagyobb érdeklődést mutatnak az emberek és arcok iránt, a fiú bábik viszont az arcuk előtt mozgatott tárgyakkal is ugyanolyan jól megvannak.
3. A lányok hamarabb tanulnak meg beszélni és olvasni, mint a fiúk.
4. A nők gyorsabban és élesebben reagálnak a fájdalomra, viszont a tartós rossz közérzetet jobban tűrik, mint a férfiak.
5. Társas érintkezésben a nők a finomabb jelzésekből is fontos következtetéseket tudnak leszűrni.
6. A nők jobb emberismerők, mint a férfiak.
7. Négyéves korban a fiúk és lányok már rendszerint külön játszanak. Ha egy fiú hasznossá teszi magát, társai beveszik őt a csapatba függetlenül attól, hogy egyébként szeretik-e vagy sem az illetőt. Nem így a lányok: ők kizárják maguk közül bármely társnőjüket, mondván “hogy őt nem szeretjük”.
8. Az óvodás fiúk történetei tele vannak piff-puffal és gengszterekkel. A lányok történetei az otthon, a barátság és az érzelmek körül forognak.
9. Serdülőkorban a nemek közötti választóvonal szakadékká válik. A fiúk szervezetében a tesztoszteronszint *hússzor* magasabbra ugrik, mint a lányoké, márpedig ez a hormon felelős az agresszivitásért, a szexuális vágyakért és a fiúkban kialakuló versenyszellemért. A nőknél a havi ciklushoz kapcsolódóan nagy ingadozások következnek be a hormonkoncentrációban. A havi ciklushoz fűződő hormonális változások hatása rendes

esetben enyhe depresszió, ingerlékenység, sírhatnak és levertség, súlyos esetben indokolatlan dühkitörések. A férfi nemi hormonok fokozzák az agresszivitást, versenyszellemet, az öntudatosságot és az önbizalmat. A női nemi hormonok--szintén bonyolult agyi mechanizmusok közvetítésével-- épp ezeket a tulajdonságokat csökkentik.

10. “ A karrier érdekében a férfi könnyedebben áldozza fel idejét, szórakozását, egészségét, biztonságát vagy érzelmeit, mint a nő.”

Mármost mi okozza ezeket a különbségeket és mennyire tekinthetők veleszületetteknek? A szerzők szilárd meggyőződése, hogy az adottságokban és viselkedésben megnyilvánuló különbségek veleszületettek, hiszen “ a néhány órás lánycsecsemő máris másként viselkedik, mint a néhány órás kisfiú, azt pedig senki sem hiheti komolyan, hogy a társadalom ilyen gyorsan képes hatni rájuk.” A különbségek a szerzőpáros szerint a női és férfi agy eltérő struktúrájával magyarázhatóak; ezt a véleményt a modern agykutatás eredményeivel támasztják alá. Az agy nemek szerinti eltérését két tényező okozza: a férfiak szervezetében először hat héttel a fogamzás után, majd másodszor a serdülőkorban a férfi nemi hormonok termelése ugrásszerűen megemelkedik, és ennek következtében alakul ki a férfi és női agy közötti különbség is. Ez utóbbi pedig létrehozza a női és férfi adottságok és viselkedés közötti eltérést.

Kialakul tehát a férfi és női agy közötti különbség: “ A férfiaknál és nőknél is azok a készségek működnek jól, amelyekért ’összpontosult’[agyi] központok a felelősek. “ Az agy jobb és bal felében különféle funkciók találhatók, míg a nőknél az agy mindkét féltekéje egyaránt működésbe lendül. Az agy két féltekéje közötti, összeköttetést biztosító idegpályák sokkal jobban kifejelettek a nőknél. A szerzők szerint ez a speciális, női agyban jelentkező tulajdonság magyarázza, hogy a nők több információt tudnak egymással összefüggésbe hozni, és egymásra vonatkoztatni. Az olvasók okulásá szempontjából kulcsfontosságúnak tartom a szerzők alábbi következtetését.” A nők agya másképpen szerveződött, s ez lehet az oka, hogy kevésbé tudják szétválasztani az érzelmeket és az ésszerűséget. A biológiai eredetű különbségek részletes bemutatása után a szerzőpáros hangsúlyozza: “ meggyőződésünk, hogy kevésbé volna rögzös az igazi szerelemhez vezető út, ha a két nem valamivel jobban megértené egymást. Partnerünkben szeretjük fizikai másságát, de eltérő jellemét, gondolkodásmódját, értékrendjét és érzékenységét csak akkor szeretjük meg, ha tudatára ébredünk ezek mibenlétének és megtanulunk velük élni. “

Milyen további különbségekre mutatnak rá a szerzők ? Rengetegre. Ezek közül hadd említsek meg egy párat:

1. “Ha nem élhet nemi életet, a férfi sokkal ingerlékenyebb és komorabb lesz. A nemi kielégülés hiánya a nőknél csak ritkán okoz hasonló tüneteket. Nekik a társ hiányzik, a férfiaknak pusztán a szex. “

2. A nők számára “ a férfival lefeküdni nem egyszerűen újabb skalpot jelent, hanem a meghittség olyan közegét, melyet képtelenek egy pillanat alatt maguk mögött hagyni.” És mégis, a nők gyakrabban vetnek véget a romantikus kapcsolatoknak, mint a férfiak. “ / . . . / a nő agyában a józanész és az érzelmelek között fizikai értelemben is sokkal szorosabb a kapcsolat, és így alkalmasabb érzelmei elemzésére és ésszerű kiértékelésére.” (Emlékezzünk: a szerzőpáros a könyv elején leírja, hogy az érzelmi és racionális funkciók a nőknél és férfiaknál egyaránt az agy külön-külön féltekéjében található, de a nőknél a

két félteke közötti összeköttetést biztosító idegpályák lényegesen vastagabbak.) A 2. ponttal kapcsolatban megjegyezném, hogy a nők a válást is sokkal gyakrabban kezdeményezik. Ennek persze létezik társadalmi háttere is (a valláserkölc erejének csökkenése, a családjog változásai stb.), de számomra roppant tanulságos volt a biológiai adottságokban gyökerező okok megvilágítása, jelesül az, hogy --agyi funkciók okán-- a nők sokkal inkább tudják kezelni érzelmeiket. Ez magyarázhatja azt a jelenséget, melyre már a 19. század jeles, francia szociológusa, Emile Durkheim is felfigyelt: a szexuális szabadság, a párkapcsolatok és a házasság stabilitásának csökkenése sokkal rombolóbb hatással van a férfira, mint a nőre. A legújabb családszociológiai kutatások szerint is a rossz vagy nem igazán jó házasságtól a nő sokkal inkább szenved, mint a férfi, míg a szakítás érzelmi és/vagy egészségállapotban megnyilvánuló hátrányai (a családjog hatásaitól függetlenül is) a férfira lényegesen kedvezőtlenebbül hatnak (Bognár--Telkes: A válás lélektana, Budapest, KJK, 1986, 49. o.).

3. A szerzők arra is rámutatnak, hogy a “ házasság intézményéből a nő emocionális érzékenységet, a kölcsönös függőség iránti hajlandóságot, a megértés iránti sóvárgást és elsősorban a meghittségen alapuló nemi kapcsolat iránti vágyat viszi magával.” Nem így a férfi: ő “ azt akarja, hogy ‘jó legyen a szexuális életük’, s gyarapodjék a kis család , melynek ő a feje, miközben felesége a biztos hátteret nyújtja.” A házasfeleknek tudniuk kellene--vallja a szerzőpáros-- , hogy a nőknél élettani okok miatt megmagyarázhatatlan hangulati változások jelentkeznek, a nőknek viszont azt kellene tudatosítaniuk, hogy a férfiak--alkatukból kifolyólag--könnyebben gurulnak méregbe: “ Nem csoda hát, ha törnek a tényérok--és ez még a jobbik eset.”

Parsons és Bales, amerikai családszociológusok az ötvenes években hatalmas néprajzi anyagra alapozva bizonyították, hogy a házasságokban majdnem minden kultúrában a nőé az ún. *expresszív* szerep (a nő az érzelmek specialistája, a családi összefogás, a családi konfliktusok elsimításának szakértője), míg a férfié az ún. *instrumentális* szerep (a cél-orientált cselekvés). Feminista oldalról sokat és sokszor támadták ezt a felfogást. (Margarete Mead például olyan kultúráról tudósított, melyben a férfiek és feleségek szerepei azonosak, de azt már nem hangsúlyozta, hogy például a feleség rokonai a fiatalokkal való kapcsolataikban már igenis hagyományosan férfi szerepeket töltenek be, tehát a leírt társadalomban igenis létezik nemek szerinti szerepmegosztás. Mead relativizálásra irányuló feltételezéseit az is cáfolni látszik, hogy a Parsons és Bales által megvizsgált matrilineáris kultúrákban is (ezekben a személyek leszármazását az anyai vonalon tartják számon) az instrumentális szerep a férfié, míg az expresszív az asszonyé. A nemi szerepek megváltozását hangsúlyozó konfliktuselmélet hívei nem győzték kritizálni Parsons és Bales konzervativizmusát, pedig az *Agyszex* szerzői--a legújabb biológiai kutatások eredményeit idézve--épp erről a szerepmegosztásról beszélnek, és egyértelmű, hogy az instrumentális-expresszív szerepmegosztás univerzalitása biológiai okokra vezethető vissza.

A biológiai háttér talán nem annyira meghatározó, mint amennyire azt a szerzőpáros sejtetni engedí, mégis lépten-nyomon olvashatjuk a kötetben, "a nőkben azért is erősebb az érzelmi beállítottság, mert agyuk kifejezetten az emberek iránti gondoskodásra van 'beprogramozva'." Ezzel szemben "a férfiagy 'programja' nem személyekre, hanem főként cselekvésre orientált."

A női munkavégzés kapcsán a szerzők a nyugati társadalmak társadalmi körülményeiből indulnak ki. Szerintük a munkához való viszony alapján a nők három csoportba oszthatók: 1./ hagyományos felfogású nők, akik családjukat minden más elébe helyezik, és rögtön feladják munkájukat, ha az veszélyezteti a család boldogságát; 2./ a második csoportba a mindkét szerepben helytálló nők tartoznak, akik, ha a család és az előmenetel között kell választani, akkor családjukat választják; 3./ A harmadik csoportba tartozó nők a hagyományos női szerepkört feladva férfi módon törekszenek a sikerre, de a munkában még így is nagyobb hangsúlyt helyeznek a nem versengésre épített viselkedésre, mint férfi társaik. A nők a munkahelyeken is jobban igénylik a személyes kapcsolatokat, és talán jobban ki tudnának bontakozni--vallják a szerzők--, ha ez az igényük jobban kielégülne.

Anne Moir és David Jessel könyve azzal a szándékkal íródott, hogy végre egyszer a biológia kemény tényeire alapozva legyünk képesek a nemek adottságait és egymáshoz fűződő viszonyát átgondolni. Ha a biológiai tényekből fakadó és ezért szükségszerű és nemek szerint eltérő adottságokkal és viselkedéssel józanul szembe tudnánk nézni, akkor nőne a nemek közötti tolerancia, és ezzel együtt javulhatna a férfiak és nők kapcsolata.

A könyvet letéve a következőkön is elgondolkoztam: ha a férfit a biológiai sorsszerűség a harcra, a nyeresre és a sikerre teremtette (márpedig világunkban távolról sem lehet minden férfi sikeres), míg a nők--szintén biológiai mozgatórugók okán-- a kapcsolatok, a kapcsolódások és a "kis" örömeik világában otthonosak, akkor nem lenne-e célszerű a férfiaknak--persze dadogom én: csakis a biológiai sorsszerűség adta határokon belül--egy kicsit a női értékek irányába elmozdulnia, azaz kevésbé agresszívnek és kevésbé sikerorientáltnak lennie (talán így nyugodtabbak lehetnének és kevesebb frusztráció kínozná őket).

Végezetül a szerzőpáros művével joggal elégedett olvasót figyelmeztetni kell arra, hogy a könyv távolról sem öleli fel a nemek közötti kapcsolatról vallott vélemények összességét. Az *Agyszex* jó kiindulási alap; elolvasása után minden bizonnyal több bölcsességgel tudunk közelíteni a nemek viszonyának vizsgálatához, és--ami fontosabb--saját életünkhöz is. A Moir-Jessel szerzőpáros könyvét olvasva sosem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a nemek közötti különbségek, a nő és férfi viszonya a biológiai meghatározottságon kívül egy sereg más metafizikai, vallási, erkölcsi stb. problémát is felvet.

Recenzió Anne Moir--David Jessel: *Agyszex (Női agy--férfi ész)*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1992, című művéről

(Élet és Irodalom, 1993. augusztus 19.)

X. Fritjof Capra: A fordulópont /Egy új világkép építőkövei/

A szerző Bécsben született, majd Amerikába vándorolt ki. Szűkebb szakterülete az atomfizika, de érdeklődik a zöld ideológia iránt, sőt műve a zöldek ideológiai szemlélete alapvetésének is tekinthető.

Az új világkép megjelenése

Capra szerint a fizika legújabb eredményei gyökeresen megváltoztatták világképünket: a Newton és Descartes által képviselt mechanisztikus világfelfogásból manapság átválthatunk az ökológiai világképre. Világunkban a környezetszennyezés aggasztó méreteket öltött, és más ökológiai katasztrófák is fenyegetnek. A modern társadalmakban terjed a bűnözés, és egyre gyakoribbá válik a családok felbomlása. A szerző alaphipotézise, hogy ezek a negatív jelenségek egy és ugyanazon válság többféle megnyilvánulási tünetei. A válság mélyebben fekvő oka, hogy egy már régen elavult világnézet, a descartes-i és newtoni természettudomány megközelítése, már nem alkalmazható sikerrel a mai világ problémáira.

A szerző felsorolja azokat az ökológiai gondokat, melyekről ma már az átlagember is sokat tud. Capra azt is hangsúlyozza, hogy a világon működő 360 erőmű óriási veszélyforrássá vált. A túlnépesedés, az ipari technológiák gátlástalan alkalmazása nagymértékben rontották természeti környezetünk minőségét. Akár a rákról, akár a környezetszennyeződésről, az atomerőművekről vagy az energiahiányról beszélünk, a jelenlegi tudomány nem tud megfelelő válaszokat adni ezekre a kihívásokra, mert csak részterületekre fordítja figyelmét. Társadalmi intézményeinknek is változáson kell átmenniük ahhoz, hogy a kihívásokra megfelelő választ lehessen adni. Az ökológiai mozgalmak képviselik azt a paradigmát, mely felválthatja a régit. A régi paradigma, mely kultúránkat mintegy háromszáz éve uralja, a világegyetemet mechanisztikus rendszerként szemlélte. Capra számára világos, hogy alapvető paradigmaváltás előtt állunk: az “öko-cselekvésnek” kell felváltania az “ego-cselekvést”. Az európai kultúra tragikus módon az “ego-cselekvés” mellett kötelezte el magát: a tudományos módszer túlbujánzása, valamint a racionális gondolkodás abszolutizálása vezetett el a mai válsághoz. A szerző a racionalitás elbujánzásával szemben a rendszerelmélet alkalmazásában lát nagy lehetőséget. (Rendszer az az egész, amelynek tulajdonságai nem vezethetők vissza a részelemek tulajdonságaira.) Egy egészséges rendszerben az agresszív és a harmóniára törekvő célok egyensúlyban vannak. A 16. század előtt még Európában is az organikus világkép uralkodott: az emberek kicsi, organikus közösségekben éltek, és a természetet organikus kapcsolatok rendszereként fogták fel. Ennek a világképnek a kereteit az egyház és Arisztotelész tanai adták. A középkori látásmód azonban a 16. és 17. század során gyökeresen megváltozott: Kopernikus kimutatta, hogy a Föld nem az univerzum központja; Kepler megalkotta a bolygók mozgásának híres törvényeit, Galilei pedig már abban a helyzetben van, hogy a régi világképet minden kétséget kizáróan megdöntse. Francis Bacon megalkotta az empirikus tudomány gondolatát. Bacon óta a tudomány célja a természet leigázása. Döntően Newtonnak és Descartes-nak köszönhető, hogy az organikus világképet felváltotta a mechanisztikus. Descartes kijelenti, hogy minden olyan tudást el kell utasítani, mely csak valószínű, és úgy véli, hogy csak azokat a dolgokat szabad elhinni, melyeket teljesen ismerünk, melyekkel kapcsolatban semmiféle kétely nem merülhet fel. Ezzel szemben, fejti ki Capra, a fizika legújabb eredményei megmutatták,

hogy nincsenek abszolút igazságok. Descartes módszere analitikus volt: a gondolatokat és problémákat részekre bontotta, majd logikus sorrendbe állította őket. Descartes-tól ered az a szemlélet, hogy minden kérdés érthetővé válik, ha azt részelemeire bontjuk, továbbá az a gondolat, hogy a test nem tartalmaz semmi olyat, ami a lélek része, a lélek pedig semmi olyat, ami a test része. A descartes-i lélek-test megkülönböztetés döntő befolyást gyakorolt az európai gondolkodásra. Descartes szemében az anyagi világegyetem csak gép volt és semmi más. Következésképp a tudósok az élő szervezetet is pusztán gépnek tekintették. Newton rendszerében az univerzum egy hatalmas, matematikai törvények szerint működő gép. Ez a világkép szemlélet azonban szükségessé tett egy teremtőt, aki valamikor megteremtette az univerzum-gépet.

A 19. század új változásai

A 19. század azonban változást hozott: 1./ az elektromos, mágneses jelenségeket már nem lehetett a newtoni modell alapján értelmezni; 2. / a biológiában felfedezték az evolúció törvényét, következésképp megdőlt az a felfogás, hogy Isten a világegyetemet készen teremtette. Maxwell elektrodinamikája és Darwin evolúciós elmélete egyértelműen túlmutattak a newtoni modellen. A legújabb fizika (a kvantumelmélet és a relativitáselmélet) szétzúzta a newtoni mechanika fogalmait. Szubatómáris szinten az anyag már nem létezik bizonyossággal egy helyen; sokkal inkább egy tendenciát mutat arra, hogy bizonyos valószínűséggel lehessen feltalálni egy helyen. A fizika szilárd anyagi tárgyai ezen a szinten hullámszerű valószínűségi struktúrákká válnak. A kvantumelméletben az egyes eseményeknek már nincsen pontosan definiálható okuk.

A mechanisztikus szemlélet hatása

A továbbiakban Capra sorra veszi, milyen befolyást gyakorolt a descartes-i és newtoni szemlélet a különféle tudományokra. A pszichológiában Freud mélylélektana is a newtoni gondolkodás hatása alatt áll. A newtoni dinamika egyik jellemzője, hogy minden erő párosával jelentkezik; minden “aktív” erővel szemben egy ugyanolyan erős “reaktív” erő lép fel. Freud is átveszi ezt az elvet: az aktív és reaktív erőket “ösztönöknek”, illetve “ellenállásoknak” nevezte. Freudnál rendkívül erőteljes determinizmus érvényesül. Minden lelki jelenségnek van egy eredője és hatása, és az egyén pszichikai állapotát egyedül a korai gyerekkor kiinduló feltételei határozzák meg. Capra szerint ez a rendkívül racionális és mechanisztikus felfogás felettébb nehézzé tette, hogy Freud megfelelően foglalkozzék a misztikus és vallásos élménnyel. Számára a vallás az emberiség kényszerneurózisa.

A szerző a modern közgazdaságtan kritikáját adja, amikor leírja, hogy Keynes a makrogazdaság összefüggéseit felhasználva egyszerű összefüggéseket állított fel olyan változók között, mint a fogyasztás, az összes befektetés és foglalkoztatottság: Keynes szerint a pótlólagos beruházások állandóan növelik az alkalmazottak számát, az összjövedelmet, ami aztán a fogyasztás további növekedéséhez vezet. Keynes követőinek

nem sikerült a keresletet az infláció növekedése nélkül fokozni, és ezért újabban a kínálatot ösztönző gazdaságpolitikák léptek előtérbe. Ez egy újfajta, erősen export-orientált, agresszív piacpolitikát követő gazdaság kialakulásához vezetett. Kultúránkban a növekedés bővítése nem csak a kemény technológiákban, hanem a mentalitásban is tükröződik. A szerző nézete szerint azonban a jelenlegi válság leküzdéséhez nem több energiára, hanem az értékek mélyreható megváltozására van szükség. Az emberiség még mindig a korábbi agresszív viselkedési mintákat követi, miközben olyan eszközök vannak birtokában, amelyekkel már könnyedén elpusztíthatja önmagát. A szerző nemcsak az atomfegyverkezést, hanem az atomerőművek építését is elutasítja. Szerinte nem létezik olyan küszöb, amely alatt a radioaktív sugárzás ártalmatlan. A világnak számtalan olyan régiója van, ahol manapság is éheznek az emberek; ezzel kapcsolatban Capra kifejti, hogy az éhezés kérdése nem oldható meg úgy, ha a modern technológiát egy gazdasági igazságtalanságokkal terhelt, primitív társadalomba visszük be.

Az új paradigma

A szerző ezek után megkísérli leírni az új paradigmát, mely ahhoz szükséges, hogy az emberiség a jelenlegi globális válságot túlélhesse. Az új paradigma az életet rendszerelmélet szemszögéből nézi. A rendszerek olyan egészek, melyek tulajdonságai nem vezethetők vissza egyszerűen a részegységek sajátosságaira. Például egy természetvédelmi terület nem pusztán egyes növényfajokból, hanem azok *összességéből* áll. Capra különbséget tesz a *gépek* és az *organizmusok* között. A kettő között a legszembevetőbb különbség az, hogy a gépeket építik, míg az organizmusok spontán módon alakulnak ki. Az élő szervezetek két legfontosabb tulajdonsága az önszerveződés és az önmegújulás, fejlődés. A fejlődést mint az önszervező organizmusok egyik tulajdonságát jobban megértjük, ha megnézzük az organizmusok és környezetük összefüggéseit. Egy kiegyensúlyozott öko-rendszerben az állatok és növények versengésben és kölcsönös függőségben élnek együtt. Minden fajban megvan az exponenciális növekedésre való hajlam, de ezt a tendenciát különféle kölcsönhatások és kontrollmechanizmusok tartják kordában. Capra szerint Földünk egy hatalmas élő egész. A Földet a világűrből megpillantó űrhajósok igazolják: szinte misztikus élmény planétánk ragyogó szépségét a világűrből szemlélni. Nem véletlenül lettek a világűrből lefényképezett Föld fotói a környezetvédő mozgalmak jelképeivé. A világűrből nézve bolygónk nemcsak hogy nyüzsg az élettől, hanem önmaga is saját erejéből létező *élőlénynek* teszik. Az élő organizmusok rendszerben való elképzelése a klasszikus tudomány perspektívájából nézve nehéz. Az evolúciós elmélet szerint az evolúció iránya valamilyen egyensúlyi állapot elérése, mely az organizmusok környezethez történő fokozódó alkalmazkodása útján történik. A rendszerelmélet szerint azonban az egyensúlyi állapot elérése az alkalmazkodás és a teremtés kölcsönjátékaként bontakozik ki. A rendszerelmélet figyelembe veszi továbbá azt is, hogy maga a külvilág egy alkalmazkodásra képes rendszer. Ezáltal az érdeklődés középpontjába nem a szervezet evolúciója, hanem a szervezet és környezete *együttes* fejlődése kerül. A klasszikus természettudományban a természet mechanikus rendszernek számított, és a túlélés eleme a faj volt. Egy évszázaddal később világossá lett: nem ezek a túlélés elemei: *ami fennmarad*,

az a környezetébe beágyazott organizmus. A rendszerelmélet szemléletében tehát nem egy önálló egység a túlélés egysége, hanem egy szerveződési minta.

A napkorszak eljövetele

A könyv utolsó része jövőkép felvázolására vállalkozik. Jelenleg sürgető szükségsszerűséggé vált a gazdasági folyamatok rendszerszemléletű bírálata. Capra kiáll egy olyan nemzetgazdaság mellett, amelyben lehetővé válik a nyersanyagok újrafelhasználása, ahol az ún. "puha" technológiákat alkalmazzák, és fokozott mértékben támaszkodnak alternatív energiaforrásokra. A bölcsesség megköveteli a természettudomány és a technológia új értékorientációját; ki kell alakítani a "puha", nem erőszakos, elegáns és "szép" technológiákat. Az ökológiai egyensúly kialakítása a teljes foglalkoztatás nélkül lehetetlen; ennek érdekében a munkaerőt pótló technológiákkal szemben fokozott mértékben kell alkalmaznunk a munkát megőrző, intenzív technológiákat. A válság leküzdéséhez nem több, hanem új, alternatív energiaforrásokra van szükség.

Hogyan oldható meg az energiaválság? -- teszi fel a kérdést Capra. A válasz: csökkenteni kell az energiafelhasználást, okosan és takarékosan kell használnunk a meg nem újuló energiaforrásokat, és növelni kell a megújuló energiaforrások, a Nap, és a szél energiájának hasznosítását. Hosszú távon úgy tudjuk a legtöbb energiát megtakarítani, ha a mai egészségtelen és pazarló termelésünket és fogyasztásunkat az ökológiai szempontoknak vetjük alá.

Jelenleg az energiatakarékosság is nagy eredményeket hoz: a szerző adatai szerint egyedül a hetvenes években a nyugat-európai többlet-energiatermelésnek 95 százaléka energiamegtakarításból származott. Capra szerint az energiaforrások nagyobb választékára van szükség. Rendkívül fontos ebből a szempontból a Nap energiája: a fa elégetésével, a mezőgazdasági hulladékok metánná alakításával és a naperőművekkel mind-mind a Nap energiáját hasznosítjuk. Capra úgy látja, hogy a fejlett ipari és poszt-indusztriális társadalmak már átléphetnek a napkorszakba, hisz ez már nem igényel nagyobb technológiai innovációt. Az összes napenergiával kapcsolatos technológia közül a metán előállítása tűnik a legcélszerűbbnek. Capra nem győzi hangsúlyozni: nem a technológia fejletlensége, hanem politikai és gazdasági okok akadályozzák a napenergiára való átállást. A megújuló energiaforrások fokozott használata ugyanis arra kényszerítené a hatalmas olajtársaságokat, hogy adják fel a világ gazdaságban betöltött uralkodó pozíciójukat.

A kartéziánus paradigmának befellegzett

Az európai kultúra kartéziánus paradigmájának befellegzett. Ezt bizonyítják az alternatív és zöld mozgalmak. A szerző úgy véli, hogy a hatvanas évek nyugati ellenkultúrális mozgalmi nem értek véget: a mozgalom jelenlegi örökösei az alternatívok. Az új társadalmi mozgalmak hatása az egész amerikai lakosságot érinti. Capra egy szociológia

vizsgálatra hivatkozik, mely kimutatta: ötmillió amerikai önszántából drasztikusan csökkentette fogyasztását, további 9-10 millió amerikai pedig élete egyes területein vállalta fogyasztása csökkentését. Mára az egész lakosság egészségesebb, az egészségre jobban ügyelő ételsílust tett magáévá.

Capra szerint a hatvanas és hetvenes években elkezdődött ellenkultúrális mozgalom majd azt követő alternatív és zöld mozgalmak képviselik az új paradigmát a bukásra ítélt régivel szemben, és fel sem merül számára az a lehetőség, hogy a régi vagy új paradigma közötti harc nem feltétlenül az egyik vagy a másik diadalával fog végződni. Az is lehet, hogy az új paradigma “csak” megreformálja és emberségesebbé teszi a fejlett ipari és posztindusztriális társadalmakat.

Recenzió Fritjof Capra: *Wendezeit--Bausteine für ein neues Weltbild*, Scherz Verlag, 1983, című művéről

(Élet és Irodalom, 1993. augusztus 27.)

XI. A szakadék szélén táncoló világ

A Worldwatch Institute, mint független közhasznú intézet, 1975-ben alakult Washingtonban. Munkatársai globális szemszögből vizsgálják a világgazdasági folyamatoknak és bolygónk ökológiai állapotának az összefüggéseit. 1984 óta az intézet minden esztendőben megjelentet egy kötetet: a Lester R. Brown szerkesztésében és közreműködésével kiadott *A világ helyzete 1993 (A washingtoni Worldwatch Institute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatokról)* hála a Föld Napja Alapítvány és támogatói erőfeszítéseinek már magyar nyelven is olvasható.

A kötet alapgondolata a következő: ha lakható Földet akarunk örökségül hagyni a jövő generációjára, át kell gondolnunk a fejlődésről vallott elképzeléseinket.

A könyvet Lester R. Brown *Új korszak küszöbén* című tanulmánya vezeti be, majd megannyi írás foglalkozik az ún. fenntartható fejlődés és a környezet állapotának összefüggéseivel (pld. a fokozódó vízhiánnyal, a fejlődő országok energiahelyzetével, a környezet és a kereskedelem összefüggéseivel).

Lester R. Brown bevezető tanulmánya legelején idéz az Amerikai Egyesült Államok Tudományos Akadémiája és a brit Royal Society tanulmányából: “ha a népességnövekedéssel kapcsolatos előrejelzések igaznak bizonyulnak, és az emberi tevékenység módja nem változik meg, megtörténhet, hogy a tudomány és a technológia képtelen lesz megelőzni a környezet helyrehozhatatlan pusztulását, illetve a világ nagy részének elszegényedését.”

1950 óta a világgazdaság teljesítménye ötszörösére növekedett, míg a világ lakosainak száma 2,6 milliárról 5,5 milliárdra. Ezt a terhelést azonban a Föld biológiai rendszerei már alig-alig bírják ki: bekövetkezett a Föld erdős területeinek csökkenése, az elsivatagosodás, a talajpusztulás, a világ számos pontján jelentkező vízhiány és a klíma felmelegedése. Mindenki tud az atomerőművek jelentette veszélyről. (A kötet előszava lakonikus rövidséggel fogalmaz: “Csernobil az atomenergia-ipar halálharangja volt.”) Aggodalomra ad okot az is, hogy a mezőgazdaság fejlődése lelassult; így például 1984 és 1992 között a világ gabonatermelése 6 százalékkal csökkent.

A nemzetek gazdasági teljesítményét még mindig a bruttó nemzeti össztermékben (GNP) mérik, holott ez nem veszi figyelembe a természet által biztosított javak “amortizációját”. Másképp kifejezve elszámolási rendszerünk figyelmen kívül hagyja a termelés egyik fontos költségtényezőjét, a környezetben okozott károkat. Lester R. Brown sejteti: a világgazdaság jelenlegi válsága (az ötvenes években bekövetkezett 5 százalékos éves növekedés 0.6 százalékra esett vissza, míg az egy főre eső termelés növekedése az éves 3 százalékról évenkénti 1 százalékos csökkenésbe csapott át) már többek között a környezetrombolással, Földünk ökológiai rendszereinek kimerülésével is magyarázható. A válság jelei mellett azonban egy pár biztató körülményről is beszámolhatunk: Amerikában kiváló eredményeket értek el a talajpusztulás megállításában, Németország a szemét biztonságos begyűjtésében és újrafeldolgozásában mutat példát. Ennek ellenére a szemléletmódban történő változásnak az egyén szintjén kell elkezdődnie, és a környezetvédőknek állandóan nyomást kell gyakorolniuk a kormányokra. Most már nagyon sokan tudják, milyen lépéseket kell tennünk bolygónk megmentése érdekében, a

kérdés csupán az, maradt-e még elég időnk, mielőtt a Föld környezetének pusztulása visszafordíthatatlanná válik.

Lester R. Brown mentes az értelmiségiekre oly gyakran jellemző doktrinerségtől és józanul kijelenti: nem a gazdaság piaci mechanizmusaiba kell beavatkozni (megjegyzem ezt már egyszer a történelem során az ún. tervgazdaságokban kipróbálták, és ennek következményeit nekünk is volt szerencsénk megtapasztalni), hanem--a jövedelem és nyereségadók helyett-- környezetvédelmi adókat kell bevezetni. Jelenleg a kormányok a társaságok nyereségét adóztatják, mert ezzel tudnak a legkönnyebben adóbevételekhez jutni. A környezetvédelmi adókkal azonban a szennyezőkkel fizettetnék meg az általuk okozott kárt, és egyúttal erőteljesen ösztönöznék őket arra, hogy a környezetet károsító termelést környezetbarát módszerekkel váltsák fel. (Például, ha a kormányok adót vetnének ki a szén használatára, ezzel a szélerőművek építésének adnának lendületet.)

A kötet második tanulmánya a globális vízhiánnyal foglalkozik. Szerzője megemlíti: míg a szárazságokról az újságok mindig tudósítanak, arról sokkal kevesebbet írnak, hogy manapság már szerte a világban a víz-stressz jelei mutatkoznak; azaz a tavak és a talajvíz szintje csökken. Döbbenetes adat, hogy 1950 óta a Föld vízfelhasználása megháromszorozódott, és jelenleg az egy főre jutó vízforrások egyharmaddal kisebbek, mint 1970-ben. A szerző definiálja, mit értenek a szakemberek a "vízhiányos ország" fogalmán. Ezek azok az országok, ahol az egy főre jutó évi megújuló vízmennyiség 1000 köbméternél kevesebb. 2010-ig Afrika lakosságának mintegy 37%-a vízhiányos országban fog élni. A hatékony öntözés nagy szerepet játszhat a vízgazdálkodásban. Ha például az emberiség a mezőgazdasági vízfelhasználást (az öntözés hatékonyságát növelve) 10%-kal csökkentené, akkor elegendő víz szabadulna fel ahhoz, hogy a háztartási vízfelhasználást nagyjából meg lehessen kétszerezni a világon.

A vízgazdálkodás hatékonyságának javítása terén jelentős eredményeket értek el Kaliforniában, amely 6 évig tartó szárazságot élt át. A városi vízfelhasználás a teljes vízfogyasztásnak ugyan kevesebb, mint 10%-a, de azért ezen a téren is sok a teendő. A szerző hangsúlyozza: a Földön előforduló vízhiányok közül számosat az okoz, hogy a vizet nem valós értékén tartják számon, majd így ír: "A takarékoság, a hatékonyság, az újrahasznosítás és az újrafelhasználás akkora új forrást jelent, amely elég ahhoz, hogy átvészeljük a várhatóan bekövetkező vízhiányokat, és időt nyerjünk a felhasználás és a népességnövekedés fenntartható szintre hozásához."

A kötet egyik tanulmányából az olvasó megtudhatja, hogy az óceánok felületének 0.17%-át kitevő korallzátonyok a tengeri fajoknak csaknem egynegyedét tartalmazzák, rászolgálva ezzel az "óceánok őserdői" elnevezésre. Ennek ellenére a világ korallzátonyait pusztulás fenyegeti, hacsak nem történnek lépések megmentésükre.

A következő tanulmány címe: "Nemi egyenlőtlenség a fejlődésben". A huszadik század vége felé mintegy 3 milliárd ember--a Föld népességének több, mint a fele-- él a harmadik világ önellátó gazdaságaiban. A nők diszkriminációja ezekben a régiókban rendkívül erős, hisz a családi fogyasztás biztosítása érdekében végzett tevékenységük az önellátó gazdaságban történik, és ennek következtében semmiféle pénzjövedelemhez nem jutnak. A nemi megkülönböztetés megakadályozza a fejlődő országok asszonyait abban, hogy a szakképzési lehetőségekben részesülhessenek. A harmadik világ vidéki területein élő nőket az alábbi tényezők akadályozzák abban, hogy elegendő élelmet termesszenek

vagy szerezzenek be: (1) A falusi földközösségek teljes felbomlása és a termőföldek kevesek kezében történő, fokozódó koncentrációja; (2) a nőket sújtó öröklési jog; (3) a mezőgazdaság gépesítése inkább a férfiak által végzett munkát könnyíti meg, és ezzel párhuzamosan úgy növeli a nők munkaterhét, hogy közben jövedelmük nem növekszik.

Egy tanulmány a fejlődő országok energiahelyzetét tárgyalja. 1960 óta --tudjuk meg a kötetből-- a " fejlődő országok több mint négyszeresére növelték energiafelhasználásukat, és ez a stratégia kiszolgáltatta őket az olajválságoknak, adósságokba kényszerítette őket és súlyos ökológiai problémákat okozott. A fejlődő országok az éghajlatot megváltoztató, üvegházhatást előidéző gázok egyre nagyobb forrásává válnak." Igaz ugyan, hogy eddig az ipari országokból származott a fosszilis anyagok okozta emisszió döntő hányada, de a jelenlegi tendenciák folytatódása esetén már inkább a Dél lesz felelős a globális felmelegedésért, hisz az előrejelzések szerint 1990 és 2025 között a fejlődő világ szénfelhasználása 1.8 milliárd tonnáról 5.5. milliárdra emelkedhet. Mindez történik akkor, amikor a fosszilis energiahordozókból származó kibocsátást legalább 60 százalékkal kellene csökkenteni ahhoz, hogy minimálisra csökkenthessük az éghajlat felmelegedését. A fejlődő országoknak tehát igencsak szükségük lenne az alternatív energiaforrásokra, például a szél- és geotermikus energiára. Öröndöletes fejlemény, hogy a napenergia hasznosítása terén már jelentős fejlődésről számolhatunk be, hisz körülbelül egy tucat fejlődő országban több mint 60 ezer napelemes, világítást biztosító egységet szereltek fel. Növelni kell az energiafelhasználás hatékonyságát is, hisz a fejlődő országoknak jelenleg 40 százalékkal több energiára van szükségük, mint a nyugati országoknak ahhoz, hogy ugyanakkora értékű árut és szolgáltatást állítsanak elő. Ha az energiaszolgáltatás költségeit csökkenteni lehetne, akkor az így felszabaduló erőforrásokkal a szegény országok más, sürgetőbb feladatokat tudnának megoldani.

A kötet egy másik tanulmánya arra mutat rá, hogy fontos környezetvédelmi célok elérése érdekében időnként kereskedelemkorlátozó eszközökhöz kellene folyamodni, hisz 1950 és 1990 között a világkereskedelem évi 0,3 billió dollárról 3,6 billió dollárra nőtt. A kérdést csak az teszi komplikálttá, hogy gyakran nehéz különbséget tenni a jogos környezetvédelmi intézkedések és a környezetvédelmi intézkedésként álcázott védővámok között. Egy EK határozat ezzel kapcsolatban leszögezte: a környezetvédelemből fakadó megszorítások hasznának nagyobbak kell lennie, mint a kereskedelem korlátozásából fakadó károknak.

A fegyverkezés és környezetvédelem összefüggéseit taglaló tanulmány leírja, hogy az USA és Oroszország a fegyverzetkorlátozás területén nagy eredményeket ért el. Mindazonáltal--szögezi le a tanulmány szerzője--a stabil "béke előfeltétele egy olyan világ, amely sokkal kevésbé felfegyverzett, amely megfelelő korlátokat állít a fegyvergyártás, - birtoklás, -kereskedelem és -használat elé." Hiába határozta el az USA és Oroszország atomfegyverei nagyarányú csökkentését, mindez nemzetközi ellenőrzés nélkül történik, és ez óriási veszélyeket rejt magában. A tanulmány írója hangsúlyozza, hogy a világközösségnek meg kell fontolnia egy állandó békefenntartó erő felállítását, mely ENSZ-felügyelet alatt állna, és szükség van az ENSZ reformjára is, hogy az jobban képviselhesse az emberiség érdekeit (a jelenlegi BT vétőjoggal rendelkező tagjai a II. világháború győztes, és atomfegyverekkel felszerelt országai). A szerző tanulmánya végén

megállapítja: “ Csak azért, mert a háború társadalmi intézmény, nem jelenti, hogy elkerülhetetlen: az ember teremti, el is törölheti, ha akarata és kitartása elegendő. “

A kötet utolsó tanulmánya ismét megemlíti, hogy 1950 óta a világgazdaság teljesítménye ötszörösére növekedett, és eddig sohasem látott jólétet teremtett az Észak fejlett országai számára, míg a Dél országainak zöme továbbra is nyomorban tengődik. (Arról sajnálatos módon az egész kötetben nem olvashatunk, hogy az IMF és a Világbank szorgalmazta gazdasági átszervezés a világ számos fejlődő országában nem bizonyult igazán sikeresnek, nem csökkentette a szegénységet, és oda vezetett, hogy sok harmadik világbeli ország elvesztette gazdasági függetlenségét, és ezen szervezetek gyámsága alá került. Azt sem tudjuk meg, mit is jelent igazából Észak és Dél ellentéte. Nos a következőt: az ezred végére a világ lakosságának 15 százalékát kitevő gazdag Észak a Föld erőforrásainak 80 százalékát fogja birtokolni. A kötet nem hangsúlyozza eléggé, miért nem követheti a Dél lakossága is az Észak fejlődését. A válasz roppant egyszerű: a Föld ökológiailag már nem bírná ki, ha összes lakója nyugati színvonalon fogyasztana. A Délnek tehát olyan utat kellene bejárnia, mely elkerüli az Észak által követett fejlődési út másolását, ám ugyanakkor emberi életet biztosít. Ez viszont egyre lehetetlenebb, mert az utóbbi évtizedek tapasztalata megmutatta: a nyomorból kilábaló nemzetek csak agresszív export-orientált politikával tudtak felemelkedni. A sok exportáló nemzet viszont lenyomja az iparcikkek árát, és közben az ún. import-helyettesítő iparosítás--hazai termékek csak hazai fogyasztók számára történő előállítás--is egyre nehezebbé válik. Az Észak a fejletlenebb iparágakat kitelepíti Déltre és újabban Kelet-Európába, mert ott olcsó a munkaerő és még nem olyan szigorúak a környezetvédelmi szabályok. A kötet egyik gyengesége, hogy a szerzők nem hangsúlyozzák eléggé, hogy az ökológia és a társadalmi igazságosság és méltányosság igenis összefügg egymással. Persze ez is roppant bonyolult kérdés. Vegyük például a segélyeket: India 1950 óta több nemzettől is nagy összegű segítséget kapott, míg Kína csak 1957-ig kapott szovjet segélyt. Mégis jelenleg Kína vitathatatlanul jobb helyzetben van, mint India. Vagy egy másik kérdés: érdemes-e mondjuk annak a 100 millió lelket számláló Bangladesnek ingyenes élelmiszersegélyeket küldeni, ahol a népszaporulat évi 2 millióval növeli a lakosság számát? A népességnövekedés csökkentéséhez és leállításához lehet ugyan külföldi segítséget nyújtani, de a romboló népességnövekedést végül is minden fejlődő országnak saját tradíciói figyelembevételével kell leállítania.)

A környezetrombolás után eljött a törlesztés ideje--olvashatjuk a kötetben--, hisz a globális felmelegedés, a fenyegető vízhiány egyre sürgetőbben követelik meg a termelés és emberi tevékenységek környezetbarát átépítését, illetve teljesen új technológiák és iparágak kialakítását. Második ipari forradalom előtt állunk--szögezik le a tanulmány szerzői--, hisz az előrejelzések szerint 2000-re a környezetvédelem (a belső égésű motorok helyettesítőinek kialakítása, az acél könnyű műanyagokra való cserélése, a naperőművek és szél erőművek kifejlesztése stb.) a legdinamikusabban növekedő iparággá válik. Az 1992-ben aláírt éghajlati egyezmény arra kötelezi az ipari országokat, hogy a fosszilis energiaforrások (szén és olaj) jelentette környezetszennyeződés növekedését rövidtávon egy adott szinten, stabilizálják, később pedig a szennyeződés mértékét csökkentsék. Ennek nyomán számtalan vállalat fontolóra vette, hogy az olajat és szenet földgázzal cserélje le, mert ez már átmenetet jelent a megújuló forrásokból nyert hidrogénfelhasználás felé. Csak egyetérthetünk a tanulmány szerzőivel, amikor kijelentik:

ha a harmadik világ csatlakozni akar a következő ipari forradalomhoz, akkor alapvetően meg kell változtatnia fejlesztési terveit, és nem szabad végigjárnia azt az utat, mely mostanra a fejlett világ országait is az ökológia katasztrófa közelébe sodorta.

Ismertetés a Lester R. Brown szerkesztésében és közreműködésével kiadott “A világ helyzete 1993 (A washingtoni Worldwatch Institute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatokról)” Budapest, 1993, című munkájáról.

(Élet és Irodalom 1994. január 14.)

XII. A menekülés művészete

Erich Fromm *Menekülés a szabadság elől* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 260 oldal) című kötete Erős Ferenc kiváló utószavával a Kiadó Hermész Könyvek sorozatában jelent meg. A szerzőt már ismeri a magyar olvasóközönség, hisz a *Szeretet művészete* című műve és egy japán szerzővel, T. D. Suzukival közösen írt munkája, a *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis* már megjelent hazánkban.

Erich Fromm 1900-ban született a németországi Frankfurt am Mainben, ortodox zsidó szülők egyetlen gyermekeként. A frankfurti és heidelbergi egyetemen pszichológiát, filozófiát és szociológiát tanult. Tanárai között olyan hírességek voltak, mint Max Weber, Alfred Weber, Karl Jaspers és Heinrich Rickert. 1922-ben doktorált, 1928 és 1938 között a frankfurti egyetem társadalomtudományi intézetének munkatársa volt. 1938-ban a nácik elől Amerikába menekült. A *Menekülés a szabadságtól* (Escape from Freedom) című munkája először 1941-ben Amerikában jelent meg.

A könyv a szabadságtól való menekülés két formájával foglalkozik részletesen, mely számunkra itt, Közép-Kelet-Európában szomorúan aktuális. Az egyik megtestesítője az autoriter személyiségtípus, mely képtelen a szabadság elviselésére, nem tud a szabadsággal és az általa jelentett felelősséggel szembenézni. Ez szorongást szül benne, és az egyént hajlamossá teszi az agresszióra, a gyűlölködéssre, a kegyetlenkedésekre és mások irgalmatlan eltiprására. A harmincas években Fromm is tanúja volt a fasiszta rendszerek létrejöttének. Könyvében a kialakult barbarizmust nem a történész, hanem a pszichológus szemével vizsgálja. Célja a következő: megvizsgálni a modern ember jellemstruktúrájában azokat a vonásokat és változó tényezőket, amelyek a fasiszta országokban az embert gyakran arra készítették, hogy nem csupán kényszer hatására, hanem önként is lemondjon szabadságáról.

A szabadság előli menekülés másik formája az egyén kényszeres és mániákus arra irányuló vágya, hogy minden tekintetben hasonlítson többi embertársára. Ez, a fogyasztói társadalomra jellemző személyiségtípus állandóan azt lesi, vajon olyan-e, mint a többiek. Fromm ezzel szemben annak az embernek a vízióját látatja velünk, aki képes arra, hogy szabadságát pozitív tartalommal töltsse meg. (Nem véletlenül volt ez a könyv a hatvanas évek ellenkultúrájának és diáklázadásainak idején sikermű.) Itt és most, Magyarországon a menekülés e másik formájának leírása is aktuális, de - különösképp a környezetvédelem elkötelezettjei körében - érdeklődésre tarthat számot a frommi autonóm, szabadságával élni tudó ember víziója is.

Fromm elemzi, hogy milyen szerepet játszanak a pszichológiai tényezők a társadalmi folyamatokban. Freud álláspontjával ellentétben gondolatai arra a feltevésre épülnek, hogy a pszichológia kulcsproblémája nem pusztán az ösztönszerűen adott emberi szükségletek kielégítésének vagy kielégítetlenségének vizsgálata, hanem a személyiség

világhoz való *sajátos* és *változó* kapcsolódása. A szerző szerint az ember természete és szenvedélyei társadalmi produktumok, és a társadalomlélektan egyik legfontosabb feladata, hogy leírja: miért következnek be változások az ember jellemében. Fromm történelmi vizekre evez, és megvizsgálja, miért különbözik a reneszánsz szelleme a középkorétól, és miért jelentek meg a XX. században a barbarizmus új fajtái?

A középkori társadalom felbomlásával az egyén (bármelyik osztályhoz tartozott is) egyedül maradt és elszigeteltté vált. Kiszakadt a középkori rendi társadalom gyakran elnyomó, de ugyanakkor biztonságot adó hierarchikus szerkezetéből, és szabad ura lett életének. Az újonnan nyert szabadság azonban a különböző társadalmi osztályoknak mást-mást jelentett. Az itáliai reneszánsz városállamainak gazdag polgársága létrehozta a reneszánszt, mely az egyéni méltóságot, az emberi test szépségét és az alkotók becsvágyát tükrözi. A szegényebb rétegek azonban a kereszténység újraértelmezésével, vallásos mozgalmakkal és parasztháborúkkal válaszoltak az új helyzetre.

Fromm figyelmét a középosztályra irányítja. A középkori kötelékek eltűntével az egyén magára maradt; minden saját, erőfeszítésétől függött és nem attól a biztonságérzettől, melyet szilárd társadalmi helyzete biztosított. A középosztály--állítja a szerző-- a szabadság felmerülő lehetősége előtt azonban egy újabb kötöttségbe menekült, melyet a lutheri és kálvini tanok jelentettek. Luther eszméinek pozitív oldala az, hogy az egyház közvetítő szerepét (az abból fakadó korrupt jelenségekkel együtt - lásd például a búcsúcédulákat) elvetve az egyén saját, közvetlen ügyévé tette az üdvözülést. A negatív oldalon viszont ott találjuk azt, hogy Luther és Kálvin egyaránt az ember eredendő gonoszságát és nyomorúságát hangsúlyozza. Az egyénnek fenntartás nélkül alá kell vetnie magát Istennek. Fromm szerint ez a korlátlan behódolás már egyfajta "menekülés a szabadságtól" és egyben előkészíti az egyén szabadságának kapitalizmus fejlődése által determinált további beszűkülését. A kálvini tanokban megjelenik az eleve elrendeltség dogmája. A hívők rettegnek, vajon ők is a kiválasztottak közé tartoznak-e. Félelmüket állandó tevékenységgel, munkával vezetik le: az egyénnek aktívnak kell lennie, hogy leküzdhesse kételyeit és a sorssal szemben érzett tehetetlenségét. Az emberek a munkában elért sikereket, egyáltalán a világban való helytállást az isteni megváltás jeleként kezdik el értelmezni. Fromm felfogásában tehát a protestantizmus a gyökereitől elszakított, megrémült ember reakciója, mely azonban visszahat a társadalomra, és elősegíti a kapitalizmus kialakulását.

Fromm álláspontja szerint a szabadságnak két oldala van: a társadalom régi kötelékeitől megszabaduló egyén új függetlenségre tesz szert, de a szabadságot nem bírja elviselni, és új függőségbe menekül. Míg a feudalizmusban a függetlenedett profitvágy irracionálisnak és erkölcstelennek számított, addig a kapitalizmus teremtette piacgazdaságban a profitszerzés öncéllá lett. A modern ember a kapitalizmus körülményei között azt hiszi magáról, hogy az önérdek hajtja. Ez azonban Fromm szerint tévedés. Az egyén életét át- meg áthatja a manipuláció. (Ez a gondolat később, a hatvanas években - például Marcuse-nél - nagy szerepet játszik. Míg a baloldali gondolkodás a XIX.

században a munkás nyomorát ecsetelte, később az új baloldal azt kifogásolta, hogy jómódú és manipulációk áldozataként a habzsoló fogyasztás rabja lett.) Fromm kulcsgondolata a következő: ha az egyén nem képes pozitív értelemben vett szabadságát megélni és megvalósítani, akkor vagy a tekintélyelvű ideológiákhoz menekül, vagy a fogyasztói társadalom által manipulatív módon felkínált javak megszerzésének megszállottjává válik.

A tekintélyelvűséget lehetővé tevő személyiségjegyek között a szerző megvizsgálja a mazochizmust és szadizmust; szerinte mindkettő csak annak eszköze, hogy a boldogtalan egyén megszabaduljon a magány elviselhetetlen érzésétől. A tekintélyelvű egyén imádja a hatalmat, behódol neki, de az alatta állókat, a neki kiszolgáltatottakat a sárba tiporja. Erre a karaktertípusra tehát a mazochizmus és szadizmus egyszerre jellemző.

Fromm a fasizmus tömegpszichológiájával is foglalkozik. Két végtől határolja el magát. Nem tekinti a fasizmust kizárólag politikai és gazdasági tényezők következményének, de a csak pszichológiai magyarázatot adó megközelítést is elveti. Álláspontja a következő: a fasizmus ugyan politikai és gazdasági kérdés, ám az, hogy a németekre ennyire tudott hatni, már pszichológiai okokkal is magyarázható. Köztudott, hogy a náci leglelkesebb támogatói a kispolgárság soraiból kerültek ki. (A munkásosztály és a katolikus középosztály végül is kényszerből hajtott fejet a nemzetiszocialista uralom előtt.) Fromm azt is hangsúlyozza, hogy a nagytőke és a tönkrement junkerek támogatása nélkül Hitler sosem juthatott volna hatalomra. Ez a két réteg - a kommunisták és szociáldemokraták előretörése miatt - már nem tudta összeegyeztetni a parlamentarizmust azzal a céllal, hogy saját hatalmát és előjogait megőrizze, és arra számított, hogy a náci mozgalom az elégedetlenséget olyan irányba tereli, mely végül is az ő malmára hajtja a vizet. A történelmi szempontok frommi elemzését több mint fél évszázad elteltével a szakemberek bizonyára sok vonatkozásban tudnák árnyalni, de Fromm másra irányítja a figyelmét. Arra kíváncsi, milyen körülmények tették pszichológiai szempontból fogékonnyá a német népet és kiváltképp a kispolgárságot a náci eszmékre.

Ezek Fromm elemzései szerint a következők: 1. a kispolgárság létének alapja a monarchiában betöltött szerepe volt, ám a monarchia a háború végén megbukott; 2. a munkásosztály előretörése következtében csökkent a kispolgárság viszonylagos presztízse; 3. az ifjúság körében a szülői tekintély megcsorbult, hisz az apák és anyák arra nevelték gyermekeiket, hogy a felsőbbségnek és a parancsok osztogatóinak feltétlen engedelmesség jár, de az első világháború elvesztése után pont ezek a hatalmak tűntek el; 4. a nagy gazdasági világválság jelentette nyomorúság idején pedig a szülők anyagi erejükből fakadó tekintélyüket is elveszítették. A kispolgárság idősebb nemzedékein elkeseredettség lett úrrá, a fiatalok pedig tetteket sürgettek, miközben a társadalmi felemelkedés csatornáit beszűkítették.

A szabadság előli menekülés másik módja az egyén kényszeres hasonulásvágya: a személy megszűnik maga lenni. Mindenáron a többiekhez akar hasonlítani, és

maximálisan a külvilág elvárásaihoz igazodik. A személyiség elvesztése és egy ál-énnel való behelyettesítése szorongáshoz vezet, melyet csak a külvilág helyeslése és elismerése csillapíthat. A mániává vált konformizmus frommi leírása - megítélésem szerint - a könyv legjobb része. *A menekülés a szabadságtól* 1941-es megjelenése után húsz évvel *A magányos tömeg* című munkájában David Riesman részben a frommi felismeréseket folytatva írja le az ún. "kívülről irányított" emberét. Az automataszerű alkalmazkodással szemben Fromm ideálja a pozitív értelemben vett szabadság.

Fromm erős oldala a fogyasztói kapitalizmus egyes jelenségeiről (a reklám pszichológiájáról, a sajtó és rádió működéséről) adott leírása. Mi ugyan még nem jutottunk el a piacgazdaság jelentette jóléthez--attól tartok mire ez megtörténik, addigra a környezet elpusztítása miatt a Föld is tönkre mehet--, de Fromm egyes elemzései az olvasók számára az "aha"-élmény erejével hatnak: zseniális leírást olvashatunk például a nálunk csak nemrég megjelent új reklámozási stílus trükkjeiről.

A tekintélyelvű (autoriter) magatartásról és a kényszeres azonosulási vágyról adott elemzései után a szerző leírja, milyen a pozitív értelemben vett szabadság. Fromm szerint ezt a szabadságot az egyén spontán tevékenysége jellemzi, melynek ismérvei a következők: 1. az individualitás kifejezése; 2. a személyiség egyediségébe vetett hit; 3. a pozitív értelemben vett szabadság feltételezi továbbá, hogy nincs magasabb erő, mint az egyedi és megismételhetetlen személyiség. Fromm tehát egyfajta evilági megváltás-etika híve. *A szeretet művészete* című, 1984-ben magyarul is megjelent művében erről így ír: "Az emberiség történelmében ugyanezt a fejlődést látjuk - és láthatjuk előre - : kezdve az istenszereteten mint gyámoltalan ragaszkodáson Istenanyához, az atyai Istenhez való engedelmes ragaszkodáson át az érett állapotig, amikor Isten megszűnik külső hatalom lenni, amikor az ember magába olvasztotta a szeretet és igazságosság elveit, amikor eggyé vált Istennel, és végül addig a pontig, amikor már csak költői jelképes értelemben beszél Istentről." Eme pozitív szabadság megvalósulását Fromm a piacgazdaság kínálta bőségre építené. Ma már jól tudjuk, hogy az a megközelítés túlságosan optimista, hisz a modern nyugati társadalmak sem oldották meg a termelés kérdését. Nagyfokú jólétet teremtettek ugyan, de a bőség és a pazarló fogyasztás egyfelől súlyos ökológiai válsághoz vezetett, másfelől kiélezte a gazdag Észak és a nyomorgó Dél ellentétét.

Méltatlanok lennénk azonban a szerzővel szemben, ha nem említenénk, hogy Fromm későbbi műveiben már érzékenyen reagált az ökológia problémáira. Az 1976-ban megjelent *Birtokoljunk vagy létezzünk?* (To Have or to Be?) című művében már nagy erővel hangsúlyozza az ökológiai tudat és szemlélet kialakításának szükségességét. Ennek egyik legfontosabb kérdése, hogy ki tudja meghatározni, melyek a józan, elfogadható és indokolt és melyek az irracionális szükségletek? A szerző válasza: "Egy dologban biztosak lehetünk. Nem jöhet szóba az, hogy az állampolgárokat az állam által legjobbnak vélt fogyasztásra kényszerítsék; ez még akkor sem lehetséges, ha az államnak történetesen igaza van. A bürokratikus korlátozás, mely erőszakkal vetne véget a fogyasztói habzsolásnak az embereket még áruéhesebbé tenné. A józan (*sane*) fogyasztás csak akkor

jöhet létre, ha egyre többen tényleg *meg akarják változtatni* fogyasztási szokásaikat és életmódjukat. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha az embereknek egy, a megszokottnál vonzóbb fogyasztási mintát kínálnak fel. Ez azonban nem következhet be egy szempillantás alatt vagy parancsszóra; lassú nevelési folyamatra van szükség, melyben a kormánynak fontos szerepet kell játszania.“

Az ökológiai és zöld mozgalmak számos sikere ellenére az a radikális életmódbeli és szemléletbeli váltás, melyet többek között Fromm is szükségesnek tartott, eddig még nem következett be, bár egyes országokban az alternatív energiaforrások (pld. a Nap és a szél energiájának hasznosítása) és a hulladékok újrafeldolgozása terén már rendkívül ígéretes fejleményekről számolhatunk be. A közvélemény és politikusok egyaránt egyre inkább érzékelik és látják, milyen nagy veszélyek fenyegetik az emberiséget, ha nem ad időben megfelelő választ az immár egész Földünk létét fenyegető ökológiai válságra.

Végezetül még egy megjegyzés. A társadalomlélektan egyik legfontosabb feladata az, hogy megmutassa, hogyan változnak a szenvedélyek, vágyak és szorongások a társadalmi folyamatok függvényében, és hogy ezek az érzelmek miképpen hatnak vissza magára a társadalomra. Ezzel kapcsolatban rendkívül fontosnak tartom a Fromm által kidolgozott társadalmi karakter fogalmát. Ez a koncepció összefüggésbe hozza egymással a pszichoanalízis dinamikus motiváció elméletét a társadalomlélektani elgondolásokkal. A társadalmi karakter - fejt ki Fromm a *Menekülés a szabadság elől* című, most már magyarul is olvasható munkájában - az emberi természet társadalom szerkezetéhez való dinamikus alkalmazkodásából fakad. A változó társadalmi körülmények hatására a társadalmi karakter is módosul, azaz új szükségletek és új szorongások jönnek létre. Az új szükségletek új eszméket szülnek, és mintha az embereket is fogékonyabbá tennék ezek iránt az új gondolatok és eszmék iránt; az új eszmék viszont az egyén cselekedeteit meghatározva új karaktert stabilizálnak és erősítenek meg. Másképp kifejezve, a társadalmi körülmények a karakter közegén keresztül befolyásolják az ideológia jelenségeit; a karakter viszont nem a társadalmi körülményekhez való passzív alkalmazkodás eredménye, hanem egy olyan dinamikus alkalmazkodásé, mely egyfelől az emberi természettel biológiaiilag veleszületett, másfelől történelmi elveken nyugszik. Fromm érdeme az, hogy az általa kidolgozott szociálpszichológiai elméletet számos konkrét történelmi példán be is mutatja.

(Iskolakultúra 1994/6)

XIII. A globalizáció és az emberiség fejlődése

Seres László, Somogyi Zoltán és Szabados Krisztián *Globalizáció: a szabadság nagy körei* címmel cikket jelentetett meg a Magyar Hírlap június 5-i számában. Nem osztom a szerzők véleményét, mely szerint „soha korábban nem volt ennyire megalapozott a Föld jövőjével kapcsolatos óvatos optimizmus.” Úgy vélem, hogy a nincs túl nagy ok az öröme, mert a csakis a pénz logikája által diktált globalizáció az emberiség pusztulásához vezethet.

A környezet katasztrofális romlásának előjelei sem elégségesek a centrum országainak kijózanodáshoz. Kevés jel utal arra, hogy a fejlett országok lakói maguktól, önszántukból képesek lennének lemondani jelenlegi életszínvonalukról és életformájukról. A nyugati civilizáció átlagpolgára számára az igazság és az eszmélés pillanata csak bolygónk állapotának drámai romlását követően fog eljönni. Úgy tűnik, a *globális és önként vállalt* együttműködés a szegénység és az ínség enyhítésére, és a fenntartható fejlődés stratégiáinak kidolgozására már csak akkor fog igazából elkezdődni, ha tényleg nyakunkon lesz a katasztrófa.

Addig azonban a fejlett országok átlagpolgárát nem igen idegesíti, hogy a Föld népességének leggazdagabb országokban élő 20%-a jut hozzá a világ jövedelmének 82%-ához, míg legszegényebb egyötöd a világ összjövedelmének 1,2%-a felett rendelkezik. Az ENSZ által megjelentetett *Human Development Report (HDR) 1998* szerint egy fejlett országban született gyermek élete alatt annyi szennyeződést okoz, mint 30-50 fejlődő világban élő társa. Az átlagpolgárt az sem botránkoztatja meg, hogy a bolygónk hat milliárd lakójának több mint egynegyede, 1,5 milliárd ember, reménytelen szegénységben él, és becslések szerint naponta 34 ezer öt éven aluli gyermek hal éhen. Nem aggasztó számára a vágázó tempójú urbanizáció (jelenleg a 1 milliárd fő, a világ szegényeinek egyharmada él vidéken, de 2005-re arra lehet számítani, hogy a világ szegényeinek fele már városokban fog élni) és a túlnépesedés (a világ több mint 6 milliárdos lakossága a *HDR 1998* szerint 2050-re eléri a 9,5 milliárdot). E hírek hallatára csak legyint egyet, hisz sok jó fejleményről is be lehet számolni: arról például, hogy 1960 és 1993 között a fejlődő országokban az átlagos élettartam 42 évről 62 évre nőtt. 1960 és 1993 között a gyermekhalandóság több mint ötven százalékkal javult, és a népességnövekedés üteme is lassulni látszik. A globalizáció hatására szerte a világon a nyugati életforma a követendő és irigyelt minta. Az is igaz, hogy a globális gazdasági fejlődés az utóbbi negyven évben hihetetlenül felgyorsult: a *HDR 1998* szerint 1975 és 1998 között a világ összfogyasztása megduplázódott, és 1950-hez képest meghatszorozódott. Arról azonban más sokkal kevesebb szó esik, hogy ezt a terhelést a Föld ökológiai rendszerei már alig-alig bírják ki: fenyegető veszély többek között a globális felmelegedés, az éghajlat veszélyes mértékű megváltozása. A Föld erdővel borított területei rohamosan csökkennek, hatalmas régiók válnak sivataggá. A világ számos területén aszály pusztít. Manapság már szinte "hétköznapi" hírnek számít az is, ha a szárazság következtében a braziliai őserdő egy akkora területe ég le, mint egész Magyarországé. A Föld sok régiójában a szegénység és a környezet drámai romlása kölcsönösen hat egymásra, és folyamatosan egyre rosszabb

helyzet alakul ki. A környezettel folytatott múltbéli rablógazdálkodás a szegénységet erősíti, míg a szegénység lehetetlenné teszi a környezettel való törődést, és egyre kehelelenebb kitörni ebből az ördögi körből.

Az emberiség túlélése függhet attól, hogy a közgazdászok, politikusok és a nemzetek közössége ki tud-e munkálni olyan fejlődési modelleket, amelyek a jelenleg ínséget szenvedők számára is biztosítják az elfogadható feltételeket, de *nem* a modern fogyasztói társadalmak mintájára, és *nem* a globalizáció jelenlegi gyakorlata szerint.

Mint ahogy Seres László, Somogyi Zoltán és Szabados Krisztián is rámutat, jelenleg nem az okoz növekvő aggodalmat, hogy a természeti erőforrások kimerülhetnek. A *HDR* is megállapítja, hogy „az anyagi erőforrások felhasználásnak növekedési üteme lelassult, és azok a sokat hangoztatott aggodalmak, hogy a Föld nem megújuló erőforrásai kiapadnak valótlanul bizonyulnak. A fogyasztás egyre inkább a kevésbé anyagigényes termékek felé tolódik el.” Két válságról azonban mindenképp beszélni kell. Az egyik a globális felmelegedés, a másik megújuló erőforrások (víz, termőföld, erdők, halak és a biodiverzitás) tönkremenetele.

A washingtoni *Worldwatch Institute* munkatársai globális szemszögből vizsgálják a világgazdasági folyamatokat. Lester R. Brown, az intézet vezetője, nemrég interjút adott a *Newsweek*-nek, amelyben kifejti: ha lakható Földet akarunk hagyni az utánunk jövő generációkra, át kell gondolnunk a fejlődésről vallott nézeteinket. Meg kell állítanunk a klímaváltozást és a népességrobbanást. Nem először halljuk ezt. Mégis - úgy tűnik számomra - , hogy ezúttal egy új elem is található Brown érvelésében. Már nem csupán arról beszél, hogy a fejlődők nem másolhatják a nyugati fejlődési modellt (Brown a kínai kolosszus szuper gyorsaságú növekedésének beláthatatlan környezeti hatásokkal járó következményeire hivatkozik), hanem arról is, hogy magának a nyugati életformának is környezetbarát módon és gyökeresen meg kell változnia.

Lester R. Brown szerint a klímaváltozás következtében az élelmiszerárak drasztikus emelkedése várható. Többek között ezért is az egyik legégetőbb nemzetközi probléma a szegénység leküzdését biztosító fejlődési utak megvalósítása. A nemzetközi közösség tud a szegénység problémájáról. Az Egyesült Nemzetek égisze alatt Koppenhágában 1995-ben tartották meg a Világértékeztet *a társadalmi fejlődésért* nevű konferenciát. Az emberiség történetében először gyűltek össze állam és kormányfők, hogy a szegénység és a fejlődő világ problémáival foglalkozzanak, és kötelezettségvállalásukban kijelentették: elkötelezték magukat amellett, hogy “az emberiség morális, társadalmi és gazdasági parancsaként határozott nemzeti politikákkal és nemzetközi együttműködéssel megszüntetik a szegénységet.”

A *HDR 1997* szóhasználatában az emberi fejlődés/fejlesztés azt jelenti, hogy haladást érnek el az alábbi területeken: nő azok aránya, akik egészségben magas életkort érnek el, képesek képezni magukat és megfelelő életszínvonalon élnek.

A jelentés hangsúlyozza: a csak jövedelem nagyságával mért szegénység megkülönböztetendő az emberi szegénységtől. Ez utóbbi inkább az élet minőségére és nem az anyagiakra koncentrál. Az emberi szegénység a jelentés speciális nyelvezetében azt jelenti, hogy az egyént megfosztották a fejlődéséhez nélkülözhetetlenül szükséges lehetőségektől, és ennek következtében az átlagos életkor alacsony, az alapvető oktatási lehetőségek és az anyagi eszközök hiányoznak, és az emberek jogfosztottságban, a szabadságot és az emberi méltóságot nélkülözve kénytelenek élni.

Nincs magától értetődő, automatikus kapcsolat a jövedelmek nagyságával mért szegénység és az emberi szegénység csökkenése, más kifejezéssel az életminőség javulása között. A GDP növekedése önmagában csak 50%-ban járul hozzá a szegénység csökkenéséhez. A gazdasági növekedés akkor mozdítja elő leginkább a szegénység csökkentését, ha munkahelyek jönnek létre, nő a termelékenység és a szegények bére, és ha az emberi fejlődést állami erőforrásokkal támogatják.

A *HDR 1997* szerzői meg vannak győződve arról, hogy az ínség és éhezés szélsőséges formái belátható időn belül megszüntethetők, hiszen a fejlődő világban a pusztán a jövedelemszint alapján szegényeknek tekintettek aránya két évtized leforgása alatt 25%-kal csökkent. Kína és másik tizennégy nemzet, amelynek lakossága 1.6 milliárd fő, megfelezte a jövedelem nagysága alapján szegénynek tekintett állampolgárainak számát, míg India és további tíz nemzet (összesen 1 milliárd fő) negyedével csökkentette a szegénységi küszöb alatt élők számát.

Kína a fejlődő országok legnagyobb működő tőkét fogadó nemzete és a globalizáció nagy nyertese. Az utóbbi tizenöt esztendőben megtízszerezte exportját, és ezzel a szegénységben élők arányszámát 30%-ról 10%-ra csökkentette.

A fejlődő országok jelentős eredményeket értek el, csak az a gond, hogy a kedvező változások nem egyformán érintették őket, illetve Afrika legtöbb nemzetében katasztrofális gazdasági hanyatlás következett be. Nők és gyermekek sokkal nagyobb valószínűséggel lesznek a szegénység áldozataivá, mint a férfiak. Fekete Afrika országaiban a szegénységben élők száma abszolút mértékben és a lakosság számához viszonyítva is gyorsan növekszik, és itt a legmagasabb a világon szegények aránya.

A szegénységben élők száma az utóbbi évtizedben azonban Kelet-Európában és a FÁK országaiban nőtt a leggyorsabban. Míg 1987-1988-ban ebben a két régióban - igaz a hivatalos statisztikák alapján - összesen négy millióan voltak szegények, mára tömegük

már 120 millióra duzzadt. E két régió teljes lakosságának 25%-a számít szegénynek. (Megjegyzendő, hogy a Világbank ajánlása szerint a *nemzetközi összehasonlítás céljára* használt szegénységi küszöb Kelet-Európában és a volt Szovjetunió országaiban személyenként napi 4 dollár.)

A tanulmány hangsúlyozza: a kormányoknak "jobban kellene menedzselniük a globalizáció hatásait", mert különben a szegény nemzetek és a szegénységben élő emberek még nyomorúságosabb helyzetbe süllyednek. (A fejlődő országok a fejlettekkel folytatott, egyenlőtlen feltételek mellett folytatott kereskedelemről fakadóan évi 500 milliárd dollár veszteséget szenvednek el. Ez a fejlettektől kapott segély tízszerese. Jó ezt tudni azoknak (pl. Seres László, Somogyi Zoltán és Szabados Krisztián uraknak is), akik arról tájékoztatnak, hogy „a globalizáció lényege az információ, a gondolatok, a tőke, a munkaerő szabad áramlása, a piacgazdaság és az internet - s ezzel párhuzamosan a politikai szabadságjogok és a demokrácia örvendés - térnyerése”, és közben kihagyják ebből a felsorolásból a globális különbségeket konzerváló profit repatriálást. Az európai civilizáció alapelve a zsidó-keresztény erkölcs egyik alapköve, a ne ölj parancsa, mely általánosabb értelemben is igaz: ez a parancs tilt minden olyan cselekedetet és mulasztást, mely veszélyeztetni embertársaink egészségét és jólétét. A nyugati civilizációra ráférne egy kis önvizsgálat ebből a szempontból is.

A világ népeinek meg kellene teremteniük az igazságosabb kereskedelem feltételeit, és a szegény országok számára több lehetőséget kellene biztosítani arra, hogy termékeiket eljuttathassák a fejlettek piacára. A *HDR 1997* szerint a legelmaradottabb országok vonatkozásában a cserearányok összesített romlása az utóbbi 25 esztendőben 50%-os. Jóllehet sok fejlődő ország gazdasága nagymértékben függ a nyersanyagok exportjától, a reálértéken számolt nyersanyagárak az 1980-as évek árszínvonalához képest az 1990-es években 45%-al voltak alacsonyabbak, és még 1932. évi reáláraknál is 10%-al alacsonyabb szintre süllyedtek! Eközben a legfejletlenebb országok fejlett nemzetek részére teljesített exportszállításaira kivetett vámok 30%-kal voltak magasabbak a világ átlagos vám színvonalánál.

A *HDR 1997* felteszi a kérdést: mit tehetnek a kedvezőtlenebb adottságú és szerencsétlen sorsú fejlődő nemzetek a globalizáció káros hatásainak tompítására, azaz milyen nemzeti politikát kell folytatniuk?

Megfontoltabban kell menedzselniük a tőkeáramlásokat, hangsúlyt kell fektetniük az oktatásra és képzésre, elő kell mozdítaniuk a kis- és középméretű társaságok exporttevékenységét, támogatniuk kell a munkaintenzív termelést megkövetelő termékek gyártását. Az állam nem szüntetheti meg azt a biztonsági hálót, amely a versenyben lemaradókat segíti. A globalizációt ugyan a nemzetállamok szerepének gyengülése kíséri, ám épp ebben az időszakban a társadalmi káosz és a bűnözés megakadályozásának érdekében *erős és határozott államra van szükség*.

A *HDP 1998* szerint a fejlődő országoknak úgy kellene növelniük fogyasztásukat, hogy tiszta és környezetbarát technikák alkalmazásával elkerüljék a fejlettek által megtett fejlődés buktatóit.

A fejlett országoknak globális szinten sokkal hatékonyabb makroökonómiai irányítást kell elfogadniuk. Ennek hiányában az 1994. évi mexikói válság vagy a délkelet-ázsiai krach, sőt ennél nagyobb válságok sem zárhatók ki. A fejletteknek lehetővé kell tenniük, hogy a fejlődő országok könnyebben exportálhassák termékeiket. Mivel a világ legnagyobb száz gazdasági egysége közül 50 nemzetállam, 50 pedig hatalmas multinacionális vállalat, ki kell alakítani azokat a nemzetközi szabályozókat, amelyekkel a multinacionális társaságokat rá lehet bírni, hogy szerepet vállaljanak a szegénység leküzdésében, illetve hogy nyilvánosan felelősségre vonhatók legyenek, ha a társadalmak érdekeit sértő módon tevékenykednek. Jelenleg a multinacionális társaságok kezében vergődő WTO úgy akarja liberalizálni a világkereskedelmet, hogy csak a kereskedelem és a business szabadságáról beszél, az általánosan betartandó környezetvédelmi normákról alig-alig. Nemzetközi normák pedig más területeken is szükségesek lennének (pl. meg kellene akadályozni, hogy a globális verseny szorításában a munkabérek irracionálisan alacsony szintre zuhanjanak). Növelni kellene a nemzetközi segítségnyújtást, hiszen jelenleg a bilaterális segélyek összege a fejlett országok nemzeti össztermékének mindössze 0.28%-át teszi ki, és ezzel 1970 óta a legalacsonyabb szintre zuhant. A *HDP 1997* leszögezi: "A gyors segítségnyújtás jelentette áldozathozatalt annak költségével kell szembeállítani, amit az jelent, ha a szegénységet hagyjuk továbbterjedni." A szerzők megállapítják: évi 40 milliárd dollár elég volna ahhoz, hogy a fejlődő világ szükségét szenvedőinek alapvető jóléti szolgáltatásokat nyújtsanak. Ez az összeg a világ évi 25 trillió dolláros összjövedelmének 0,2%-a! A jövedelem alapján a szegénységi küszöb alatt élők jövedelmének szegénységi limitre történő felemelése évi 40 milliárd dollárt igényelne csupán.

A *HDP 1998* szerint a fejlett országok a jelenlegi trendek folytatódása esetén fél évszázad leforgása alatt meg fogják négyesrehozni a fogyasztásukat: "Ha ezek a társadalmak olyan technológiákat alkalmaznak, amelyek csökkentik a fogyasztás környezetre gyakorolt káros hatásait, akkor a növekedés elősegítheti a fenntartható gazdasági rendszer kialakulását. A gazdag országok stratégiai választásai döntő módon fogják befolyásolni a jövőt."

A *HDR 1998* szerint meg kell szüntetni a környezetre káros tevékenységek állami támogatását, mert jelenleg az emberiség dollár milliárdokkal támogatja saját pusztulását, miközben az árak számos termék és szolgáltatás esetében nem tartalmazzák a környezetre gyakorolt káros hatásokból fakadó, később felmerülő költségeket. Az állam ugyanakkor előírhatja, hogy az energia egy bizonyos százalékának megújuló forrásokból kell származnia, és adót vehet ki a környezetet pusztító tevékenységekre. Támogathatja a szél- és napenergia használatát, és ez a harmadik világ legelmaradottabb régióiban elektromos vezetékhálózat kiépítése nélkül biztosítana energiát a szegények számára.

(Élet és Irodalom, 2000. július 7.)

XIV. Globális felmelegedés--Globális válasz?

*Anélkül hogy megsértenénk az "egzakt" tudományokat,
meggyőző érvek szólnak amellett,
hogy nincsenek ökológiai
kérdések; valójában csak a mögöttük álló
gazdasági és politikai kérdések
léteznek. (Leggett. 439. o.)*

Intő jelek

A Föld átlaghőmérséklete a globális felmelegedés hatására az utóbbi száz évben fél fokkal emelkedett. Ez első pillantásra nem tűnik soknak, de ha figyelembe vesszük, hogy a legutóbbi jégkorszakot, 10-12 ezer évvel ezelőtt egy három fokos lehűlés okozta, már gondolkozóba eshetünk. Az évszázad legmelegebb nyarai ebben az évtizedben voltak. A felmelegedést a tudósok szerint az üvegházhatás okozza. A Föld a légkörben található pára, szén-dioxid, hlogénezett szénhidrogének (vegyipar által előállított gázok, amelyek tönkre teszik az ózonréteget) és metán hatására 30 fokkal melegebb, mintha ezek a gázok nem léteznének. Az üvegházgázok a légkör hővisszatartó képességét biztosítják. Ahogy nő a légkörben az üvegházhatást kiváltó gázok koncentrációja, úgy nő a légkör hővisszatartó ereje. Egy francia tudós, Jean Baptiste 1827-ben figyelt fel az üvegházhatás alapelveire. Észrevette, hogy bizonyos gázok az atmoszférában visszatartják a hőt. Jean Baptiste volt az első, aki az "üvegházhatás" kifejezést használta. 1750 óta a légkör széndioxid tartalma 30 százalékkal emelkedett. Ha a jelenlegi trendek változatlanul tovább folytatódna, 2050-ig megduplázódhat az üvegházhatást kiváltó gázok koncentrációja. A felmelegedés hatására a sarkvidéken megolvadhat a jég és megemelkedhet a tengerek szintje. Megnöhet továbbá az atmoszféra páratartalma és ennek következtében gyakrabban fordulhat elő szokatlan és szélsőségekkel jellemezhető időjárás.

A tavalyi és tavalyelőtti év szokatlan és furcsa időjárásáról mindenki tud. Viharok, hidegfrontok, erdőtüzek, melegfrontok és szokatlanul heves árvizek okoztak kárt a Föld összes országában. A *Spiegel-Jahreschronik 1998* szerint a különféle, éghajlatváltozással is összefüggésben álló természeti katasztrófák 32000 halálos áldozatot követeltek, és az okozott kár is roppant tetemes, 100 milliárd dollár. Utalnunk kell a Magyarországon 1999 tavaszán kialakult rendkívül kritikus árvíz- és belvízhelyzetre. Nem árt, ha néhány példát hozunk arról, hogy például már 1995-ben mit jelentett az éghajlatváltozás. 1995 nyarán az Amerika észak-keleti területein tomboló hóhullám 800 áldozatot követelt. Chicagót a hóhullám a katasztrófa szélére sodorta. A keleti parton szokatlanul forró nyár volt, és télen szokatlanul sok hó esett, és hatalmas hóiharok tomboltak. A márciusi áradások Kaliforniában 2 milliárd dolláros kárt okoztak. Mexikóban már huszonöt éve nem volt

ilyen hideg tél. Északkelet-Brazília az évszázad legsúlyosabb aszályát szenvedte el, mivel a szokásos csapadékmennyiség mindössze 40 százaléka hullott le. Argentínában az ország történetének legsúlyosabb aszálya pusztított. Az Antarktiszról egy 2695 négyzetkilométer területű jégtömb szakadt le. Angliában az 1995-ös esztendő nyarán olyan súlyos nyári hőség tombolt, hogy utoljára csak 1696-ban mértek ilyen hőmérsékletet. Franciaországban és Hollandiában áradások pusztítottak. Dél-Afrikában az esős évszak késéssel érkezett meg és hatalmas áradásokat okozott. Szibériában az 1995. évi átlaghőmérséklet 50 százalékkal volt magasabb a szokásosnál. Észak-Koreában soha nem látott erejű áradások következtében tovább romlott az élelmiszerhelyzet, és később nagy méretű éhínség alakult ki. Indiában a monszunesők hatalmas és pusztító erejű áradással jártak. Ausztrália nyugati régiójában rekord mennyiségű csapadék hullott, keleten viszont egész augusztusban egy szem csapadék sem esett. Ha az elkövetkezendő 50-60 évben semmit sem teszünk, arra lehet számítani, hogy a légkör CO₂ szintje megkétszereződik. A hőmérséklet emelkedése az éjszakai átlaghőmérsékletet is megemeli, amelynek következtében a fertőzést hordozó rovarok vándorlási rádiusza jelentősen megnőhet, és így arra lehet számítani, hogy a korábban a trópusokon pusztító fertőző betegségek a mediterrán vagy a mérsékelt éghajlati öv területére is eljuthatnak. A szokatlanul magas hőmérséklet idején megnő a szívrohamok és agyvérzések száma. A tengerek és óceánok megemelkedett vízszintje miatt arra kell számítani, hogy egyes csendes-óceániai és indiai-óceáni szigetországok életlehetőségei megszűnnek. (1988-ban megalakult és 36 szigetállamot tömörítő Kicsi Szigetországok Szövetsége, amelyik a későbbiek során tárgyalta berlini értekezleten a CO₂ kibocsátás 20%-os csökkentését követelte.) A tengerek sós vize a nagyobb folyók torkolatvidékén újabb területeket önt el, és behatolhat a föld felszíne alatt található édesvízkészletekbe. Egyes helyeken nő a vízhiány és egyre gyakrabban fordul elő majd aszály, míg máshol az áradások gyakorisága emelkedik majd. Ez negatívan befolyásolja majd a mezőgazdasági termelést, és "nőhet a fejlődő és fejlett országok egy főre jutó élelmiszertermelése közötti különbség" (Houghton, 135. o.)

Az emberiség fordulóponthoz érkezett. Ha nem cselekszik, felkészülhet a legrosszabbra: pusztító erejű aszályokra és árvizekre, arra, hogy a szélsőséges időjárási eseményeknek, pl. nagy erejű hőhullámok és hidegfrontok, sokkal gyakrabban fognak bekövetkezni. Ennek következtében a mezőgazdasági termelés meredeken csökkenhet. Ez először csak roppant nagyságú áremelkedéshez vezet, amelynek nyomán szerte a világon éhséglázadások törhetnek ki. A globális zűrzavar és környezeti romlás pusztító méreteket ölthet, és ez a centrum országainak társadalmát is alááshatja. A másik lehetőség az emberiség összefogása. Ennek eredményeképp a jövő század közepéig a káros gázok kibocsátását drasztikusan csökkenthetik. A fosszilis üzemanyaggal működő gépek és eszközök múzeumba kerülnek, és az emberiség teljes mértékben átáll a megújuló energiaforrásokra.

A ENSZ klímaváltozásról szóló keretegyezménye

A klímaváltozásról szóló keretegyezmény, az első kötelező erejű nemzetközi dokumentum, amely a klímaváltozás problémájával közvetlenül foglalkozik. Az egyezményt az 1992-es Riói Értekezleten fogadták el, és 1994. március 21-én lépett hatályba, midőn több mint 160 nemzet ratifikálta. Célja az, hogy az "üvegházgázok légköri koncentrációját olyan szinten stabilizálják, amely megakadályozza az éghajlati rendszerre gyakorolt veszélyes antropogén (emberi tevékenységből származó) hatást. Ezt a szintet olyan időhatáron belül kell elérni, ami lehetővé teszi az ökológiai rendszerek természetes alkalmazkodását az éghajlatváltozáshoz, továbbá, ami biztosítja, hogy az élelmiszertermelést az éghajlatváltozás ne fenyegetse, valamint ami módot ad a fenntartható gazdasági fejlődés folytatására."

A Keretegyezmény nem határozza meg konkrétan, mekkora koncentrációt kell biztosítani, mert egyelőre teljesen biztos tudományos adat erről nem áll rendelkezésre. Az éghajlatváltozás fenyegeti az emberiséget, de még nem látható, mennyire súlyos a veszély. A Keretegyezmény megteremti annak feltételét, hogy a világ nemzetei rendszeresen találkozzanak, és megállapodhassanak abban, hogy milyen lépésekkel lehet szembeszállni az éghajlatváltozás jelentette kihívással.

A Keretegyezményt úgy szövegezték meg, hogy az aláíró felek a későbbi tudományos eredmények alapján megerősíthessék, megváltoztathassák, illetve újabb jegyzőkönyvekkel egészíthessék ki. ("Az Egyezmény módosításait a Felek Konferenciájának rendes ülésszakain kell elfogadni. Az egyezményhez javasolt minden módosítás szövegét a Feleknek legalább hat hónappal azon ülés előtt kell közölni a titkársággal, amelyiken elfogadásra javasolják.") Az Egyezmény irányítótestülete az aláíró nemzetek részvételével működő *Felek Konferenciája*, mely az egyezmény 7. cikkelye szerint többek között "rendszeresen figyelemmel kíséri az Egyezmény és minden - a Felek Konferenciája által elfogadható - kapcsolódó jogi dokumentumban foglaltak végrehajtását."

A nemzetközi jog egyik új elve, az óvatosság és elővigyázatosság alapján megtett lépéseket is támogatja. A Keretegyezmény előírja, hogy a "felek elővigyázatossági intézkedéseket tegyenek az éghajlatváltozás okainak megelőzésére, megakadályozására vagy okainak csökkentésére és káros hatásainak enyhítésére. Ahol súlyos vagy visszafordíthatatlan károk veszélye fenyeget, a teljes tudományosság hiánya nem használható fel indokként ezen intézkedések elhalasztására." Ez a megközelítés öröndetes módon ellentétes a hagyományos nemzetközi jogi gyakorlat azon elvével, amely szerint egy tevékenységet csak akkor lehet betiltani, illetve korlátozni, ha bizonyítható a közvetlen ok-okozati összefüggés a kár és egy adott tevékenység között. Egyébként elterjedt gyakorlat, hogy az emberek olyan kockázatokra is biztosítást kötnek, amelyeknek bekövetkezési valószínűsége roppant csekély. Jó lenne tehát, ha az emberiség a klímaváltozással kapcsolatban is alkalmazná a biztosítás elvét. (Leggett, 461-462. o.)

A Keretegyezmény támogatja az éghajlatváltozással kapcsolatos kutatást, és előírásai szerint az összes aláíró országnak leltárt kell készítenie az üvegházhatású kibocsátásáról. A leltárnak figyelembe kell vennie az ún. *forrásokat* (minden olyan eljárás és tevékenységet, amely egy üvegházgázok, aeroszolt vagy egy üvegházgázok elővegyületét bocsátja ki a levegőbe) és a *nyelőket* (mindazon eljárásokat, tevékenységet vagy mechanizmusokat, amely üvegházgázt, aeroszolt vagy egy üvegházgáz elővegyületét) eltávolítja a levegőből.

A klímaváltozás kérdései felvetik az Észak és Dél közötti ellentétet. A jelenlegi fejlettek és nagyrészt az ún. átmenet országai (értsd a poszt-kommunista fejlődési szakaszban lévő nemzeteket) már több mint száz esztendeje szennyezik a környezetet. A nyugat jólétének egyik "mellékhatása" a környezet pusztulása, degradálódása és a globális felmelegedés. A fejlődő országok attól tartanak, hogy fejlődésük visszafogására kényszerülnek. Az éghajlatváltozás a nyugati szinthez képest és abszolút értelemben is szegénynek számító nemzeteket már most sokkal súlyosabb következményekkel fenyegeti, mint a fejlett országokat. A Föld lakosságának 20%-a a fejlett országokban él, de ők felelősek a kibocsátás 80%-áért. Anglia üvegházgáz kibocsátása akkora, mint Indiáé. Egy autóra Amerikában átlag 1,7 lakos jut, míg Japánban 3,3, Dél-Koreában 15, Indiában 121,4 és Kínában 680. (Houghton, 200. o.)

A Keretegyezmény szerint figyelembe kell venni, hogy "az üvegházgázok történelmi és jelenlegi kibocsátásának legnagyobb része a fejlett országokból eredt, és a fejlődő országokban az egy főre jutó emissziók még mindig alacsonyok és a globális emissziók fejlődő országokból származó része tovább fog nőni a fejlődők társadalmi és fejlődési igényeinek kielégítése érdekében."

Az egyezmény az ún. fenntartható gazdasági fejlődést támogatja, és felszólítja az aláíró országokat, hogy a környezetvédelmi technológiák kialakítása területén támogassák egymást. A 6. cikkely hangsúlyozza az éghajlatváltozásról szóló oktatás, képzés fontosságát és a felek azon kötelezettségvállalását, hogy a közvéleményt tájékoztatják erről a súlyos problémáról: "A Felek - a nemzeti törvények és előírásoknak megfelelően, továbbá saját lehetőségeik határain belül - támogatják az éghajlatváltozásról szóló programok kidolgozását, illetve a közvélemény hozzáférését az éghajlatváltozásról szóló információkhoz."

A harmadik cikkely 1. pontja leszögezi. "A Feleknek a ma élő és eljövendő generációk javára az igazságosság alapján közös, de nem azonos mértékű felelősségüknek és a saját lehetőségeiknek megfelelően óvniuk kell az éghajlati rendszert. Következésképp a fejlett országokat képviselő Feleknek kell vezető szerepet játszaniuk az éghajlatváltozás és káros következményeinek leküzdésében." A Keretegyezmény ebből következően eltérő kötelezettségeket jelöl ki az összes aláíró országra és másokat az első melléklet országaira.

Valamennyi félre az alábbi köteleességek hárulnak: a saját káros anyag kibocsátásról készített leltár Felek Konferenciájához történő eljuttatása, az éghajlatváltozással kapcsolatos nemzeti programok kidolgozása, végrehajtása és közzététele és rendszeres időközönként naprakésszé tétele, a fenntartható gazdálkodás előmozdítása, a környezetbarát technológiák kifejlesztése és cseréje, az éghajlatváltozás társadalmi és gazdasági hatásainak figyelembevétele a lehetséges mértékben, az éghajlatváltozásra vonatkozó információk gyors cseréjének támogatása. (Szép felsorolás ez, de hogy mi valósul meg belőle roppant kérdéses, hisz az egész olyan, mint egy hajdani kommunista párthatalozat, azaz kíváncsún tartott dolgok felsorolása anélkül, hogy megmagyaráznák, hogy kitűzött célok hogyan és milyen erőforrásokból valósulnak meg.)

A Keretegyezmény szerint az első melléklet országai (a fejlett és poszt-szocialista országok) egy sor lépésre kötelezik el magukat, amelynek vezérelve, hogy "a felek kiindulási feltételeiben, valamint gazdasági struktúrájában és erőforrás bázisában rejlő különbségek nem hagyhatók figyelmen kívül". Az első melléklet országai a Keretegyezmény 4. cikkelyének 2/b. pontjában, kötelezettséget vállaltak arra, hogy "az évtized végére", azaz 2000-ig egyedileg vagy közösen visszatérnek a montreali jegyzőkönyv (ez az egyezmény az ózonréteget szétromboló gázok használatát tiltotta be) által nem szabályozott egyéb üvegházgázok emissziójának 1990. évi szintjére."

A kiotói klímacsúcshoz vezető út

A felek konferenciájának első értekezletére, az ún. COP-1-re 1995-ben Berlinben került sor, ahol a résztvevők elfogadták, hogy a keretegyezmény megvalósítása szempontjából a kibocsátási limitek meghatározása elsőrendű fontosságú. Ezen a konferencián Helmut Kohl, német kancellár beszéde hozta meg az áttörést: "Rióban elfogadtuk, hogy 2000-ig az üvegházgázok kibocsátását az 1990. évi szintre csökkentjük. Arra is szükség van azonban, hogy a kibocsátás 2000 utáni növekedését is megakadályozzuk. (...) A berlini konferenciának jeleznie kell, hogy a 2000. esztendő után is újabb korlátozásra és csökkentésre lehet számítani az éghajlatot tönkre tevő üvegházgázok vonatkozásában. Minden résztvevőt arra kérek tehát, hogy a konferencián átfogó mandátumot fogadjunk el, olyat, amely egyértelmű fogalmakat használ és a nemzetközi jog szempontjából kötelező érvényű jegyzőkönyv megalkotása következik belőle. (...) Nem elégedhetünk meg a nem kötelező érvényű vállalásokkal. Három területen kell áttörést elérnünk: 1.) Az ipari országok felelőssége, hogy 2000 után tartósan csökkentsék a kibocsátást. Ez az első, elengedhetetlen lépés. Ragaszkodnunk kell ehhez a célhoz. 2.) Széleskörű mandátumot kell kapnunk arra, hogy meghatározhassuk: a 2000. esztendő után, hogyan lehet csökkenteni az éghajlatot romboló gázok kibocsátását. 3.) A fejlődő és fejlett országoknak meg kellene egyezniük az éghajlat védelmére hivatott intézkedések közösen történő végrehajtásában, és ezzel lehetővé kell tenniük a technológia-transzfert. (Idézi: Brown, 154-156. o.)" A találkozó eredményeképp a Felek Konferenciája megbízatást kapott arra, hogy a 2000. év utáni időszakra dolgozzon ki megelőző intézkedéseket. Ez a "a berlini megbízás" néven vált ismertté. A klímaváltozás

elleni harcban a fejlett országok szerepvállalása kiemelkedő szerepet játszik. A delegátusok egy sor fontos kérdésben megegyeztek: a közös projektek végrehajtására kísérleti szakaszt írtak elő és a kiegészítő testületekkel együtt állandó titkárságot állítottak fel Bonnban.

Mielőtt a felek konferenciájának második értekezletét ismertetnénk, meg kell emlékeznünk egy, az ENSZ égisze alatt működő, tudósokat és kormányképviselőket egyesítő szervezetről, a Kormányközi Éghajlatváltozással Foglalkozó Bizottságról (IPCC), amely vizsgálatainak eredményét, egy korábban készített 900 oldalas tanulmány összegzéseként, az alábbiakban foglalta össze: "Az utóbbi két évtizedben az emberiség és a Föld éghajlata közötti kapcsolatban két fontos tényező merült fel. (1) Az emberi tevékenység (beleértve ebbe a fosszilis energiahordozók elégetését, a földterületek hasznosításának megváltoztatását és a mezőgazdaságot) növeli a felmelegedést okozó üvegházgázok, illetve az aerosolok (mikroszkopikus nagyságú lehülést okozó részecskék) légköri koncentrációját. A üvegházgázok és az aerosol ezen változásainak együttes hatásaképp előreláthatólag meg fognak változni a helyi és globális éghajlat és az éghajlattal kapcsolatos olyan paraméterek, mint a hőmérséklet, csapadék, a talaj nedvességfoka és a tengerek szintje. (2) Egyes érzékeny területeken, mint pl. a folyómedrekben és tengerparti síkságokon növekszik a népsűrűség, és ezek a közösségek fokozott mértékben ki vannak téve a viharok, áradások és szárazság jelentette veszélyeknek. Adott esetben súlyos következményekkel járó éghajlati változásokat lehet észlelni: egyes területeken a szélsőségesen meleg időszakok, áradások és szárazságok előfordulási gyakorisága megnőtt, melynek következtében tüzek törnek ki, és járványok alakulnak ki. Ezek a jelenségek hatással vannak az ökológiai rendszerek összetevőire, struktúrájára és működésére." Az 1988-ban létrehozott IPCC három munkacsoportban tevékenykedik. Az első a klímaváltozással kapcsolatos tudományos információkra összpontosít, a második a klímaváltozás hatásait vizsgálja, míg a harmadik a jelenségre adandó válasszal foglalkozik. Az IPCC első, 1990. évi jelentése szerint a CO₂ kibocsátás 60%-os csökkentése szükséges ahhoz, hogy a Föld éghajlatát kezelhető szinten lehessen stabilizálni. Ezzel kapcsolatban meg kell ismerkednünk a *climate sensitivity* fogalmával: ezen azt értik, hogy az összes más tényező érintetlenül hagyása mellett, mekkora globális átlaghőmérséklet emelkedésére lehet számítani megduplázódott CO₂ szint mellett. "Az IPCC első jelentése szerint a legvalószínűbb emelkedés 2,5°C. Teljesen valószínűtlen, hogy az emelkedés az 1,4-4,5 °C-os sávon kívül esik majd. Az IPCC 1995-ös jelentése megerősítette ezt az előrejelzést." (Houghton, 93-94. o.)

A felek konferenciájának második értekezletére 1996 júliusában, Genfben került sor. Itt fogadták el az Nemzetközi Éghajlatváltozással Foglalkozó Bizottság második jelentését, és elhatározták, hogy a későbbi, *jogilag kötelező érvényű megállapodásokat* erre kell alapozni. Az EU küldöttei Genfben azt az álláspontot hangsúlyozták, hogy a Föld éghajlata a CO₂ szint megduplázódásával járó 2 °C-os átlaghőmérséklet-emelkedést még el tudja viselni, de ez a maximum. Ha a CO₂-t és a CO₂ ekvivalenseként szereplő gázokat egyaránt figyelembe vesszük, akkor - feltéve, hogy semmi beavatkozás nem történik - a CO₂ koncentrációja 2030-ra meg fog duplázódni. "Ahhoz azonban, hogy a

hőmérsékletemelkedés ne lépje túl a megengedhető maximumnak tekintett 2 C°-ot, az egész világ kibocsátása nem emelkedhet az 1990. évi szint fölé. Ha tehát a fejlődők tovább akarnak fejlődni, és tovább akarják növelni kibocsátásukat, akkor a fejletteknek nagyarányú csökkentést kell megvalósítaniuk." (Brown, 222. o.) Ez a találkozó most már elvi támogatást adott egy jogilag kötelező érvényű szerződés kidolgozásához. John Gunner Anglia képviselőjében Genfben kijelentette: a klímaváltozás legalább akkora kihívást jelent az emberiség számára, mint a II. világháború.

Neves orvosok 1997. június 23-án levelet intéztek az ENSZ tagországaikhoz: "Aggodalommal tölt el bennünket az a tény, hogy az éghajlatváltozás katasztrofális és visszafordíthatatlan hatással lehet az emberek egészségére és a környezetre." Amerikai ökológusok 1997. május 21-i levelükben többek között arra hívták fel Bill Clinton figyelmét, hogy "a gyors éghajlatváltozás hatására a tüzek, áradások, aszályok és járványok előfordulási gyakorisága jelentősen megnőhet, és ez káros hatással lehet az ökológiai rendszerek működésére. Olyan nagyszabású kísérletet hajtunk végre a Föld ökológia rendszereivel, amelyről kevés információ áll rendelkezésünkre."

1997. június 26-án Bill Clinton az ENSZ riói világcsúcsa utáni fejleményeket áttekintő közgyűlése előtt tartott beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államoknak fokozott figyelmet kell szentelnie a problémának, hisz "a Föld lakosságának 4 százaléka él Amerikában, viszont ez az ország az összes üvegházgáz kibocsátás 20%-áért felel. Őszintén meg kell mondanom, hogy a Riói Értekezlet óta eltelt időszakban országom ezen a területen mutatott teljesítménye nem kielégítő. Az utóbbi esztendőben a gazdasági fejlődés gyors volt, és ezt az üvegházhatású gázok kibocsátásának növekedése kísérte annak ellenére, hogy új környezetvédelmi módszerek alakultak ki. Amerika elkötelezte magát, hogy a kiotói konferencián határozottan fogja képviselni azt az álláspontot, hogy olyan megvalósítható és kötelező érvényű korlátozásra vállalkozunk kötelezettséget, amely csökkenti majd az általunk kibocsátott gázok mennyiségét. 2010-ig egy millió lakóház tetejére szereltetünk napelemeket."

1997. július 24-én Bill Clinton egy kerekasztal megbeszélés résztvevőihez szólva az alábbiakat mondta: "a tudományos vizsgálatok túlnyomó része azt bizonyítja, hogy a globális felmelegedés már nem elmélet, hanem valós tény. A világ tudósai úgy vélik, hogy ha nem csökkentjük az üvegházhatást kiváltó gázok kibocsátását, megzavarjuk a Föld éghajlatát. Sőt számos bizonyítékunk van arra, hogy már most így van, és ha nem teszünk semmit, a globális hőmérséklet 2-6 Fahrenheit fokkal nőhet az elkövetkező évszázadban." 1996. október 6-án Clinton kijelentette: "Amerikának vezető szerepet kell vállalnia a globális felmelegedés elleni harcban. Felelősségteljes magatartást kell tanúsítania, mert ha ezt nem teszi meg, unokáinkra katasztrófa vár." Az Elnök a fejlődő és a fejlett világ országait egyaránt cselekvésre szólította fel. Hangsúlyozta: Amerika semmiféle kötelezettséget nem vállal az üvegházgázok kibocsátásának korlátozására addig, amíg a fejlődő országok nem kötelezik el magukat a fosszilis energiahordozókból származó szennyeződés-kibocsátás korlátozására.

1997 szeptemberében az amerikai Energiagazdálkodási Minisztérium jelentést adott ki, amely leszögezi: új technikákra és kifinomult adózási és pénzügyi szabályokra alapozva az energiaárak növelése nélkül is lehetséges az 1990-es kibocsátás szintjére való visszatérés. Clinton végeredményben ezt az elképzelést fogadta el. Közben megszületett a felek harmadik konferenciájának (COP-3), az 1997. december 1-10-re tervezett a kiotói klímacsúcsnak, a határozattervezete. A fejlett országok autóiparának és más iparágainak képviselői rögtön jelezték: attól tartanak, hogy ha a decemberben aláírásra váró kiotói egyezmény korlátozó intézkedéseiből a fejlődő országokat kihagyják, rengeteg beruházás és álláshely vándorol majd át a fejlődő országokba.

A decemberi kiotói klímacsúcs előtt három markáns vélemény alakult ki. Az Egyesült Államok eredeti javaslata az volt, hogy 2010-re a károsanyag-kibocsátást az 1990-es szintre szorítja vissza. Az Európai Unió azon az állásponton volt, hogy 2010-ig a kibocsátást 1990-hez képest 15 százalékkal kellene csökkenteni. Japán a két előző állásponthoz képest kompromisszumot javasolt: az 1990-es szinthez képes 5 százalékos csökkentést. Nagy ellentét volt tehát az Európai Unió és az Egyesült Államok között. (Anglia pl. 2000-re az 1990-es szinthez képest 8 százalékos csökkenést akart elérni. Ennek érdekében a tervek szerint a szén helyett fokozott mértékben használnának földgázt, az üzemanyagra további adókat vetnének ki, és az erőművekben felszabaduló hőenergiát jobban hasznosítanák. Németország arra törekedett, hogy az 1987-es szinthez képest 25 százalékos kibocsátás csökkentést valósítson meg. Ez a célkitűzés félig megvalósult már, hisz a rossz hatékonysággal működő kelet-német gyárakat bezárták, és a nagy szennyeződést okozó lignittüzelésű erőművek helyett áttértek a földgázra.) Ezzel szemben már 1997-ben látszott, hogy az Egyesült Államok, lélekszámához viszonyítva a világ legnagyobb üvegházgáz kibocsátója, nem lesz képes megvalósítani az 1992-es Riói Csúcs résztvevői által elfogadott ajánlást, mely szerint 2000-ig az 1990-es szintre kellene csökkentenie a káros anyagok kibocsátását.

Az amerikai elnök 1997. október 19-én tért vissza Washingtonba hat napos dél-amerikai útról, amelynek során Carlos Menem, argentinai elnökkel aláírt egy egyezményt az üvegházgázok kibocsátásának korlátozásáról. Menem egyetértett Clintonnal abban, hogy a fejlődő országoknak a fejlettekkel együtt kell felelősséget vállalniuk az üvegházhatású gázok kibocsátásának korlátozásában, és ez többek között magában foglalja az üzem-anyagfogyasztás korlátozását. Venezuela és Brazília nem voltak hajlandók ilyen kötelezettségvállalásra. Arra hivatkozva, hogy ez aránytalan terheket ró rájuk, Kína és India is ellenezte, hogy saját magára kötelező, számszerűsített környezetvédelmi célokat fogadjon el.

Clinton egy nappal később tett kijelentésében világossá tette, hogy a klímaváltozás területén minden országtól elvárja az együttműködést. Ha erre mégsem kerülne sor, az emberiségre katasztrofális következmények várnak: "Megnö a járványok gyakorisága, az

óceánok vízszintje megemelkedik, az alacsonyabban fekvő területeket elárasztja a víz és szerte a világon szélsőséges időjárásra kell számítanunk."

1997. október 22-én kezdődött el a kiotói klímacsúcs bonni előkészítő értekezlete. Ugyanezen a napon az Elnök ismertette az üvegházgázokkal kapcsolatos tervét, amely a kibocsátás csökkentését ösztönző intézkedések egész sorát tartalmazza. A Nemzeti Földrajzi Társaság előtt tartott beszédében, mely a kiotói klímacsúcs bonni előkészítő értekezlete előtt, az amerikaiak álláspontját körvonalazva, kijelentette: 2008 és 2012 között a fejlett országoknak az 1990. évi szintre kell csökkenteniük az üvegházgázok kibocsátását, és az ezt követő öt évben további csökkentést kell elérniük. Clinton a fejlődő országokat is csökkentésre szólította fel, de nem számszerűsítette, milyen célokat kell elérniük. Ellentét volt és van az Észak és a Dél országai között, mert olyan elgondolások is léteznek, amelyek szerint a fejlődő országokat egyelőre felmentenék a kibocsátás korlátozása alól, hisz nem ők okozták az üvegházgázokat és kibocsátásuk visszafogása gátat szabna gazdasági fejlődésüknek. Jelenleg a fejlett országok felelősek a fosszilis anyagok elégetéséből származó gázkibocsátás 60 százalékáért, de a fejlődők hamarosan a kibocsátás több mint 50 százalékát okozzák majd.

A kiotói értekezellet

1998. december 8-án Al Gore Kiotóba utazott, és jelezte, hogy országa nagyobb "rugalmasságot" fog tanúsítani, értsd engedni fog eredeti álláspontjából, mely szerint Amerika 2012-re csökkentette volna le kibocsátását az 1990. évi szintre. A 1998. december 12-én a kiotói klímacsúcs résztvevői hosszú huzavona után elfogadták az egyezmény szövegét. Az értekezletnek már december 11-én be kellett volna fejeződnie, de a küldöttek egész éjszakán át fennmaradva másnap hajnalig tanácskoztak, mire megszületett az egyezmény. A *Washington Post* arról tudósított, hogy december 12-én hajnalban a kínai és amerikai küldöttek között hangos szóváltásra került sor.

Ha az egyezményt ratifikálják, a fejlett országok és a volt szocialista országok arra vállalnak jogilag kötelező erejű kötelezettséget, hogy 2008 és 2012 között összességében az 1990. évi szinthez képest 5 százalékkal fogják csökkenteni az üvegházgázok kibocsátását. Az EU 1990. évi kibocsátáshoz képest nyolc, Japán hat, Amerika pedig 7 százalékos csökkentést vállalt. (A Magyarország által vállalt csökkentés 6 százalékos.)

1997. december 10-én Bill Clinton kijelentette, hogy az Egyesült Államok a tárgyalásokon elérte a célját ami a "közös végrehajtást, a kibocsátott anyagokkal való kereskedelmet és piacorientált megközelítést" jelent. Ugyanakkor azonban megjegyezte, hogy ez az egyezmény jobb lenne, ha "a fejlődő országok is érdemben részt vennének a probléma kezelésében, hisz ennek hiányában a problémával nem lehet értelmes módon foglalkozni."

Az egyezmény 4. cikkelye szerint a csökkentést vállaló országok csoportokat képezhetnek, és az adott csoport egészének (pl. az EU-nak) kell megfelelnie az előírt csökkentésének. Az is bizonyos rugalmasságot jelent, hogy a kitűzött célt a 2008 és 2012 között időszak emissziós adatainak átlagában kell elérni, és az emisszió mérésének során figyelembe lehet venni az ún. nyelőket, tehát azokat a tevékenységeket, amelyek révén az üvegházgázok mennyisége csökken a légkörben. Az Egyesült Államok által vállalt 7 százalékos csökkentésből három százalékot tesz ki a nyelők figyelembevétele.

Az egyezmény szerint *a csökkentést vállaló országok* között lehetséges a kibocsátással való kereskedelem, tehát a kibocsátás csökkentésére irányuló erőfeszítéseket túlteljesítő országok “jó pontjaikat” eladhatják a rosszul teljesítő országoknak. A fejlődők tehát csak akkor vehetnének részt az emisszió-kereskedelemben, ha kötelező erejű csökkentést vállalnának és feliratkoznának az egyezmény B mellékletében felsorolt, csökkentést vállaló országok közé. Itt jegyzendő meg, hogy a volt szocialista országokban az összeomlásakor bekövetkezett gazdasági visszaesés következtében az üvegházgázok kibocsátása az 1990. évi szinthez képest 20-30 százalékkal csökkent. Az emisszió kereskedelem szabályait az 1998 novemberére tervezett Buenos Aires-i értekezlet kezdte el kidolgozni. Magyarországnak is talán jó lehetőségei lesznek az emisszió-kereskedelem terén, és nem mindegy, milyen feltételeket fog tudni kialakítani magának.

Az egyezmény szerint a csökkentés hat üvegházhatású gázra vonatkozik – köztük azokra a gázokra is, amelyekkel az ózonréteget tönkretévő gázokat felváltották. A 12. cikkely a környezetbarát fejlesztési mechanizmust határozza meg: a fejlett országok 2000. évtől kezdődően a fejlődő országokban megvalósított környezetbarát beruházások fejében a csökkentési célok megvalósítását igazoló “jó pontokat” szerezhetnek.

Az egyezmény 10. cikkelye megerősíti az 1992. évi Keretegyezmény *minden félre* vonatkozó előírásait, többek közt azt, hogy a kormányoknak az energiagazdálkodás, szállítás erdőgazdálkodás és a hulladék kezelése területén nemzeti programokat kell kidolgozniuk az éghajlatváltozás csökkentésére. Ennek során többek között figyelembe vehetik azonban, az 1992. évi Keretegyezmény 4. cikkelyének 7. bekezdését, mely szerint “a szegénység megszüntetése a fejlődő országot képviselő Felek elsődleges és mindenek feletti prioritása.” Az egyezmény szövegéből közvetett módon az következik, hogy a fejlődő országoknak az emisszió kereskedelem való részvétel előfeltételeként önként kell vállalniuk emisszió csökkentést.

Az egyezmény szerint a szerződés megszegését büntető lépéseket a Felek Konferenciájának későbbi értekezletein kell kidolgozni. A 25. cikkely szerint a kiotói egyezmény akkor lép életbe, ha legalább 55 ország - köztük 1992. évi keretegyezmény első mellékletében felsorolt országok, amelyek 1990-ben a CO₂ kibocsátás 55 százalékáért

feleltek - elfogadja. Az egyezmény felek általi aláírása (nem a ratifikálása) 1998. március 16-tól 1999. március 15-ig volt lehetséges.

A kiotói egyezmény fogadtatása

A legfontosabb nemzetközi környezetvédő szervezetek hevesen támadták a kiotói egyezményt azt hangoztatva, hogy vállalásai messze nem elégségesek. A Greenpeace International szerint a kiotói egyezmény egy tragédiába fulladó bohózat egyik felvonásának tekinthető. A Greenpeace álláspontja szerint a jövő század során a lehető leghamarabb el kell érni, hogy az emberiség teljes energiaszükségletét megújuló energiaforrásokból fedezzék. Azonnal és drasztikusan korlátozni kell a CO₂ kibocsátását, és a fosszilis energiaforrások használatát a 21. század folyamán teljesen meg kell szüntetni. A Greenpeace ellenzi, a nukleáris energia fejlesztését, többek között azért is, mert az erre költött erőforrásokat a sokkal költséghatékonyabb, megújuló energiaforrásokra lehetne fordítani. (Leggett, 466-467. és 469. oldal). A Kormányközi Éghajlatváltozással Foglalkozó Bizottság négy brit tudósa, akik egyben a kiotói klímacsúcsra benyújtott jelentés szerzői voltak, arra mutatott rá, hogy 2050-re a kiotói egyezmény teljes végrehajtása vagy az összes lehetséges intézkedés elmulasztása között csak annyi a különbség, hogy a Föld 1,2 vagy 1,4 Celsius-fokkal fog-e felmelegedni. A korábbi angol konzervatív kormány környezetvédelmi minisztere, Selwyn Gummer így fakadt ki: "Nem arról folynak itt jelentéktelen tárgyalások, hogy mennyi legyen a bab ára, hanem arról, hogy Banglades és 36 kis szigetnemzet el fog-e tűnni a megemelkedett tengerszint hatására vagy sem." Az EU az egyezmény aláírása után hangoztatta, hogy sikerült az Egyesült Államokat és Japánt rávennie, hogy nagyobb csökkentést vállaljanak.

Az amerikai törvényhozás képviselői keményen bírálták a szerződést, és azt hangoztatták, hogy az energiaárak növekedéséhez vezet. Clinton és Gore egyaránt azt hangsúlyozta, hogy az egyezményt csak akkor nyújtják be ratifikálásra, ha a legfontosabb fejlődő országok is valamiféle kötelezettséget vállalnak kibocsátásuk csökkentésére. A képviselőház republikánus elnöke, Newt Gingrich levelet intézett az Elnökhöz, amelyben azt hangoztatta, hogy a szerződés az USA jövőjét teszi kockára, költségei botránnyosan magasak, és tönkre tehetik az amerikai gazdaságot. Al Gore alelnök pedig kijelentette: "Mindenkinek látnia kell, és ezt már a kezdet kezdetétől megmondtuk: nem nyújtjuk be ezt a szerződést ratifikálásra addig, amíg a fejlődő nemzetek nem vállalnak részt ebben az erőfeszítésben. A globális felmelegedés globális probléma, és globális válaszokat követel." Az már tavaly sem volt világos, hogy az aláíró országok hajlandóak lesznek-e ratifikálni az egyezményt. 1997 nyarán például az amerikai szenátus Robert Byrd republikánus és Chuck Hagel demokrata szenátor határozati javaslata alapján úgy döntött, hogy minden olyan egyezményt el fognak utasítani, amelyik felmentené a fejlődő országokat (ideértve a fejlődőnek számító Kínát is) a szennyezőanyag-kibocsátás korlátozása alól. Az ellenszavazat nélkül elfogadott határozat felszólítja az Elnököt, hogy ne írjon alá olyan egyezményt, amelyik az amerikai gazdaság számára súlyos károkat jelent, illetve nem szab ki jogilag kötelező érvényű kötelezettségeket a fejlődő országokra ugyanabban az ütemezésben, mint ami a fejlettekre érvényes. Erre azért fontos emlékeztetni, mert a kiotói egyezmény eredeti szövege tartalmazott volna egy olyan bekezdést, amely szerint a fejlődők saját maguk választhattak volna egy emisszió-csökkentési célt, amelynek

végrehajtása azonban kötelező érvényű lett volna. A legfontosabb fejlődő országok követelésére a tárgyalások utolsó óráiban ezt a részt törölték a szerződésből. A kínaiak azt hangoztatták, hogy ők addig várnak a szennyező anyagok kibocsátásáról szóló kötelezettségek elfogadásával, amíg nem lesznek ugyanannyira “fejlettek”, mint a Nyugat országai. Igaz ugyan, hogy az egy főre jutó szennyező anyag kibocsátás a fejlődő világban alacsony, de azt is látnunk kell, hogy 2025-re Kína lesz a fejlett világ legnagyobb üvegházgáz kibocsátója, és ugyanebben az évben a fejlődő világ összes kibocsátása már meg fogja haladni a fejlettekéét.

1998 januárjában meteorológusok jelezték, hogy a regisztrált hőmérsékletmérés bevezetése óta az 1997-es esztendő volt a legmelegebb. Az évszázad 11 legmelegebb évéből kilenc az utóbbi tíz esztendőre esett. 1998. február 11-én sor került Stuart E. Eizenstat, az amerikai kormány gazdasági, kereskedelmi és mezőgazdasági ügyekért felelős külügyi államtitkárának szenátusi meghallgatására. Chuck Hagel, a meghallgatás vezetője, rövid bevezető után kijelentette, hogy az előre jelzett kibocsátás trendekhez képest az Egyesült Államok valójában 40 százalékos csökkentést vállalt, míg a fejlődő országok, köztük Kína, Mexikó vagy Dél-Korea teljesen mentesültek a csökkentési kötelezettsége alól. Stuart E. Eizenstat válaszában többek között leszögezi: “Ha a dolgok változatlanul folytatódnak tovább, az atmoszféra CO₂ koncentrációja olyan magas szintet fog elérni, amire az utóbbi 50 millió évben nem volt példa. (...) Az elkövetkező száz esztendő hőmérsékletemelkedése magasabb lesz, mint amire valaha is sor került az utóbbi tízezer évben. (...) Ha a kibocsátás elszámolása során a nyelöket is figyelembe vesszük, az Egyesült Államok nem nagyon tért el az Elnök eredeti javaslatától, mely szerint 2008 és 2012 között az 1990. évi kibocsátás szintjére kellett volna visszatérni, hisz 1990-hez képest valójában csak 3 százalékos csökkentésre kerül sor. (...) 2025-re a fejlettek üvegházgáz kibocsátása alacsonyabb lesz mint a fejlődőké. (...) Nem vállalunk jogilag kötelező érvényű kötelezettségeket addig, amíg a fejlődő országok nem vesznek részt érdemben, a probléma megoldásában. (...) A fejlődő országok az emisszió kereskedelemben akkor vehetnek részt, ha az Egyezmény mellékletében felsorolt, csökkentést vállaló országokhoz csatlakozva kötelező jellegű csökkentést vállalnak.” Ugyanezen a meghallgatáson John Kerry szenátor az egyezményt és annak további módosítását támogatva többek között ezt mondta: “A Riói Egyezményben az Egyesült Államok vállalta, hogy önként csökkenti kibocsátását. De nemcsak, hogy nem csökkentettük kibocsátásunkat, hanem még egy nagyobb erőfeszítést sem tettünk, és az 1990. évi sinthez képes jelentősen növeltük a kibocsátást. (...) Meggyőződésem, hogy a fejlődők egy idő múlva felismerik: valójában csak azt kérjük tőlük, hogy lássák be, olyan globális problémáról van szó, amelyre az egyes országoknak más-más feleletet kell adniuk. (...) Ha elfogadjuk a tudomány eredményeit, márpedig a résztvevő országok elfogadták, vagy ha egy pillantást vetünk ezekre az ábrákra, akkor látszik, hogy a kiotói egyezmény előírásai nem elégségesek. Az egyezmény csak azt kísérli meg, hogy az üvegházgáz kibocsátást stabilizálja vagy egy kicsit csökkentse, ám senki sem érvel úgy, hogy ez a szint elégséges a globális felmelegedés problémájának megoldására.”

1998 márciusában Richard Benedick, az ózonréteget tönkre tevő gázok betiltását kötelezővé tevő, történelmi jelentőségű montreali egyezmény egyik kezdeményezője kifejti: "A kormányok nem mertek szembeszegülni a hatalmas ipari lobbikkal. A rövid távú emisszió csökkentési célokból olyan jelszavak lettek, amelyeknek semmi közük sincs a tudomány állásához. (...) Hogyan lehet ezt az egyezményt túl szigorúnak tartani, ha az ipari országok egészének átlagos kibocsátása már most 5 százalékkal alacsonyabb az 1990. évi szintnél. Az 1992. évi Keretegyezmény 1. mellékletében felsorolt kelet-európai országok korábbi gazdasági összeomlásuk következtében már most 28 százalékkal az 1990. évi üvegházgáz kibocsátási szint alatt vannak. Ezzel szemben sok nyugati ország ideértve Amerikát, Japánt és Kanadát is, 10 százalékkal az 1990. évi szint felett áll. Ez azt jelenti, hogy ezektől a nemzetektől, az Egyezmény 30 százalékos csökkentést követel meg ahhoz képest, ahová akkor jutnának el, ha nem tennének semmit. (...) Mint azt Raymond Kapp és mások kimutatták, a jelentős rövid távú csökkentés Amerikában csak a széndioxid-kibocsátásra kivetett adó nyomán megemelkedett árak hatására következhetne be. (...) A fejlődő országok vonakodnak visszafogni az olcsó energiahordozók, különösen a szén használatát, mert legfontosabb céljuknak az életszínvonaluk javítását tekintik. A fejlődő nemzeteket addig nem ösztönzi semmi sem a kötelezettségvállalásra, amíg a fejlettek nem hajlandók vagy nem akarnak érdemi lépéseket tenni a helyzet javítására."

1998. március 24-én nyilvánosságra hozzák a Fehér Ház gazdasági elemzését: az elkövetkezendő 15 évben a szerződés végrehajtása az átlagos amerikai háztartásokban évente 150 dollár kiadással járna. 1998 májusában megjelenik washingtoni *Worldwatch* kutatóintézet 1998. évi jelentése és megállapítja: ha Kína az utóbbi esztendőben elért növekedési ütemét fenntartaná, nemzeti jövedelme 2010-re meghaladná az Egyesült Államokét. A tanulmánykötet meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a világ legnépesebb nemzete számára a nyugati fejlődési minta megfelelő erőforrások hiányában nem megvalósítható, és a jelenlegi fejlődőknek nem szabad végigmenniük a fejlettek által már bejárt fejlődési úton. Ki kell alakítani a gazdasági szempontból fenntartható növekedést, amely megújuló erőforrásokat használ, az anyagokat újrahasznosítja, véget vet a fosszilis energiahordozókra épített gazdaságnak, átáll az alternatív energiaforrásokra, és utoljára, ám semmiképp sem utolsó sorban, stabilizálja a népességet.

1998. május 4-én Bill Clinton egy kaliforniai beszédében kijelenti: "Tudjuk, hogy 600 esztendő óta az utolsó tíz év volt a legmelegebb.(...) Az üvegházgáz emisszió durván egyharmada származik szállításból, legfőképp gépkocsikból és tehergépkocsikból. Egy második harmad gyárakból és erőművekből jön, és megint egyharmad épületekből, házakból, irodaházakból és üzletekből. (....) a Tiszta Levegő Törvény 1970-es elfogadása óta utóbbi 28 évben valahányszor környezeti kihívással kerültünk szembe, az emberek rögtön rákezdtek: ha ezt és ezt megcsináljuk, akkor ennek a gazdaság szenved kárát. Újra és újra és újra hallottam ezt, lett légyen szó a savas esőkről, a gyomirtó szerekről, a szennyezett folyókról vagy az ózonlyukról. "

1998. május 5-én Stuart E. Eizenstat egy washingtoni kutatóintézetben kijelenti: "Kiotó az Egyesült Államok érdekét szolgálja. A globális felmelegedés nem olyan probléma, mely magától megoldódik. A kiotói vállalásokat a globális felmelegedés adott esetben katasztrofális és visszafordíthatatlan hatásaival szemben kötött biztosítási kötvénynek kell tekinteni. Ha most cselekszünk, a biztosítási díjak sokkal elviselhetőbbek és sokkal kevésbé költségesek lesznek, mintha halasztgatjuk az ügyet, és arra gondolunk, a probléma majd csak megoldódik magától. Valójában az egész olyan, mint egy életbiztosítási kötvény, melynek megkötése évről-évre költségesebbé válik. Csakhogy a globális felmelegedés esetében nem adatik meg nekünk még egy lehetőség. A cselekvés elmulasztásának visszafordíthatatlan következményei lehetnek környezetünkre és országunk versenyképességére. Ha nem cselekszünk, magunkat, gyermekeinket és unokáinkat arra kényszerítjük, hogy egy megváltozott planétán éljenek."

1998. május 13-én Stuart E. Eizenstat a Képviselőház külügyi bizottságában az alábbiakra emlékeztetett: "Az Elnök tavaly októberben bejelentett egy három szakaszból álló, globális felmelegedés ellen irányuló cselekvési tervet. Az első szakaszban egy sor olyan közvetlen lépésre kerül sor, amelyekkel minimalizálni lehet az üvegházgázok csökkentésének költségeit. A második szakaszban áttekintjük a folyamatos technikai fejlődésből adódó lehetőségeket, és részletes tervet dolgozunk ki a hazai széndioxid kibocsátási-engedélyek piaci alapú kereskedelmére. A harmadik szakaszban átültetjük a gyakorlatba a piac-alapú emisszió-kereskedelmet. (...) Clinton Elnök az Unió helyzetéről mondott beszédében bejelentette: az Éghajlatváltozási Technológiai Kezdeményezésre öt év leforgása alatt 6,3 milliárd dollárt fogunk költeni. (.....) A 6,3 milliárd dollárból 3,6 milliárd fogja fedezni az energia-hatékony eszközök vásárlásáért adott adókedvezményeket és 2,3 milliárd jut kutatásra és fejlesztésre. Az adókedvezmények között meg lehet említeni a 3-4 ezer dolláros adókedvezményt azok számára, akik rendkívül energiatakarékos járműveket vásárolnak, vagy kétezer dolláros határig 15 százalékos adócsökkentést a háztetőre szerelt napenergia-elemek vásárlása után. (...) Reméljük, hogy a Képviselőház és a Kongresszus kedvezően fogadja az Elnök kezdeményezéseit, és megszavazza a szükséges költségeket, illetve elfogadja a javasolt adózási ösztönzőket. (...) Nem kis feladat megbirkózni a globális felmelegedés jelentette kihívással. Ezzel a veszéllyel nagy energiával, józanul és határozottan kell szembeszállnunk tudva azt, hogy az egyszerre kihívás és lehetőség. Úgy, ahogy a múltban mindig, most is vállalnunk kell az amerikai vezető szerep jelentette felelősséget."

Könyörgés Kínában

Bill Clinton 1998 nyarán lezajlott kilencnapos kínai látogatása során megállapította, hogy Kína a környezeti katasztrófa közelébe sodródott. Az ország legtöbb nagyvárosában a levegőminőség rosszabb a WHO által meghatározott határértékeknél. Ha a jelenlegi trendek folytatódnak, a tudósok becslése szerint 2025-re Kína károsanyag-kibocsátása nagyobb lesz, mint az Amerika, Japán és Kanada által okozott környezetszennyezés összesen. A kínai folyók több mint 80 százaléka szennyezett, és az ivóvíz minősége az

ország 27 nagyvárosa közül csak tízben éri el az elfogadható szintet. Az ország 600 legnépesebb városát vízhiány fenyegeti, amelyen csak úgy lehet segíteni, ha a mezőgazdaságtól vonnak el vizet. A vízkészletek sok helyütt kimerüléssel fenyegetnek. Kérdéses, hogy elégséges-e a fenyegető környezeti katasztrófa megakadályozásához a kínaiak által tervbe vett 54 milliárd dolláros környezetvédelmi kiadás, illetve egypár nemrég hozott intézkedés (pl. az ólmozott benzin használatának korlátozása és az új gépkocsikra előírt katalizátorok).

Clinton kínai látogatása során számtalanszor foglalkozott a környezetvédelem gondjaival. 1998. július 1-i sanghaji beszédében kijelentette: "A szennyező anyagok, akár Kínáról, akár Amerikáról vagy bármely más országról legyen szó, az egész világon jelentkező környezetvédelmi problémát okoznak. 1400 óta az öt legmelegebb esztendő a kilencvenes évekre esett. (...) A klímaváltozás valós és egyre súlyosabb jelenség. (...) Ha a jelenlegi trendek tovább folytatódnak, 1998 lesz a valaha mért legmelegebb esztendő. Sajnálatos módon majdnem minden országban még mindig az az uralkodó nézet, hogy vas szilárdságú és elkerülhetetlen összefüggés áll fenn a gazdasági növekedés és az iparosodás korára jellemző energiafelhasználási gyakorlat között. Ez egyszerűen nem igaz. (...) Számos erős gazdasággal rendelkező ország példája azonban azt bizonyítja, hogy a gazdaság akkor is fejlődhet, ha józanabb környezetvédelmi és energiagazdálkodási elveket követnek. (...) Tennünk kell valamit azért, hogy az emberek szakítsanak azzal a gondolattal, hogy a fejlődő országok iparát csak az iparosítás korszakára jellemző energiafelhasználási gyakorlattal lehet fejleszteni. (...) Az Egyesült Államok elnökeként nem kérhetem Kínától, hogy lassítsa le gazdasági növekedését. Ehhez nincsen jogom. De a világ polgáraként és országom vezetőjeként felelősségem, hogy mindenkit felkérjek arra: működjünk együtt annak érdekében, hogy unokáinkra olyan Földet hagyassunk, amelyiken érdemes élni." Egy nappal később Clinton leszögezte: "Gyors és később lezajló fejlődése okán Kínának megadatott az egyedülálló lehetőség, hogy elkerülje az általunk elkövetett hibákat. "

A kínai vezetők már 1997-ben eldöntötték: az ország gazdasági növekedésének fő hajtóereje az autó- és gépipar, valamint az építőipar lesz. A kínai kormány meg van győződve arról, hogy az országnak *minimum* évi nyolc százalékos növekedést kell elérnie, mert egyébként súlyos társadalmi robbanás fenyeget. Azt is látni kell, hogy a kínai gazdasági csoda ellenére az ország óriási gazdasági kihívások előtt áll: a városi munkanélküliség egyes elemzők szerint 6 százalékos, a mezőgazdaságban dolgozó mintegy 350 millió főből már most 170 millió fő munkájára nincsen igazából szükség, az állami vállalatok 50 százaléka veszteséges, és a munkanélküliségtől való félelem csökkenti a fogyasztást.

Kiotó felmorzsolása?

A *Washington Post* tudósítása szerint Al Gore 1998. július 14-én hevesen bírálta a republikánusokat, mert megkísérlik megakadályozni, hogy a Fehér Ház lépéseket tegyen a

globális felmelegedés ellen, sőt még az ellen is, hogy a közvélemény tájékoztassák az éghajlatváltozásról. "A globális felmelegedést bizonyítékai hónapról-hónapra és hétről-hétre gyarapodnak. Mennyi időbe telik ezeknek a kongresszusi képviselőknek, míg felfogják, miről van szó." A törvényjavaslat republikánus verziójából a globális felmelegedés ellen tervbe vett kiadások nagy része eltűnne, sőt szerepelne benne egy olyan kitétel, amelyik szenátusi jóváhagyás előtt kifejezetten megtiltaná a globális felmelegedésről szóló egyezmény burkolt módon, rendeletek útján történő végrehajtását. A republikánusok törvényjavaslatához fűzött bizottsági jelentés szerint meg kellene tiltani a kormány különféle szervezeteinek, hogy a közvélemény felvilágosítására szemináriumokat vagy találkozókát szervezzenek a globális felmelegedésről.

1998. július 25-én Bill Clinton rádióbeszédet intézett az amerikai néphez: "Gondolkozzanak el az alábbiakon: 1997 volt az eddig mért legmelegebb esztendő, és az 1998-as év jó úton halad afelé, hogy ezt a rekordot is megdöntse. (...) Mindent meg kell tennünk a környezet megmentése érdekében, és ebben a nemzet legnagyobb energia-felhasználójának, a kormánynak élen kell járnia. (...) Először is, utasítottam a központi kormányzat szervezeteit, hogy épületeiket a legjobb energia-takarékos módszerekkel alakítsák át, oly módon, hogy ez az adófizetők számára ne kerüljön pénzbe. Másodszor, több százezer villanygőt hatékonyabb égőkkel fogunk kicserélni, az így megtakarított energia árából az újak ára ötszörösen megtérül. (...) Szembe kell néznünk a globális felmelegedés problémájával, ám még most is vannak olyanok a törvényhozásban, akik inkább úgy tesznek, mintha nem is létezne. Annak ellenére, hogy egyre több bizonyíték áll a rendelkezésünkre, inkább semmibe veszik a tudomány következtetéseit, és nem veszik észre a figyelmeztető jeleket. Ellenzik a józanész által diktált, emisszió csökkentést célzó befektetéseket, és törölni akarják az energiahatékonyságot és megújuló energiák használatára irányuló programokat--olyan programokat, amelyek eddig mindkét párt támogatását élvezték. (...) Ami még ennél is rosszabb, még azt is megkísérelték megakadályozni, hogy a közvélemény értesülhessen a globális felmelegedésről: meg akarták tiltani a központi kormányzat szerveinek, hogy egyáltalán beszéljenek erről a kérdéssel. Hála istennek épp ezen a héten utasította el a Képviselőház ezt a hallgatást előíró javaslatot. A globális felmelegedés létezik, veszélyei reálisak, és az amerikai népnek joga van ahhoz, hogy tudja ezt; egyben felelőssége is, hogy cselekedjen. Minél hamarabb érti meg ezt a törvényhozás, annál hamarabb tudjuk megvédeni nemzetünket és a Földet az egyre gyakoribb áradásoktól, tűzvészeketől, aszálytól és a halálos hőhullámoktól. (.) Az idei nyár már eddig is roppant meleg volt, és ha nem cselekszünk most, gyermekeink emlékeztében még 1998 nyara is egy viszonylag enyhe nyárként marad meg. Nincs mentség a késlekedésre. Van annyi erőforrásunk és vagyunk annyira leleményesek, hogy szembeszegüljünk ezzel a fenyegetéssel. Lehetőségünk és legmélyebb kötelességünk, hogy gyermekeinkre és unokáinkra egészséges és lakható bolygót hagyjunk, hisz a Föld Isten legnagyobb ajándéka mindannyiunk számára. Köszönöm, hogy meghallgattak."

A nagy tekintélyű amerikai külpolitikai folyóirat, a *Foreign Affairs* 1998 augusztus elején megjelent számában a globális felmelegedéssel foglalkozó szerzők pesszimista hangvételt megütve leszögezik: "Ha a hagyományos energiahordozókhoz képest nem

lesznek versenyképesek az olyan energiaforrások, amelyek nem vagy alig bocsátanak ki széndioxidot, szinte teljesen lehetetlen lesz a felmelegedést oly módon jelentősen csökkenteni, hogy a világ egy nagy részét ne ítélnék szegénységre.”

1998 őszén kutatók ismételten arra hívták fel a figyelmet, hogy a globális felmelegedés hatására az éjszakai hőmérséklet is megemelkedett. Nagyon sok betegség hordozó rovar eddig az éjszakai erős lehűlések következtében nem tudott messzire eljutni. A felmelegedés hatására ez valószínűleg meg fog változni. Tudósok arra is rámutattak, hogy a gleccserek szerte a világon zsugorodnak, és ez jól jelzi az egész világra kiterjedő felmelegedést.

Mit tettek eddig a nemzetek az emisszió kibocsátás érdekében?

Emlékezzünk arra, hogy a az 1992-es Riói Értekezleten elfogadott, klímaváltozásról szóló keretegyezmény szerint az első melléklet országai a Keretegyezmény 4. cikkelyének 2/b. pontjában nem kötelező jelleggel végrehajtandó ígéretet tettek arra, hogy “az évtized végére”, azaz 2000-ig egyedileg vagy közösen visszatérnek a üvegházgázok emissziójának 1990. évi szintjére. Ha áttekintjük a legfontosabb üvegházgáz, az emberi tevékenységből származó CO₂ 1990 és 1995 közötti kibocsátását, láthatjuk hogy az első melléklet országaihoz tartozó, volt szocialista országok emisszió kibocsátása a gazdasági visszaesés miatt jelentős mértékben csökkent, míg a csoport számos országában 5-9%-os növekedés tapasztalható. Németországban és Angliában viszont jelentős, 12, illetve 7%-os csökkentést sikerült elérni. (Németország nagyon kedvezőnek mutakozó adatában a kelet-németországi energiafálgó iparágak leállítása is feltételezhetően szerepet játszhatott.)

Az előrejelzések azt jelezték, hogy 1990. év szinthez képest szerint 2000-ig Ausztrália CO₂ kibocsátása 19%-kal, Amerikáé 13%-kal fog nőni. Az üzemanyagok belső égésű motorokban történő elégetése az egyik legnagyobb szennyezési forrás. Jelenleg ezek az országok egy sor lépést tesznek az energiahatékonyság növelésére, de ezt inkább gazdaságossági megfontolások motiválják. Ahhoz képest, hogy mi történne, ha a kormányok ölbe tett kézzel ülnének, a kiotói kongresszus által kitűzött csökkentési célok nagyon jelentőseknek mondhatók. A fejlődő országok az utóbbi időkben elkezdtek felismerni a megújuló energiaforrások fontosságát. 1992 és 1996 között India szélenergia felhasználása kb. hússzorosára emelkedett. Kínában a megújuló energiaforrások szolgáltatják az energiaellátás 25%-át.

A Buenos Aires-i és a bonni értekezlet

1998 szeptemberében rendezték meg a világ energiaellátásával foglalkozó konferenciát Houstonban, ahol rámutattak arra, hogy 1995 és 2020 között a Föld lakóinak energiaszükséglete 65%-kal nőhet. Az elkövetkezendő harminc esztendőben a globális

energiaszükséglet 500 milliárd köszéntonna egység, és ez több energia, mint amit az emberiség egész eddigi történelme alatt a primer energiahordozókból felhasznált!

A felek konferenciájának negyedik értekezletére 1998. november 2-a és november 14-e között került sor Buenos Airesben. Erre a nemzetközi értekezletre várt a hatalmas feladat, hogy kidolgozza a kiotói egyezmény előírásainak technikai megvalósítását. Egy sor kérdést kellett tisztázniuk a világ nemzeteinek. Hogyan fogják mérni az emissziót? Hogyan ellenőrzik az emissziós célok betartását? Milyen büntetés várjon az egyezmény megszegőire?

A felek konferenciájának negyedik értekezlete (COP-4) előtt nem volt titok, milyen nagy ellentétek feszülnek az egyes országok és ország csoportok között. Az első és minden bizonnyal legfontosabb ellentét a fejlődők és a fejlettek között feszül. A kiotói egyezményben 38 ipari ország (az első melléklet országai) kötelező jelleggel végrehajtandó csökkentést vállaltak, míg a fejlődő országok számára az emisszió csökkentés csak ajánlás maradt. Az amerikai kormány ugyan épp az értekezlet ideje alatt (1998. november 12-én) írta alá a kiotói egyezményt, de azt is hangsúlyozta, hogy azt csak akkor nyújtja be ratifikálásra a szenátusnak, ha a fejlődő országok is kötelező jelleggel végrehajtandó csökkentés mellett kötelezik el magukat. (Ennek az aláírásnak inkább csak szimbolikus jelentősége volt, hiszen - mint azt már korábban jeleztem - a közeljövőben nem valószínűsíthető a szerződés amerikai ratifikálása. A kiotói egyezmény akkor lép életbe, ha legalább 55 ország - köztük 1992. évi keretegyezmény egyes mellékletében felsorolt országok, amelyek 1990-ben a CO₂ kibocsátás 55 százalékáért feleltek - elfogadja.) Ezzel szemben például Kína már a Buenos Aires-i találkozó előkészítő értekezletén kijelentette, hogy semmilyen nyílt vagy burkolt formában nem vállal csökkentést előíró kötelezettséget. Arra a Clinton-adminisztráció által tett felvetésre, hogy „a kulcsfontosságú fejlődő országoknak értelmes módon részt kell venniük az emisszió csökkentésében” a kínai delegátus kijelentette, hogy az ENSZ rendszere és szerződése nem ismerik a kulcsfontosságú ország fogalmát. Amikor a 160 résztvevő nemzet november 2-án elkezdte a tanácskozást, az önként vállalt emisszió csökkentés témájának napirendi pontok közé való felvételét a résztvevők elutasították. A javaslat legnagyobb ellenzői Kína és India voltak. A találkozó alatt India képviselője kijelentette, hogy előbb a fejletteknek teljesíteniük kell a kiotói egyezményben tett vállalásaikat és csak azt követően lehet szó a fejlődők emisszió csökkentéséről. Látható, hogy az amerikai kérések mindaddig süket fülekre találnak, amíg maga Amerika, a világ legnagyobb üvegházgáz kibocsátója nem hajt végre látható változást.

Eredményként könyvelhető el, hogy a Buenos Aires-i értekezlet résztvevői kötelezettséget vállaltak arra, hogy 2000 végéig kidolgozzák a szerződés végrehajtásának gyakorlati lépéseit, azaz kidolgozzák a Kiotóban elfogadott piaci mechanizmusok (az emisszió kereskedelem, a tiszta fejlődési mechanizmus és a közös végrehajtás) megvalósítását, megállapodnak a technológia-transzfer feltételeiben, és tisztázzák az éghajlatváltozás által kedvezőtlenül érintett országoknak történő segítségnyújtás kérdéseit.

A résztvevőknek azt is biztosítaniuk kell, hogy kiotói egyezmény szilárd alapokon nyugodjék. Egy sor olyan kérdés van azonban, amellyel legkorábban csak az 1999 végére tervezett következő konferencián fognak foglalkozni. A találkozó során Argentína bejelentette, hogy a fejlettekhez hasonló határidőkkel önként vállalja, hogy kötelező jelleggel történő csökkentést hajtson végre. Sőt arról is tájékoztatott, hogy a csökkentési célokat egy esztendőn belül meghatározza. Kazahsztán csatlakozott ehhez a kezdeményezéshez, míg néhány afrikai ország kijelentette, hogy részt szeretne venni a kiotói egyezményben lefektetett *tiszta fejlesztés mechanizmusában*, amelynek értelmében a fejlettek a fejlődő országokban környezetbarát beruházásokat hajtanának végre és ennek fejében - az érintett fogadó országgal együtt - ezeket a beruházásokat beszámíthatnák nemzeti környezetvédelmi vállalásaik teljesítésébe. Az ún. *közös végrehajtás mechanizmusa* a fejletteknek és fejlődőknek egyaránt jó pontokat juttat majd csökkentési céljaik teljesítésében. Ebben az esetben a fejlettek környezetszennyezést megakadályozó programokat finanszíroznának a fejlődő országokban. Más nemzetek (Chile, Mexikó és Dél-Korea) is foglalkoznak az önként vállalt csökkentés gondolatával. A felmelegedés okozta problémák leküzdéséhez szükséges források jelentős részét azzal is biztosítani lehetne, ha adót vetnének ki a valuta-tranzakciókra. „A devizakereskedelemre kivetett adó gondolatát először James Tobin dolgozta ki. Egy ilyen adó tompítaná azokat a tőkeáramlásban mutatkozó hirtelen és váratlan változásokat, amelyek aláássák a világ pénzügyi piacainak stabilitását. (...) A napi 1,3 trillió dolláros devizakereskedelemre kivetett 0,25%-os adó évente 150 milliárd dolláros bevételt jelentene.” (Gelbspan, 189. o.)

Stuart E. Eizenstadt amerikai külügyminiszter-helyettes elismerte ugyan, hogy a szerződés gyakorlati megvalósítása érdekében még roppant nagy kihívásokkal kell megküzdeni, de azt is jelezte, hogy nagy változás következett be a résztvevő nemzetek hozzáállásában, és a multinacionális vállalatok (köztük a BP, a Shell, a General Motors és a Montanso) is enyhítettek eddigi keményen elutasító magatartásukon. Az American Electric Power elismeri, hogy a legfontosabb indoka annak, hogy csatlakozott azon társaságok csoportjához, amelyeknek „méréselt” nézetei vannak a globális felmelegedésről az, hogy bíznak abban, hogy befolyást gyakorolhatnak a jövőbeni korlátozásokra. A brit légi szállítók (attól tartva, hogy a szénhidrogénekre adót vetnek ki Angliában) 1999-ben arra tettek javaslatot, hogy 2010-ig 23%-kal növelik üzemanyag felhasználásuk hatékonyságát. 1999. szeptember 14-én a DuPont képviselői bejelentették, hogy 2010-ig az 1990. évi szinthez képest a társaság 65%-kal önként csökkenti az üvegházgázok kibocsátását.

Az emisszió-kereskedelem kérdésében az Európai Unió az Egyesült Államok és más ipari országok között merült fel éles ellentét. Az emisszió kereskedelem azt jelenti, hogy egy ország vagy vállalat úgy is elérheti környezetvédelmi céljainak teljesítését, ha egy a kibocsátási célokat túlteljesítő országtól, vállalattól a csökkentésért járó „jó pontokat” (a szakzsargon szerint a „kibocsátási krediteket”) vásárol. Az EU álláspontja az, hogy korlátokat kell szabni az emisszió kereskedelemnek, hisz a cél az, hogy mindenki a saját maga háza táján tegyen rendet. Ezzel szemben az Egyesült Államok a korlátlan emisszió kereskedelem híve, mert így időben egy kicsit szét lehetne teríteni az otthon elvégzendő

emisszió csökkentés költségeit. Ezt a vitás kérdést a következő értekezleten kell dűlőre vinni.

A képviselt kormányokon kívül az értekezleten több mint 150 delegáció vett részt, és több mint 100 szemináriumot rendeztek. Buenos Aires-i találkozó után a Föld Barátai nevű, környezetvédelmi szervezet egyik képviselője kijelentette: „Ez a találkozó egy kereskedelmi vásár csupán, ahol azon huzakodtak a résztvevők, hogyan lehet a fosszilis anyagokra építő tevékenységeket életben tartani.”

A felek konferenciájának 5. értekezletére (COP-5) 1999. október 25-e és november 4-e között került sor Bonnban. A konferencia során az egyik legélesebb vitapont az emisszió kereskedelem volt. Washington a korlátozások nélküli kereskedelem híve, míg az EU képviselője rámutatott: a korlátozás nélküli emisszió kereskedelem azt jelentené, hogy az elkövetkező évtizedben teljesítendő emisszió csökkentés fele orosz és ukrán kibocsátási kreditek megvásárlásából származna. A COP 2000 novemberében Hágában fogja folytatni a tárgyalásokat.

A kiotói egyezményt csak akkor lehet megvalósítani, ha a felek meg tudnak állapodni az emisszió kereskedelem és az egyéb mechanizmusok feltételeiben. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az amerikaiak minden olyan egyezményt el fognak utasítani, amelyik felmentené a fejlődő országokat (ideértve a fejlődőnek számító Kínát is) a szennyezőanyag-kibocsátásuk kötelező jellegű korlátozása alól. 2000 januárjában Tokióban került sor az emisszió kereskedelemben érdekelt országok (Japán, USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Izland, Norvégia, Oroszország és Ukrajna) titkos találkozására.

A globális felmelegedés sajátos probléma. Megoldása nagyonis magától értetődő lépéseket követel. Ahhoz azonban, hogy ezeket megtehessük, az emberi viselkedés olyan gyökeres megváltozására van szükség, amelyre az emberiség korábbi történelmében még nem volt példa.

- * Nyilvánvaló, hogy folytatódnia kell azoknak nemzetközi egyeztetéseknek és alkuknak és konferenciáknak, amelyeket az ENSZ éghajlatváltozásról szóló keretegyezménye indított el.
- * Megfelelő árstratégia, adózási politika és szabályozási környezet (pl. a fosszilis energiahordozókra kivetett adó, a megújuló energiaforrásokat hasznosító berendezések kedvezményes értékcsökkenési leírása) szükséges ahhoz, hogy a megújuló energiaforrások az energiatermelésben egyre nagyobb szerepet kaphassanak.

- * Átfogó szemléletváltásra van szükség és ebben az oktatásnak és nevelésnek nagy szerepet kell játszania.
- * Törvényben kell szabályozni a feltétlenül betartandó energiahatékonysági előírásokat.

A fejlett országokban jelenleg a CO₂ kibocsátás 43%-a az iparból, 22%-a a lakóépületek és egyéb épületek energiaellátásából és 22% szállításból származik. Tanulmányok sorozata bizonyítja, hogy a fejlett országokban 30%-os javulást lehet elérni az energiahatékonyságban oly módon, hogy e környezetvédelmi kiadások költségei alacsonyak vagy nem is léteznek. A megújuló energiaforrások (napenergia, a szél energiája vízi energia, a nukleáris energia bár ezzel kapcsolatban a zöld mozgalmak és a Greenpeace is nagyon erős fenntartásokkal él) hasznosításához szükséges technológia már most rendelkezésre áll: nagy lehetőségek vannak a biomassza elégetésében, jóllehet ebből is származik üvegházhatást kiváltó gáz, de jóval kevesebb, mint amikor a szemetet szeméthányókon rakják le, és a rothadó anyagokból metán, egy még a CO₂-nál is veszélyesebb üvegházgáz, szabadul fel.

Talán a legígéretesebb megújuló energiaforrás a napenergia, hisz negyven perc leforgása alatt a Földet annyi napenergia éri, mint a Föld teljes évi energiafelhasználása. (Houghton, 203. o.)

Át kell gondolni a szállítás jelenlegi rendszerét. A kevésbé radikális nézetek szerint a szállításból fakadó üvegházgázok kibocsátását csökkenteni lehet az energiahatékonyság növelésével. (Ezen a területen már a jelenleg meglévő technikákkal 50%-os javulást lehet elérni.) A várostervezésben arra kell törekedni, hogy a tömegközlekedés szerepe növekedjék. A radikálisabb nézetek szerint a "üvegházhatás ellen küzdő állampolgár, amikor csak teheti, tömegközlekedést vesz igénybe, és nagyon meggondolja majd, mikor használja az autóját. (...) A jelenleg gyártott gépkocsik egy esztendő alatt a saját súlyuk négyszeresét kitevő CO₂-t okádnak a levegőbe." (Leggett, 478. o.) És akkor még nem beszéltünk arról, hogy a belvárosokban rekedt, onnan már elmenekülni nem tudó lakosság életesélyei a nagyfokú motorizáció miatt meredeken romlanak. Etikátlan az, hogy azokat, akik nem tudnak kimenekülni az autók miatt lakhatatlanná vált városközpontokból ilyen büntetéssel sújtsák, hiszen főleg Középkelet-Európában a nagyvárosok lakói számára a kertvárosi életforma csak a leggazdagabb rétegek számára lehetséges. Ha egy város vezetői tényleg törődnének az ott élők egészségével, akkor meg tudnák hozni az autók használatát korlátozó intézkedéseket. A városok irányítói azonban általában maguk is nagyon hamar meggazdagodnak és kocsijukba ülve elmenekülnek a városmagból. Hogy a hátramaradottakkal mi történik, az már nem számít.

Az autógyártás előtt elvben óriási lehetőségek állnak, hiszen a fejlett országok motorizációja messze elmarad a fejletteké mögött. Nagy kérdés viszont, hogy a Föld erőforrásai és ökológia rendszerei kibírnának-e egy ilyen növekedést. Nemzetközi összefogásra van szükség, hogy a csakis a profitban érdekelt multinacionális társaságokat jobb belátásra lehessen bírni, sőt arra is rá lehessen őket venni, hogy ők maguk is kezdjék meg átgondolni, mit tehetnek a fenntartható fejlődésért.

Mit tehet e sorok olvasója akár már most az előttünk álló példátlan méretű katasztrófa elhárítására?

- * Biztosíthatja otthonában az optimális energiafelhasználást (pl. a hagyományos égők lecserélésével).
- * A tetőt és ablakokat megfelelő szigeteléssel láthatja el.
- * Az elavult elektromos berendezések kicserélésekor figyelhet arra, hogy csak kedvező energiafelhasználású paraméterekkel rendelkező készüléket vásároljon.
- * Eldöntheti, hogy ezentúl gyakrabban fogja használni a tömegközlekedést.
- * Eldöntheti, hogy az organikus mezőgazdasági termelés által gyártott termékeket előnyben részesíti az intenzív módszerekkel előállított termékkel szemben.
- * Bojkottálhatja az olyan termékek vásárlását, amelyeket nyilvánvalóan a környezetvédelmi megfontolások nélkül állítanak elő.
- * Részt vehet környezet védelmét célzó politikai tevékenységben.

Jegyzetek

Paul Brown: Global Warming (Can Civilisation Survive?), London, Blandford, 1996

John Leggett (közr.): Global Warming (The Greenpeace Report), Oxford, New York, Oxford Univ. Press, 1990

Ross Gelbspan: The Heat is On (The Climate Crisis, the Cover-Up, the Prevention), Massachusetts, Perseus Books, 1998

John Houghton: Global Warming (The Complete Briefing), Cambridge, Cambridge University Press, 1998

(Valóság, 2000. március)

XV. Játzmák a globális felmelegedés körül

A XXI. század legsúlyosabb problémája

Az ember rombolóerővel hat a légkörre. Ez mindenekelőtt az olyan „üvegházgázok” tekintetében igaz, mint a szén-dioxid (CO_2), a metán (CH_4) és a dinitrogén-oxid (N_2O). (A legfontosabb üvegházgáz a vízpára, amelyre az emberi tevékenységnek nincsen közvetlen hatása.) Ezek a légkörben meglévő gázok a teljes atmoszféra egy százalékának kevesebb, mint egytizedét teszik ki, mivel a légkör túlnyomórészt két gázból áll: 21%-a oxigén és 78%-a nitrogén. Ennek ellenére az üvegházgázok életfontosságúak, mert a Föld körül természetes védőpajzsot képeznek. Ha ez a természet által adott gázburok nem létezne, a Föld felszíne körülbelül 30°C-fokkal hidegebb lenne, mint jelenleg. A probléma az, hogy az emberi tevékenység hatására ez a védőréteg „megvastagodik”. Amikor pl. szenet, olajat vagy földgázt égetünk el, szén-dioxidot bocsátunk ki a levegőbe. Ha az emberiség nem tesz semmit az üvegházgáz-kibocsátás csökkentésére, valószínűsíthető, hogy 2100-ig a gázok légköri koncentrációja az ipari forradalom előtti értéknek háromszorosát is elérheti.

A fosszilis energiahordozók elégetéséből származó egy évre jutó szén-dioxid kibocsátás 1950 és 1995 között majdnem megnégyesződött. Ha a jelenlegi trendek nem változnak, 2050-ig megduplázódhat az üvegház-gázok légköri koncentrációja. A felmelegedés hatására a sarkvidéken megolvadhat a jég, és megemelkedhet a tengerek szintje. Megnöhet az atmoszféra páratartalma, és ezért gyakrabban fordulhat elő szokatlan és szélsőséges időjárás.

A kiotói szerződés céljainak megvalósítása nem elegendő a katasztrófa elkerüléséhez

Az első kötelező erejű nemzetközi dokumentum, amely a klímaváltozás problémájával közvetlenül foglalkozik, az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye, amelyet Magyarország az 1995. évi LXXXII. törvénnyel ratifikált. A Keretegyezmény által intézményesített értekezletek hosszú sora (az ún. aláíró felek értekezletei, COP) vezetett el a kiotói szerződés elfogadásához. Ha a szerződést a felek ratifikálják, a fejlett ipari és a volt szocialista országok jogi kötelezettséget vállalnak arra, hogy 2008-2012 között éves átlagban az 1990. évi szinthez képest 5,2%-kal fogják csökkenteni az üvegházgázok kibocsátását. Az EU az 1990. évi kibocsátáshoz képest 8%, Japán 6%, Amerika pedig 7%-os csökkentésre kötelezett. A fejlődő országokra a kiotói szerződés jelenlegi szabályai szerint nem hárulnak számszerűen meghatározott csökkentési kötelezettségek.

A Kiotóban elfogadott csökkentési célok a helyzet súlyosságához képest jelentéktelenek. Látni kell ugyanis, hogy a különféle nyelők (mindazon eljárások, tevékenységek vagy mechanizmusok, amelyek az üvegházgázt eltávolítják a légkörből) szén-dioxid megkötési képessége változó. A kibocsátott szén-dioxid minimum 50, maximum 200 évig marad az

atmoszférában. A metán esetében ez az érték 12 év. Különbséget kell tenni tehát az üvegházgázok *légtöri koncentrációjának stabilizálása* és az *üvegházgázok kibocsátásának stabilizálása között*. Ha a kibocsátás mostantól kezdve stabilizálna, akkor is növekedne az üvegházgázok légtöri koncentrációja!

Az Éghajlatváltozással Foglalkozó Kormányközi Bizottság (IPCC) 1996. évi második jelentése leszögezi: ha a szén-dioxid légtöri koncentrációját a jelenlegi szinten 360 ppm-en (a ppm a koncentráció mértékegysége, jelentése egy milliommód rész, 360 ppm egy olyan koncentrációs szint, amikor a CO₂ a levegőt alkotó molekulák 360 milliommód részét teszi ki) akarnánk stabilizálni, akkor ehhez *azonnal* 50-70 százalékkal kellene csökkenteni a szén-dioxid éves kibocsátását, majd további csökkentést kellene elérni!

A kiotói folyamat buktatói

A kiotói szerződést csak akkor lehet megvalósítani, ha a felek meg tudnak állapodni az emisszió kereskedelem és az egyéb mechanizmusok feltételeiben. Az amerikaiak minden olyan egyezményt el fognak utasítani, amelyik felmentené a fejlődő országokat (ideértve a fejlődőnek számító Kínát is) szennyezőanyag-kibocsátásuk kötelező korlátozása alól.

Még nem tudható pontosan, hogy a COP-6 Bonnban idén nyáron lezajlott tárgyalásain mi történt. Annyi azonban 2000 nyarán bizonyos volt, hogy a - probléma kezeléséhez távolról sem elégséges - szerződés céljának megvalósulása igencsak kétséges. A szerződés értelmében a csökkentésre kötelezett országok két nagy csoportjának, a fejlett ipari nemzeteknek és a volt szocialista országoknak, a 2008-2012-ig terjedő időszak éves átlagában az 1990. évi kibocsátáshoz képest 5,2%-kal kell csökkenteniük kibocsátásukat. A Greenpeace jelentése szerint a fejlett ipari államok (a kiotói szerződés joghézagjait kihasználva) a saját határaikon belüli emisszió csökkentés kötelezettsége alól az alábbi módszerekkel akarnak kibújni: 1. a korlátozás nélküli emisszió kereskedelemmel; 2. a szerződés teljesítéseként beszámított erdőgazdálkodással és talajvédelemmel; 3. a tiszta fejlesztési mechanizmusokkal, továbbá azzal, hogy a légi és vízi szállításra használt üzemanyagok által okozott környezetszennyezéssel a kiotói szerződés továbbra sem foglalkozik.

Az emisszió kereskedelem

A kiotói szerződés végrehajtása nélkül a jelenlegi előírások szerint csökkentésre kötelezett nemzetek (a fejlett ipari országok és a volt szocialista országok) együttes üvegházgáz kibocsátása 2010-ig az 1990. évi kibocsátáshoz képest 8%-kal nőne. Ez az adat azonban két ellentétes trendet takar. A fejlett ipari országok kibocsátása környezetvédelmi lépések nélkül 2010-ben az 1990. évi szintet 16%-kal haladja meg, míg a volt szocialista országoké 12%-kal az 1990. évi szint alatt lesz. Vegyük például Oroszországot, amelynek

megengedett kibocsátása a kiotói szerződés szerint 2010-ben az 1990. évi kibocsátás szintjével lehet azonos. Mivel az ország gazdasága romokban hever, Oroszország emissziója már 1994-ben 31%-kal az 1990. évi kibocsátási szint alatt volt. A WWF (World Wildlife Fund) által közölt adatok alapján Oroszország kibocsátása 2008-ban a kiotói szerződés által megengedett kibocsátás alatt lesz. Az emisszió kereskedelem azt jelenti, hogy a megengedett és az annál kisebb környezetszennyezés közötti különbséget a fejlett ipari országok egy jelenleg kidolgozás alatt álló elszámolási rendszer alapján megvásárolhatják a volt szocialista országoktól, és ezt saját emisszió csökkentési céljaik teljesítéseként számolhatják el. (Gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a vásárló ország kiotói szerződésben megengedett éves környezetszennyezési kerete a megvásárolt szennyezés mennyiségével megnő. Így az illető országnak egy ugyanekkora nagyságú, saját határokon belüli szennyeződéssel már nem is kell törődnie.)

Ezzel kapcsolatban Claude Martin, a WWF igazgatója találóan jegyzi meg: *„Ha az emisszió kereskedelmet tanulmányozva felötlik Önökben a sejtés, hogy az egészben van valami tébolyult logika, nem tévednek.”* Majd döbbenetes adatokat közöl: Oroszország az előrejelzések szerint 2008-ban 700 millió tonna/év kibocsátással kisebb mennyiséggel szennyezi majd a Föld atmoszféráját, mint amennyi egyébként megengedett lenne neki. Ez pedig 125 nagyméretű széntüzelésű hőerőmű vagy 230 millió (egyenként kb. 20000 kilométert futó) személygépkocsi kibocsátásával egyenlő. Az is igaz viszont, hogy a Föld egészét egy országnak tekintve, az emisszió kereskedelem révén javul a környezetvédelmi intézkedések költséghatékonyasága. Így az egy dollár ráfordításra jutó emisszió csökkentés minden bizonnyal nagyobb lesz, mintha ugyanezt az egy dollárt a fejlett ipari országok otthon költenék környezetvédelemre.

Az emisszió kereskedelem ügyében ellentét van az EU és Amerika között. Az amerikaiak a korlátozások nélküli emisszió kereskedelem hívei. Az EU (többek között Németország) másképp gondolkodik ezekről a kérdésekről. Gerhard Schröder, a COP 1999. évi bonni találkozóján tartott beszédében kijelentette: *„A kibocsátási jogokkal való kereskedelem vagy az iparvállalatok és fejlődő országok közös projektjei nem helyettesíthetik, csak ésszerű módon kiegészíthetik a fejlett ipari országoknak az éghajlat védelmére hozott intézkedéseit. Vagyis a fejletteknek döntő mértékben a saját területükön meghozott intézkedésekkel kell hozzájárulniuk a csökkentési célok megvalósításához. Csak akkor várhatjuk el a fejlődő országoktól is, hogy lépésről-lépésre korlátozzák, és ahol szükséges, csökkentsék kibocsátásukat, ha mi, fejlett ipari országok az éghajlatvédelem élére állunk. (...) Április óta Németországban ökológiai adó van. Ez az energiafogyasztást drágábbá teszi. Az így elért többlet-adóbevételeket a foglalkoztatás adóterheinek csökkentésére fordítjuk.”*

A kiotói folyamat alakulásától függetlenül az amerikai diplomácia egyre határozottabb lépésekkel készíti elő az emisszió kereskedelmet. A 2000. június 4-én a klímaváltozásról közzétett közös orosz-amerikai nyilatkozat - az oroszországi energiahatékonyság javítására

irányuló erőfeszítések ismertetésén kívül - rögzíti, hogy a két ország a korlátozások nélküli emisszió kereskedelem híve.

Az előrejelzések szerint a fejlett ipari államoknak 2010-ig az 1990. évi szinthez képest éves kibocsátásukban 770 mTC / év (millió tonna szén egyenérték kibocsátás per év) csökkentést kell elérniük. A volt szocialista országok viszont 2008-ig a kiotói szerződés által számukra előírt megengedett szennyezésnél 150 mTC/évvel kevesebb szennyezést okoznak majd. A Greenpeace számításai szerint korlátozások nélküli emisszió kereskedelemmel számolva, továbbá figyelembe véve a kiotói szerződés egyéb könnyítéseit, a fejlett ipari országok teljes saját határokon belüli csökkentési kötelezettsége 700 mTC/ évről 530 mTC /évre redukálna.

A szerződés teljesítéseként beszámított erdőgazdálkodás és talajvédelem

A kibocsátásra kötelezett államok (a kiotói jegyzőkönyv 3. §-ának 3. bekezdése értelmében) az erdőgazdálkodás, valamint a földhasznosítás változása által megkötött szén-dioxidot emissziós kreditként, vagyis a kiotói szerződésben előírt vállalások teljesítéseként számolhatják el. Ezzel az engedménnyel a fejlett ipari államok csökkentési kötelezettsége további 30 MtC/évvel csökkenhet. A kiotói szerződés 3. §-ának 4. bekezdése értelmében a tárgyaló felek javaslatokat készítettek arra is, hogy a földterületek hasznosításában bekövetkezett egyes változásokat (pl. a mezőgazdasági földterületek védelmét) szintén kreditként ismertethessék el a csökkentésre kötelezett államok. Ha a javaslatokat elfogadják, a fejlett ipari államok csökkentési kötelezettsége további 200 MtC/évvel zuhan. (A fejlett ipari országok teljes csökkentési kötelezettsége 770 MtC/év. A fent leírt kibúvók és joghézagok teljes kihasználásával a fejlett országokra csak 300 MtC/év saját határokon belül végrehajtandó csökkentési kötelezettség hárul.)

A tiszta fejlesztési mechanizmusok (CDM), illetve a hajózás és légi közlekedés szabályozatlansága

A nagy, nemzetközi hálózattal rendelkező környezetvédő szervezetek (WWF, Greenpeace, Friends of the Earth) aggódnak amiatt, hogy egyes fejlett ipari államok (Kanada, Japán, Franciaország, Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok és Új-Zéland) az atomenergiát is be akarják vonni a CDM-be, ahelyett, hogy a környezetbarát technológiákat támogatnák. A Friends of the Earth egyik képviselője kijelentette: „Ezek az országok csak önös érdekeiket követik, és nem tesznek eleget azon kötelességüknek, hogy megakadályozzák a veszélyes éghajlatváltozást. A klímavédelem helyzete sosem volt ennyire kilátástalan: Úgy érezzük, kötelességünk tájékoztatni erről a közvéleményt.”

A Greenpeace becslése szerint a CDM további 200 MtC/év csökkentés alól mentesítené a fejlett ipari országokat. Ezzel tehát a fejlett ipari országok határokon belüli tényleges

csökkentési kötelezettsége 100 MtC/évre redukálná. Ha a CDM-mechanizmusokat a földhasznosítás és az erdőgazdálkodás területén is megengednék, és továbbra is fennmaradna az a helyzet, hogy a légi közlekedés és a hajózás üzemanyag fogyasztásából származó szennyezőanyag kibocsátást a kiotói szerződés nem veszi figyelembe, akkor összességében már nem maradna a fejlett ipari országok számára a saját határokon belül megvalósítandó emisszió csökkentési feladat. A fejlett ipari országoknak a kiotói szerződés szerint 1990-hez képest 6,6%-kal kellene csökkenteniük kibocsátásukat. A kiotói szerződés szellemének teljes aláírása azonban oda vezethet, hogy 1990-hez képest a fejlett ipari államok kibocsátása 2010-ig 15%-kal nőhet.

Összefoglaló és kitekintés

Összefoglalóul elmondható, hogy a kiotói szerződés igencsak szerénynek mondható célkitűzései is veszélyben vannak. A környezeti katasztrófára utaló jelek pedig egyre szaporodnak. 2000. június 12-én az amerikai kormány közzétette azt a még nem teljesen véglegesített tanulmányt, amelyik a globális felmelegedés Amerikát érintő hatásaival foglalkozik: miképp szerte másutt a világon, az Egyesült Államokban is egyre gyakrabban fognak előfordulni a szélsőségesen meleg és aszályos, valamint a szélsőségesen esős, árvizeket okozó időszakok. A városokban a nagyon forró időszakok idején az épületek fokozott hővisszatartó képessége miatt különösen veszélyes helyzet alakulhat ki. Paul Epstein, a Harvard Egyetem Orvostudományi Karának igazgatóhelyettese kijelentette. *„A globális felmelegedés az időjárást megváltoztatva nagyon erős hatással lehet az emberek egészségére. Az árvizek, illetve az aszályos időszakok gyakorisága és intenzitása megnagyobbodik. (...) Ezek a jelenségek nemcsak a szárazság és az éhínség okozta halálesetek számát növelik, hanem különféle mechanizmusok útján megkönnyítik a fertőző betegségek kialakulását, illetve a már régen letűnt ragályok visszatérését és terjedését. (...) Aggódok amiatt, hogy vajon a kellő gyorsasággal hozzák-e meg a szükséges intézkedéseket. Az éghajlat nem feltétlenül fokozatosan változik. A Föld klímáját jelenleg destabilizáló tényezők ugrásszerű hőmérsékletemelkedést is előidézhetnek. Bármikor előfordulhat, hogy a világ éghajlata sokkal melegebbé válik. Egy ilyen hirtelen bekövetkező és katasztrofális változást minden áron el kell kerülni.”*

(Élet és Irodalom, 2000. október 13.)

XVI. A hágai klímakonferencia kudarca

2000 nyarán a Yamal, egy orosz jégtró 100 kirándulóval a fedélzetén az Északi-sark felé hajózott. Az utasokat nagy meglepetés érte: az egzotikus úti cél helyén nem hatalmas jégmezőket láthattak, hanem egy jókora nagyságú jégmezők közé szorított tavat. A tudósok már évek óta kongatják a vészharangokat, a globális felmelegedés miatt. Mojib Latif, a hamburgi Max-Planck Intézetet klímakutatója szerint: „Az összes figyelmeztető jelet, mint pl. a hőhullámokat és a gleccserek elolvadást figyelembe véve a helyzet súlyos.”

Paul Brown, *Globális felmelegedés: Megmenthető-e az emberiség?* című könyv szerzője szerint, ha nem érkezik erre a kihívásra megfelelő válasz „egyre többször lesz szélsőséges időjárás, amelyet szárazságok és árvizek kísérnek. A tengerek vízszintjének megemelkedése azt jelenti, hogy a Föld néhány legnépesebb és legtermékenyebb területe víz alá kerül, és a katasztrófa túlélői otthont keresve új régiók felé indulnak el. A sivatagok területe egyre nő, és a csapadékhullás teljesen kiszámíthatatlanná válik. A civilizáció összeomlik, és milliók, rossz esetben, milliárdok veszítik életüket.” De létezik egy másik scenárió: „nagy összegeket fektetnek a kutatásba annak érdekében, hogy széndioxid kibocsátás nélkül tudjanak elektromos áramot termelni. (...) A 21. század közepére a jelenlegi szinthez képest 60%-kal csökken a melegházgáz hatást kiváltó gázok kibocsátása. (...) Több milliárd ember megváltoztatja életmódját. (...) A fosszilis üzemanyagokat használó járművek múzeumba kerülnek, és az úton futók hidrogén meghajtásúak lesznek, vagy más, szennyezést nem okozó üzemanyagot használnak.”

Tavaly nyáron már látszott, hogy a világ nemzetei nem lesznek képesek megállapodni a melegház-gázok kibocsátását korlátozó kiotói egyezmény véglegesítésében. A Greenpeace jelentése arra a következtetésre jutott, hogy az egyezmény joghézagjait kihasználva a kibocsátás-csökkentésre kötelezett országok saját határaikon belüli üvegház gáz kibocsátása nőni fog. Az egyik legnagyobb európai környezetvédelmi szervezet, a Climate Network Europe képviselője kikentette: “A kiotói szerződést lassan és szisztematikusan számolják fel a joghézagok kihasználására törekvő országok. Így elérhetik, hogy a globális felmelegedés fő okának számító fosszilis energiahordozók használata terén saját határaikon belül ne kelljen semmit sem tenniük.”

Az Amerikai Egyesült Államok 2000. augusztus 1-én nyújtotta be az ún. nyelőkkel, azaz a légköri széndioxid megkötésére alkalmas erdőtelepítéssel és mezőgazdasági földhasználattal kapcsolatos javaslatát. A Clinton-Gore adminisztráció tavaly készített számításai szerint Amerika csökkentési kötelezettségének felét ezzel a módszerrel tudná teljesíteni.

A hágai találkozót előkészítő 2000 szeptemberében lezajlott lyoni előkészítő tanácskozáson Amerika, Kanada, Japán és Ausztrália azt követelte, hogy a felek olyan szabályokban állapodjanak meg, amelyek lehetővé teszik ezen országok számára, hogy

határaikon belül lényegesen növelhessék kibocsátásukat. Független szakértői felmérések is megerősítették: ha ez a három ország keresztülviszi akaratát, akkor a Kiotóban elfogadott 5%-os csökkentés helyett gyakorlatilag 20%-kal növelhetik kibocsátásukat.

A globális felmelegedéssel foglalkozó egyik legjelesebb szerző, az előbb idézett Paul Brown kifejti: *“A nyelők azért lettek ennyire fontosak Amerika, a világ legnagyobb széndioxid kibocsátója számára, mert csakis ezek beszámításával képes teljesíteni a kiotói szerződés szerinti csökkentési kötelezettségét. 2010-re 1990-hez kibocsátáshoz képest 7%-os csökkentést kellene elérni. Az amerikai gazdaság 1990 óta azonban annyira dinamikus fejlődött, hogy a fenti cél a jelenlegi kibocsátás 30%-os csökkentésével teljesíthető. Bill Clinton tanácsadói már az 1997-es kiotói egyezmény elfogadásakor is tudták ezt, és éppen ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a széndioxidot megkötő nyelők és az emissziókereskedelem bennfoglaltassanak a szerződésben. Az utóbbi három esztendőben az amerikai gazdaság még lendületesebben fejlődött, és ezért a kérdés fontosabbá vált. (...) A problémával megbirkózni nem tudó lyoni találkozó óta az amerikai delegációk körbejárták az EU országokat, és megkísérelték megváltoztatni az európaiak nyelőkkel kapcsolatos keményen elutasító álláspontját. Az amerikaiak világossá tették: vagy szabad kezet kapnak a nyelők vonatkozásában, vagy nem lesz megállapodás Hágában.”*

A kibocsátás csökkentés területén érdemes összehasonlítani Amerikát Németországgal. A német környezetvédelmi miniszter, Jürgen Trittin október végén bejelentette, hogy országa teljesíteni fogja ígéretét: az 1990. évi szinthez képest 2010-re 21%-kal fogja csökkenteni kibocsátását. Németország jó úton van afelé, hogy teljesítse Kiotóban vállalt kötelezettségét, és megvalósítsa azt az önként vállalt célkitűzését is, hogy 2005-ig 25%-kal csökkentse széndioxid kibocsátását. A kormány tervei szerint az üzemanyagokra újabb adót vetnek ki, és az állam a mobiltelefon csatornák koncesszióba adásából befolyt 6,5 milliárd dolláros bevételét energiahatékonyság javításra fordítja.

Október 16-án az EU parlamenti környezetvédelmi bizottsága egy olyan határozatot fogadott el, amely a kiotói szerződés összes aláíró országától a szerződés ratifikálását kéri. A bizottság felszólította az amerikai szenátust és képviselőházat, hogy hagyjon fel a Kiotóban elfogadott célokkal szembeni ellenállásával, és teljesítse felelősségét az üvegházgázok csökkentésével kapcsolatban, azaz ratifikálja az egyezményt. Az amerikai külügyminisztérium globális ügyekért felelős államtitkár-helyettese még a nyár folyamán, az Amerikai Ügyvédi Kamara Éves Kongresszusán leplezetlen őszinteséggel beszélt: *“Az EU arra törekszik, hogy mi, amerikaiak a lehető leggyorsabban és a lehető legnagyobb mértékben változtassuk meg életmódunkat. Az EU-ban sokan azt gondolják: jó dolog rövidtávon fájdalmat és szenvedést okozni ahelyett, hogy azt elkerülnénk.”* Frank Loy szerint az EU amiatt aggódik, hogy az amerikai vállalatok *“versenyelőnybe kerülnek a széndioxid-kibocsátásra kivetett adókkal és kiterjedt szabályozókkal sújtott európai vállalatokkal szemben.”*

A hágai klímakonferencia előtt Bill Clinton november 11-én leszögezte, hogy a tárgyalások során a feleknek arra kell törekedniük, hogy „szigorú és piacbarát szabályok megteremtésével szálljanak szembe az éghajlatváltozással, és elvessek az emissziókereskedelem korlátozására irányuló lépéseket.” Kijelentette: „ki kell alakítani a szennyező anyag kibocsátás szigorú elszámolását, illetve a csökkentési célok megszegésének jogi úton érvényesíthető szankcióit”, és aláhúzta a széndioxidot megkötő nyelők fontosságát. A legfrissebb előrejelzések szerint 2005-re az Egyesült Államoknak évi 515 millió tonna széndioxiddal kellene kevesebbet kibocsátania, hogy teljesítse a Kiotóban vállalt kötelezettségét.

A környezetvédők hevesen ellenzik az amerikai kormány azon tervét, hogy a nyelők beszámításával, illetve a korlátozás nélküli emisszió kereskedelemmel teljesítse kötelezettségét. A (panda macis) WWF-et képviselő Jennifer Morgan kijelentette: „A WWF álláspontja szerint a kibocsátás csökkentésnek több mint 50%-át az Egyesült Államok határain belül kell megvalósítani, mert Amerika a világ legnagyobb szennyezője. Le kell szoknunk káros szenvedélyünkről, az olaj és a szén használatáról.” Egyoldalú megközelítést tükröz, hogy a WWF nem tartotta szükségesnek megemlíteni, hogy a legnagyobb fejlődő országok összkibocsátása meredeken nő, és hamarosan meg fogja haladni a fejlettek összkibocsátását. (Persze az egy főre jutó kibocsátás tekintetében a fejlettek és fejlődők közötti különbségek még akkor is jelentősek lesznek.)

Más környezetvédő csoportok kijelentették hágai klímacsúcs az emberiség utolsó esélye arra, hogy megmentse a Földet. A találkozó első hetében folytatott előzetes egyeztető tárgyalások az amerikai és az EU közötti, nyelőkkel és az emisszió kereskedelemmel kapcsolatos ellentétek miatt kudarcba fulladtak. (Az Éghajlatváltozási Kormányközi Bizottság vezetője kijelentette, hogy környezetvédelmi és társadalmi kikötések nélkül teljesen abszurd a nyelők szerződéses kötelezettségek teljesítésébe történő beszámítása.)

A konferencia első hetének végén a világ minden tájáról érkezett környezetvédők a Friends of the Earth irányítása mellett 5000 ember részvételével 360 méter hosszú két méter magas homokzsákgátat építettek a konferencia központ köré. A Greenpeace *Hét lépés, amellyel a Föld megmenthető* című felhívásában tájékoztatott követeléseiről: „1. Az olajkutatások azonnali leállítása; 2. Átállás a fosszilis energiahordozók helyébe lépő szél és napenergiára; 3. A napelemek tömegtermelésének megkezdése; 4. Új házakat a lehető legjobb rendelkezésre álló energiatakarékosági standardok szerint kell elkészíteni; 5. A meglévő házak energiahatékonyságának gyökeres megjavítása; 6. A tömegközlekedés fejlesztése és kerékpárutak építése; 7. Az éghajlatváltozásról tájékoztató kampányok megszervezése.”

November 17-én Jan Pronk, a konferencia elnöki tisztét betöltő holland környezetvédelmi miniszter, az eredetileg november 24-ére tervezett befejezés helyett egy nappal meghosszabbította a tanácskozást. A résztvevők munkájához a második héten már környezetvédelmi miniszterek és kormányfők is csatlakoztak. Jacques Chirac november

20-án elmondott beszédében felszólította Amerikát, hogy vállaljon szerepet a szennyezés kibocsátás elleni harcban. A francia elnök többek között kijelentette: „*Minden amerikaiára háromszor annyi üvegházgáz-kibocsátás jut, mint egy franciára. (...) Az üvegházhatású gázok kibocsátásának globális csökkentésével kapcsolatban leginkább az amerikaiakban reménykedünk. (...) A globális felmelegedés elleni harcban semelyik ország sem térhet ki a rá eső lépések elől. (...) Minden országnak meg kell tennie azokat a lépéseket, amelyekkel kibocsátását a fenntartható fejlődés szempontjait figyelembe véve a minimumra csökkenti. (...) A rugalmassági mechanizmusok (értsd: a széndioxidot megkötő nyelők és az emissziókereskedelem--B.D.) nem szolgálhatnak kibúvóul.*” Chirac beszédét a tanácskozáson résztvevő amerikai szenátorok dühösen kommentálták. Chuck Hagel, republikánus szenátor kijelentette: „*Nem hiszem, hogy a francia elnök kijelentései különösen elősegítették volna a konferencia eredményességét. Amerika meglehetősen direkt módon történő kiszemelése, nem mozdítja elő az együttműködést. (...) A kibocsátásban játszott szerepünk értékelésével párhuzamosan, azt is figyelembe kell venni, mennyi jót tettünk a világban.*” A francia elnök beszéde egyes részeiben békülékenyebb hangot is ütött meg: „*Ha tudományosan bizonyítást nyerne, hogy az új erdők telepítése, a sivatagok terjedése elleni küzdelem és a globális felmelegedés elleni küzdelem kölcsönösen egymást erősítő folyamatok, akkor helytelen lenne, ezeknek a lépéseknek a kizárása.*”

A konferencia előrehaladtával úgy tűnt, hogy az amerikaiak engedményt akarnak tenni a nyelőkkel kapcsolatban. Frank Loy, az amerikai fődelegátus bejelentette, hogy 300 millió tonna per évből (a tudományos számítások szerinti maximumból) engedve, Amerika a kiotói vállalásainak teljesítése során, hajlandó lenne 125 millió tonna per évre csökkenteni a nyelők által megkötött széndioxid szerződéses kötelezettségébe történő beszámítását. Nem valószínű, hogy tévedünk, amikor feltételezzük, hogy a konferencia ideje alatt javában zajló amerikai elnökválasztási huzavona hátráltatta a tanácskozást. Ezenkívül mindenki tudta, hogy Al Gore sokkal pozitívabban viszonyul a kiotói szerződéshez, mint George W. Bush. Az új amerikai elnök energiaterve az amerikai áramtermelők számára ugyan kötelező széndioxid kibocsátási limitek bevezetését tervezi, ám Bush eltökélt ellenzője a kiotói szerződésnek. („*Nem fogom megengedni, hogy az Amerikai Egyesült Államok viselje a terhet a világ légkörének kitisztításáért, mint ahogy azt a kiotói szerződés megengedné.*”) Al Gore, aki a kiotói szerződés létrejöttében kulcsszerepet játszott október 27-én a CNN adásában kijelentette: „*A viharok erősebbek lesznek. A megszokott időjárás megváltozik. De mindennek nem kell megtörténnie, és nem is fog megtörténni, ha a probléma megoldása érdekében összefogunk, és ez az egyik oka annak, hogy harcba szállok az elnöki posztért.*”

Már másfél hét eltelt a konferenciából, amikor lassanként kompromisszum kezdett körvonalazódni. A holland környezetvédelmi miniszter az EU és Amerika pozícióit egyaránt és egyenlő mértékben figyelembe vevő kompromisszumos megoldást dolgozott ki, amely szerint Amerika beszámíthatta volna a nyelöket szerződéses kötelezettsége teljesítésébe, de nem olyan mértékben, mint amennyire azt eredetileg szeretne volna. A WWF élesen kritizálta a tervet kijelentve, hogy az „*a kibocsátás csökkentése helyett annak növekedését tenné lehetővé.*” Frank Loy, az amerikai delegáció vezetője a

kompromisszummal kapcsolatban hangsúlyozta, hogy *„az amerikaiak csalódottak, mert a kompromisszum elfogadhatatlanul egyoldalú, de mindent megtesznek eredményt a sikerért.”* November 25-én, szombaton délután vált világossá, hogy a tárgyalások kudarcba fulladtak. Az utolsó pillanatban az angolok még benyújtottak ugyan egy másik kompromisszumos javaslatot, amelyet az amerikaiak elfogadtak, de az EU elutasított. Eszerint az EU elállt volna attól a követelésétől, hogy az elért csökkentésnek legalább felét az adott ország határain belül meghozott intézkedésekkel kell elérni. Amerikának, Kanadának, Ausztráliának és Új-Zélandnak azt is el kellett volna fogadnia, hogy a szerződés megszegését szigorú intézkedésekkel büntetik. A kompromisszum előírta volna, hogy egy adott országnak nem szabad más országok területén elvégzett erdősítéssel teljesítenie szerződéses kötelezettségeit. Ez a javaslat azon bukott meg, hogy vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy az Egyesült Államok a nyelők beszámításával szerződéses kötelezettségének mekkora részét teljesítheti. Az EU és Amerika álláspontja közötti különbség mindössze 15 millió tonna, nyelők által megkötött széndioxid volt. November 25-én a reggeli órákban még lehetségesnek látszott a kompromisszum. Az angol környezetvédelmi miniszter jelezte, hogy a legfontosabb kérdésekben már megállapodás született. Aznap délutánra azonban kiderült, hogy a tárgyalások kudarcba fulladtak. Az EU egyik diplomatája a nyelőkkel kapcsolatos amerikai álláspontot a kiotói szerződés céljai elleni frontális támadásként értékelte, és megjegyezte, hogy ez a javaslat lehetővé tenné egyes országoknak a kibocsátás növelését. A német környezetvédelmi miniszter rámutatott, hogy a felkínált kompromisszum valójában visszalépés a kiotói kötelezettségekhez képest.

A konferencia végét követően a Greenpeace sajtóközleménye meglehetősen durva hangnemet ütött meg: *„Erre a találkozóra úgy fognak emlékezni, mint arra a pillanatra, amikor a világ kormányai megszegették ígéretüket, hogy globális összefogással megvédik bolygónkat. (...) A kormányoknak be kell látniuk, hogy nem tréfadologról van szó. Az éghajlatváltozás folyamatban van, és egyre több ember válik áldozatává. Amerika ismét sikeresen alkalmazta kedvenc tárgyalási trükkjét. A kiotói találkozó során az összes tárgyaló fél számára elfogadható legkevésbé hatékony álláspontot érvényesítették, és most a hágai találkozó során ezeket a legkevésbé szigorú szabályokat is felrúgták, és a többi tárgyalófelet otthagyták a gödör alján.”* Megjegyzendő azonban, hogy a legtöbb delegáció nem volt ennyire pesszimista, és annak a reményének adott hangot, hogy az év első felében sikerül majd egy megállapodást tető alá hozni. Tavaly decemberben tovább folytak a diplomáciai egyeztetések és tárgyalások az EU és az Amerika által vezetett országcsoport között. Eredménytelenül. *„Amerika továbbra is ragaszkodik a kiotói szerződés joghézagjainak kihasználásához. Nem veszi komolyan a globális felmelegedés veszélyét, és nem foglalkozik határain belüli üvegház-kibocsátással, amelyik a világon a legnagyobb. Reménykedhetünk és imádkozhatunk azért, hogy az újonnan megválasztott George W. Bush felismerje, hogy akármilyen legyen is megbízatása, az nem teszi számára lehetővé az éghajlat tönkretételét”* jelentette ki a Greenpeace egyik szóvivője 2000. december 18-án.

Szakértők rámutatnak arra, hogy egészen csekély költségráfordítással, 30%-kal növelhető az energiafelhasználás hatékonysága. A fosszilis energiahordozókra kivetetett adókkal

tovább lehetne csökkenteni a széndioxid kibocsátást. Az így befolyt adóbevételt fel lehetne használni az energiaérdekeltségek tulajdonosainak kártalanításra. További fontos lépés lenne, ha a tradicionális energiaszektornak juttatott csillagászati nagyságú összegű támogatásokat beszüntetnék, és az így felszabaduló összeget az alternatív energiaforrások fejlesztésére fordítanák.

XVII. A nagy játszma: Amerika eurázsiai sakktáblája

A szerző Lengyelországban született, és 1953-ban szerzett doktori címet a Harvardon. Dr. Zbigniew Brzezinski jelenleg a Stratégiai és Nemzetközi Tanulmányok Központjának tanácsadója és a washingtoni John Hopkins Egyetemen működő Nemzetközi Tanulmányok Paul Nitze Központjának professzora. Korábban, 1977 és 1981 között, Jimmy Carter elnöksége idejében az Elnök nemzetbiztonsági tanácsadója volt.

Mi is az a nagy sakktábla? Nem más, mint Európa és Ázsia együttese, Eurázsia. A szerző szerint a Szovjetunió összeomlásával és a hidegháború végével az Egyesült Államok lett a világtörténelem első globális szuperhatalma. Míg az utóbbi ötszáz évben az Eurázsiai kontinens peremén elhelyezkedő kicsiny európai államok terjesztették ki hatalmukat az egész glóbuszra, mostanra egy Európán kívüli nemzet, Amerika a globális hatalom. Ezt az elsőséget, Amerika akkor tarthatja meg, ha átfogó és integrált eurázsiai stratégiával rendelkezik, azaz ha ügyesen érvényesíti stratégiai érdekeit Eurázsiaiban. Könyv arra tesz kísérletet, hogy ezeknek az amerikai stratégiai érdekeknek a körvonalait ismertesse. A borítón található egyik méltatás szerint "*A nagy sakktábla* a bátortalan olvasót sokkolja, a képzelőtehetség nélkül egyszerűen dühbe gurítja, de az intelligens olvasót további gondolatokra készíteti."

(Már itt azonban kitérőt kell tenni. Henry Kissinger eredetileg 1994-ben megjelent és már magyarul is olvasható munkájában, a *Diplomáciában* felteszi a kérdést: a hidegháború megnyerése után mi jelenthet geopolitikai veszélyt és fenyegetést Amerika számára. A válasz: "Amerika számára, akár van hidegháború, akár nincs, a legnagyobb stratégiai veszélyt az jelentené, ha egyetlen hatalom uralná Eurázsia bármelyik-európai vagy ázsiai-felét." Hát igen, ez már dr. Brzezinski sakktáblája, melyről az alábbiak során még sokat lesz szó.

Zbigniew Brzezinski szerint négy tényező teszi Amerikát a világ első hatalmává: az ország erős gazdasága; az a tény, hogy az amerikai haderő szerte az egész világon bevethető; az ország vezető szerepe az élenjáró technikákban és az amerikai tömegkultúra vonzereje.

(Én ebben a felsorolásban talán még egy fontos elemet említenék meg. Ez pedig az amerikai nemzettudat sajátos, európai nemzettudattól gyökeresen eltérő, ahistorikus és messianisztikus jellege: Amerika a bevándorlók nemzete, és az állampolgári eskü leszögezi: "Hiszem, hogy az Egyesült Államok kormánya a népé, a népből ered és a népért való, és e kormány igazi hatalma a kormányzottak beleegyezésén nyugszik." Henry David Thoreau pedig így ír: "Az elveken alapuló cselekvés, az igazságosság felismerése és érvényre juttatása megváltoztatja a dolgokat és a viszonyokat, lényegében tehát forradalmi cselekvés, amely nem fér meg pusztán azzal, ami volt. Nemcsak államokat és egyházakat

választ szét, hanem családokat is, sőt kettéhasítja magát az egyént, elkülönítve benne az ördögöt az istenitől.” Ugyanez Kissinger megfogalmazásában: "Az amerikai vezetők általában az elszántságot a struktúra elé helyezték. Nagyobb hangsúlyt fektettek ellenfelek magatartásának befolyásolására, mint számításaik kiderítésére. Ennek eredményeképp az amerikai társadalom furcsa ellentmondásossággal viszonyul a történelem tanulságaihoz. (...) Mindent átható nemzeti hit, hogy a múlt nem dönti el a dolgokat véglegesen, és mindig van lehetőség az újrakezdésre. (...) A történelem elutasítása olyan univerzális embert dicsőít, aki a múlttól, a földrajztól vagy egyéb megváltoztathatatlan körülményektől függetlenül általános elvek szerint él. Mivel az amerikai hagyomány inkább az általános igazságokat, semmint a nemzeti jellegzetességeket emeli ki, az amerikai politikusok rendszerint a sokoldalú megközelítést részesítik előnyben a nemzeteikkel szemben.

(...) Az a tény, hogy az amerikaiak megtagadják, hogy a történelem béklyói gúzsba kössék őket, és töretlenül hisznek a mindenkor megújulás lehetőségében nagy méltóságot, sőt szépséget kölcsönöz az amerikai életformának. ")

Brzezinski nem kertel: nyíltan kimondja, hogy Amerikának legalább egy emberöltőn keresztül, de talán még hosszabb ideig meg kell tartania vezető szerepét, mert különben nincs olyan erő, amelyik a világeseményekben hasonló stabilizáló szerepet lenne képes játszani.

(Henry Kissinger kevésbé harcosan és szerényebben fogalmaz: "Amerika ugyan továbbra is a világ legnagyobb és leghatalmasabb nemzete marad, de társakkal együtt, *primus inter pares* lesz." Kissinger szerint a hidegháború utáni helyzet sajátossága éppen abban áll, hogy Amerika "nem vonulhat vissza a világtól, de nem is hajthatja uralma alá.")

A hidegháború vége után az amerikai közvélemény nem nagyon lelkesedett afelett, hogy Amerika lett az egyetlen globális szuperhatalom. Az 1995-ben és 1996-ban folytatott közvéleménykutatások azt jelezték, hogy a megkérdezettek az amerikai monopolisztikus hatalomgyakorlás helyett, azt szeretnék, ha Amerika megosztaná hatalmát. (Az amerikai közvéleménykutatások szerint a lakosság mindössze 13%-a támogatja azt a nézetet, hogy Amerika az egyetlen megmaradt szuperhatalomként változatlan szerepet játsszon a nemzetközi kérdések megoldásában, míg a többség azt gondolja, hogy Amerikának (a többi nemzettel együtt) igazságos és indokolt mértékben kell kivennie a részét a nemzetközi kérdések megoldásában.)

Brzezinski szerint elég csak egy pillantást vetni a világ térképére és kiderül: ha bármely hatalom egyedül képes lenne egész Euráziát uralni, az automatikusan az Afrika feletti ellenőrzést is jelentené, és a Glóbusz nyugati félteke és Óceánia ehhez képest csak másodlagos szerepet játszana. Brzezinski maga is elismeri: Eurázsia olyan hatalmas, hogy lehetetlen, hogy politikailag egységes legyen. Szerinte Eurázsia az a hatalmas sakktábla, amelyen a világhatalomért harc folyik. Persze – siet megjegyezni Brzezinski – nem kettő,

hanem számos játékos játssza a hatalmi játszmát. Ha a hatalmas Eurázsiai kontinens középső régiója fokozott mértékben a nyugati rész (az egyesült Európa) hatása alá kerül, ha Eurázsia déli területe, tehát a Közel-Kelet és Közép-Ázsia nem jut egyetlen domináns hatalom kezébe, és Eurázsia keleti része nem fog össze annak érdekében, hogy a partjainál lévő amerikai támaszpontokat megszüntesse, akkor Amerika érvényesítheti akaratát. Brzezinski kifejti: az amerikai hegemonia nagy területekre terjed ki, de – a korábbi birodalmakkal ellentétben – nem jelenti az érintettek feletti közvetlen uralmat, csak erős befolyásolást. Brzezinski kijelenti: mivel a háború vagy a vele való fenyegetőzés, mint a befolyásolás eszköze a tömegpusztító fegyverek korában már sokkal kevésbé lehetséges, és a nemzetek növekvő mértékű egymástól való függése miatt a gazdasági zsarolás is egyre kevésbé lehetséges, "az Eurázsiai sakktáblán a geostratégiai hatalom sikeres alkalmazásához a manőverezés, a szövetségekbe történő bevonás, a diplomácia, koalíciók építése és az adott nemzetek politikai ütőkártyáinak szándékos felhasználása szükséges."

Jelenleg a nem eurázsiai hatalomnak számító Egyesült Államok nemzetközi elsőbbséget, hegemoniát (*supremacy*) élvez, hiszen az eurázsiai kontinens-kolosszus három periferiáján (Európában, a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában és a Távol-Keleten) közvetlen hatalmi befolyással rendelkezik, és ezekről a területekről roppant nagy hatást tud gyakorolni az eurázsiai kontinens belsőbb régióira.

Brzezinski lényegretörő és óriási tudásról tanúskodó fejtegetéseiben megkülönbözteti a geopolitikai szereplőket (*geopolitical players*) a geopolitikailag sarkalatos szerepet játszó országoktól (*geopolitical pivots*). Az első kategóriába tartozó országok "képesek arra, hogy hatalmukra és befolyásukra támaszkodva saját határaikon kívül a fennálló helyzetet befolyásoló vagy azt megváltoztató (és az amerikai érdekeket is érintő-B.D. kiemelésé) hatást gyakoroljanak. A geopolitikailag sarkalatos országok fontossága földrajzi elhelyezkedésükből és abból fakad, hogy az adott esetben cselekedeteik sebezhetővé teszik a geopolitikai játékteret. Brzezinski szerint az eurázsiai sakktábla geostratégiai szereplői Franciaország, Németország, Oroszország, Kína és India, míg Nagy-Britannia, Japán és Indonézia kétségbevonhatatlan jelentőségük ellenére nem tartozik a geostratégiai szereplők közé. Ők csak geopolitikailag sarkalatos országok csakúgy, mint Ukrajna, Azerbajdzsán, Dél-Korea, Törökország és Irán.

Brzezinski szerint az amerikai külpolitikának az alábbi kérdésekre kell választ adnia:

- Milyen Európát szeretne Amerika, következésképp milyen Európa kialakítását kell támogatnia?

A szerző válasza:

A hivatalos és következetesen képviselt washingtoni álláspont az, hogy Európának egységes és erősnek kell válnia, hogy a globális világuralom felelősségét és terheit

egyaránt meg tudja osztani Amerikával. Brzezinski szerint egy erős Európa ki fogja kényszeríteni a NATO messzemenő átalakítását, és elkerülhetetlenné válik, hogy Amerika NATO-ban játszott vezető szerepe csökkenjen. A szerző nem titkolja: attól tart, hogy a kibontakozó Európai egyesülés folyamata leáll, ezért úgy véli, hogy Amerikának cselekvően támogatnia kell az európai egység ügyét. A politikai elemzés remeke, ahogy Brzezinski Franciaország és Németország az egységesülő Európával kapcsolatos szerepét elemzi. "Franciaország számára az egységes Európa egyben azt jelenti, hogy Franciaország visszaszerezheti múltbeli dicsőségét. Németország számára az egységes Európa maga a megváltás (*redemption*), hisz ha a németek nemzeti érdekeiket követnék, ezzel elidegenítenék maguktól a többi európai országot; viszont ha Németország Európa közös érdekeit képviseli, akkor ezt az európaiak támogatják." Brzezinski egy 1997. április 3-án adott interjújában kifejtette, hogy a NATO bővítésére irányuló erőfeszítés abból a felismerésből fakad, hogy lehetetlen, hogy Európa fele integrált és védelme az Amerikai Egyesült Államok által biztosított, míg a kontinens másik fele egy 1945-ben meghúzott vonalon túl örökre ugyanabban az állapotban maradjon. A NATO nem fenyegeti Oroszországot, és az Európában állomásozó amerikai erőket 320000 főről 120000 főre csökkentették. Majd így folytatja: "Közép-Európa szovjet uralomtól nemrég megszabadult demokráciái egy nagyobb Európa részének szeretnék tudni magukat. Utoljára, de nem utolsósorban... jó dolog, Németországot az európai együttműködés és az észak-atlanti biztonság nagyobb keretei közé juttatni." Brzezinski *A nagy sakktáblában* is a tőle megszokott szókimondással így ír: "Most hogy nincs többé Szovjetunió és Németország újra egyesült, az Amerikához fűződő kapcsolat olyan védernyőt teremtett, amely alatt Németország sokkal nyíltabban tud vezető szerephez jutni Közép-Európában anélkül, hogy szomszédait fenyegetné."

- Milyen Oroszország áll Amerika érdekében, és mit tehet ezért Amerika?

A szerző válasza:

Oroszországnak az oszmán birodalom széthullása utáni Törökország politikáját kellene követnie. Meg kellene szabadulnia birodalmi ambícióitól, és el kellene indulnia a modernizáció és demokrácia útján.

- Milyen politikát kövessen az Amerikai Egyesült Államok eurázsia "Balkánján", azaz a hatalmas természeti kincsei okán az utóbbi időkben jelentősen felértékelődött Közép-Ázsiában és a Közel-Keleten?

A szerző válasza:

"Amerika legfontosabb érdeke az, hogy egyetlen hatalom se váljon egyeduralkodóvá ebben a geopolitikai szférában, és hogy a világközösség pénzügyileg és gazdaságilag akadálytalanul hozzáférhessen ehhez a területhez."

(Meglepő, hogy az arab-izraeli konfliktusról és Irak kérdéséről a könyv gyakorlatilag semmit sem ír.)

- Milyen politikára kell ösztönözni Kínát a Távol-Keleten, és ez hogyan befolyásolja Amerikát és Japánt?

A szerző válasza:

Amerikának fenn kell tartania szoros kapcsolatát és katonai szövetségét Japánnal, míg meg kell kísérelnie Kína természetes szövetségesevé válnia. "Amerika számára Japán legyen a nélkülözhetetlen és legfontosabb nemzet az egyre szélesedő globális együttműködés területén. Japán ne elsősorban az a katonai partner legyen, akivel egy regionális szövetség keretében Kína regionális hatalmával szállnak szembe."

- Milyen új és az amerikai érdekekre roppant veszélyes eurázsiai politikai szövetségek jöhetnek létre, és mit kell tennie Amerikának annak érdekében, hogy létrejöttüket meg lehessen akadályozni?

A szerző válasza:

A szerző szerint a kínai-orosz szövetség esetleges létrejöttét csak olyan amerikai geostratégiai erőfeszítés tudja megakadályozni, mely Eurázsia nyugati, keleti és déli régiójában egy időben lép fel. Kína és Japán szövetségét Brzezinski nem tartja valószínűnek. Ha az egységes Európa kialakulása kátyúba jut és az európai-amerikai viszony elmérgesedne, francia-orosz vagy német-orosz megegyezés elvben létrejöhet.

Brzezinski könyve végén kifejti: Amerika nem csupán az első igazán globális hatalma a világtörténelemnek, hanem feltételezhetően az utolsó.

"A legfontosabb eurázsiai partnerekkel fokozatosan bővülő együttműködés hosszú szakasza után, amelyet Amerika ösztönöz, és amelynek döntőbírája szintén Amerika, létrejöhetnek annak feltételei, hogy az ENSZ jelenlegi elavult struktúráit megújítsák. Akkor a jogok és köteleességek új megosztása alakulhatna ki, mely figyelembe venné a globális hatalom megosztásának 1945-óta bekövetkezett radikális megváltozását." (Brzezinski itt arra utal, hogy míg 1945-ben Amerika a világ-GDP 50%-át adta, addig előrejelzések szerint 2020-ra Amerika, Európa, Kína és Japán világ GDP-ből való részesedése egyaránt kb. 10-15%-os lesz.)

Brzezinski nem sokat ír arról, miért keletkezhetnek manapság válságok. Lehet, hogy úgy véli: könyvének témáján, a geopolitikán, kívül esik az emberiség számos olyan általános

problémája (környezetszennyezés, szegénység, túlnépesedés), melyet–igaz a geopolitikai egyensúly és béke körülményei között–csakis globális összefogással lehet megoldani.

(1. Az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja 1992. évi jelentése szerint a világ népességének leggazdagabb országokban élő 20%-a jut hozzá a világ jövedelmének 82%-hoz, míg a világ legszegényebb egyötöde a világ összjövedelmének 1,2%-a felett rendelkezik. 2. A Föld 5.7 milliárd lakójának több mint egynegyede, 1.5 milliárd fő reménytelen szegénységben él; az egy főre eső éves jövedelem ebben a kategóriában 370 dollár. 3. A fejlődő világ lakóinak 20 százaléka, majdnem 800 millió fő, nem jut elegendő élelemhez, míg 500 millió fő krónikus alultápláltságban szenved. 4. A fejlődő világban élő gyermekek 40 százaléka, mintegy 215 millió gyermek az alultápláltság miatt kistermetű. 5. A fejlődő országokban évente 12,5 millió öt éven aluli gyermek hal meg, köztük kilenc millióan vannak azok, akiket egy nem túl költséges beavatkozással meg lehetett volna menteni. 6. Ha a jelenlegi ütemben halnak ki a különféle fajok, az elkövetkező 25 esztendőben a Földön lévő fajok mintegy 15 százaléka kihalhat. . stb., stb..)

Vannak azonban már eredmények is: 1.) 1960 és 1993 között a fejlődő országokban az átlagos élettartam több mint 33 százalékkal javult, 42 évről 62 évre. 2.) Több mint hetven olyan fejlődő országot ismerünk, amelyben az átlagos élettartam több mint hetven év. 3.) 1960 és 1993 között a gyermekhalandóság több mint ötven százalékkal javult. 4.) A 1970 és 1993 között a fejlődő országokban a 15 évnél idősebbek körében majdnem ötven százalékkal nőtt az írni-olvasni tudók száma. 5.) 1970 és 1992 között a fejlődő országokban a nők teljes termékenységi rátája 5.7-ről 3.5-re csökkent, és 1996-ban 3.0 volt.

Nem lehet béke egy olyan világrendszerben, amelyik annyira igazságtalanul osztja el az emberiség gazdagságát és erőforrásait, mint ahogy az jelenleg történik. Felelős politikusoknak–mint azt például nagyonis dicséretes módon Al Gore teszi a *Mérlegen a Föld (Ökológia és az emberi lélek)* című könyvében–ezekről a kérdésekről is gondolkodniuk kell.

Ezekről a problémákról pedig–minden jó szándék ellenére–nem lehet igazán átütőt mondani addig, amíg csakis a neomerkantilista szabad kereskedelem, az export-vezérelte növekedés hívei vagyunk, és nem látjuk be, hogy az emberiség túlélése érdekében más fejlődési alternatívákat is meg kell engedniük a fejlett nemzeteknek.

Zbigniew Brzezinski könyvét 1997-ben jelentette meg a HarperCollins Publishers Inc. könyvkiadó. A mű címe *A nagy sakktabla, az amerikai világelsőség és a belőle fakadó geostratégiai követelmények (The Grand Chessboard--American Primacy and Its Geostrategic Imperatives, Basic Books, New York, 223 o.)*.

Budapest, 2000

XVIII. Hogyan látom a rendszerváltást

Tamás Gáspár Miklós szerint az új magyar demokrácia polgára “az irracionális és igazságtalan világgal fegyvertelenül szemközt álló és erkölcsi némaságra ítélt ember.” Ugyanebben az írásában kifejti, hogy “a plurális demokráciában az értelmes politikai verseny két feltétel teljesülésétől függ. Az első a résztvevő polgárok elhiszik, hogy egyáltalán vannak közügyek, amelyek nem pusztán a magánügyek eredői...A második, a honpolgárok elhiszik, hogy a kormányzati tisztségek betöltésére pályázó csoportosulások a közügyek értelmezésének valamelyik változatát javasolják, nem pedig egyszerűen önző magánemberek bandái, akiket a magánérdek /nem feltétlenül személyes érdek: ez két dolog/ mozgat.”¹ A hazai állapotokat szemlélve indokoltnak tűnik a diagnózis. TGM-mel ellentétben azonban úgy vélem, hogy ezt a helyzetet nem pusztán a “kommunizmus összeomlásának számlájára lehet írni”, hanem inkább a rendszerváltás körülményeit kell közelebbről szemügyre venni.

Ez a cikk arra tesz kísérletet, hogy felvázolja, hol és hogyan tévesztettünk utat. Magyarországon a rendszerváltás idején nagy remények éltek, ám mostanra az optimizmus helyét kiábrándultság vette át. A magyar társadalom életét (is) a morális értékek pusztító hatású összeomlása jellemzi. A korrupció nagyon erős. Mára a teljes politikai és vezető elitet elérte, és a tisztességtelen és erőszakos magatartás nagy on gyakran fordul elő. A privatizációs folyamat végére az a botrányosnak mondható helyzet alakult ki, hogy egy nemzet a termőföldről eltekintve vagyonának mintegy nyolcvan százalékát külföldi befektetőknek eladta, ami azt jelenti, hogy a bankok, a közműszolgáltatók, a gyáripár, az idegenforgalom stb. kulcspozíciói mind-mind külföldi kézben vannak. Magyarország gyarmat, hisz a gyarmat egy olyan hely, ahol minden vagyon a külföldiek kezében van, és a bennszülöttek csak a működtetéséről gondoskodnak.

A globalizáció által feltört többi országhoz hasonlóan, Magyarország is “felemelkedő piac”, de ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy minden külföldi kézben van. Eközben az államadósság még mindig hatalmas összeg. Az állami költségvetés mintegy harmada államkötvények kamat és tőketörlesztésére megy. A nemzet külső adóssága pedig akkora összeggel csökkent, mint amekkora a privatizációs bevétel: gyakorlatilag az adósságért odaadtuk cserébe a vagyonunkat. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy kevés marad az oktatásra és az egészségügyre. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem volt szükséges a Bokros-féle sokkterápiára. Ennek ellenére döbbenetes és tragikus látni, milyen mértékben csökkentek a jóléti kiadások, és mennyire nem a leszakadókra segítik, miközben az államélet más területein feltűnően nagy a pazarlás. A lakosság 30-40 százaléka elnyomorodott, és a nagyon széles rétegek nélkülözések közepette vegetálnak. Egy másik negyven százalék az úgynevezett megkapaszkodók, akik óriási erőfeszítések és áldozatok

¹ A *Népszabadság* 1998. április 25-i számában

arán úgy, ahogy fenntartják a látszatát a középosztályi létnek. A felső 15-20 százalék nagyon nagy jólétben él. A magyar társadalom óriási változáson ment át, de az uralkodó rétegek hatalom gyakorlási stílusában nem sok változás történt. Ide kell érteni az állandó manipulációt, kicsiny informális csoportok kulisszák mögötti harcát. A társadalom tele van feudális elemekkel, és minden területén kicsiny klikkek uralkodnak.

A törvény előtti egyenlőség nem érvényesül, ami abból látszik, hogy a botrányok főhősei sérthetetlennek tűnnek: vagy egyáltalán nem kerülnek bíróság elé, vagy ha, igen az ítélet és az eljárás mód fonákosságai közbeszéd tárgyát képezik. A magyar társadalom a rosszindulatú áskálódások „közössége”, és a magyar nemzeti karakter legrosszabb és legveszedelmesebb vonása a káröröm.

A diktatúra hosszú évtizedei után nem történt becsületes szembenézés a múlttal. Bibó István egyik tanulmányában leszögezi: „A politikum területe ugyan nem annyira közvetlenül anyagi jellegű, hogy ott minden hazugság oly közvetlenül és oly hamar megbosszulná magát, mint pl. a műszaki alkotás vagy a termelés területén, azonban nagyon is központi jelentőségű ahhoz, hogy hazugságai idővel végzetesekké ne váljanak. Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy *a politikában hazudni nem lehet*. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni.”² Feltételezhető, hogy a magyarországi tárgyalásos forradalom is annyira őszintétlen és hazug politikai folyamat volt, mint az 1867-es kiegyezés, többek között azért, mert a nemzet politikai elitje döntött: tárgyalásos forradalmat akart, olyan átmenetet, amelynek feltételei titkos egyezkedések eredményeképp születnek meg. A kommunista rendszer összeomlásakor nem volt semmiféle katarzis, amely segítette volna a társadalmat abban, hogy visszanyerje az önbecsülését. Ehelyett a magyar értelmiség elitcsoportjai titkos tárgyalásokat folytattak a bukott rendszer vezetőivel, oly módon, hogy hosszú hónapokon keresztül nem tájékoztatták a közvéleményt az alkufolyamat állásáról. Az átmenetre a magyar nyelvben „rendszer váltás”-két és a későbbiekben „rendszer változás”-ként hivatkoznak. Ez a két szó, azt sugallja, hogy az egész átmenet úgy történt, mint egy az időjárásban bekövetkezett változás, úgy hogy az üzenet ez volt: nem kell ezt az ügyet eldramatizálni, nem lesz senkinek semmi baja, semmi őszintét nem fogunk mondani stb. (Nem véletlen, hogy a volt NDK területén kibontakozó tömegmozgalomra és az azt követő változásra a *Wende* (fordulat) szót használják Németországban, ezzel jelezve, hogy - Magyarországgal ellentétben - valami méltóság és valami katarzis is vegyült a kommunista diktatúrától való megszabadulásba.)

1989. január 22-én e sorok írója végighallgatta az MDF és a bukott hatalom képviselői között lezajlott kerekasztal találkozót. Akkor még csak sejtettem, hogy ez a nagy publicitást kapott beszélgetés miért csak az MDF és a kommunisták között zajlott le, és miért nem kapott meghívást rá az ellenzék egy másik jelentős pártja, az SZDSZ. A

²

Bibó István Összegyűjtött munkái, Bern EPMSZ, 1981, 267. o.

kerekasztal beszélgetés során Szabad György az MDF képviselőjében azt fejtette, hogy az akkori még nem demokratikusan megválasztott parlamentnek kellene törvényt alkotnia a demokratikus választásokról, és így egy új parlament jöhetne létre, amely egyben új alkotmányt készítené, és ennek az új alkotmánynak az alapján lehetne megtartani az első igazán demokratikus választásokat. Ez a megoldás egyben garanciát jelenthetett volna arra, hogy az átmenet utáni időszak játékszabályait demokratikus módon, és a közvélemény éberén figyelő tekintete által kísérve alakítják ki. Ez kétségtelenül sokkal jobb megoldás lett volna, mint a kommunista hatalommal folytatott elhúzódó tárgyalások, amelyeknek semmiféle morális iránytűje nem volt, többek között azért sem, mert az ellenzéket a tárgyalások alatt is végig figyelte a hatalom, és rengeteg besúgó épült be közéjük. Meg kell jegyezni, hogy az egész kerekasztal beszélgetés során Szabad György véleménye volt az egyetlen általam is őszintének tartott nézet, az összes többi hozzászólás csak erősítette bennem azt a benyomást, hogy az MDF és a kommunista hatalom a nép háta mögött valamilyen elvtelen megegyezés kimódolásán alkudoznak. Csengey Dénes például kifejtette, hogy a kommunista rendszer történelmi vereséget szenvedett, és hozzáfűzte: a kommunistáknak le kell mondaniuk hatalmi monopóliumukról, és ennek fejében ők, mármint az MDF, nem engedi majd meg, hogy ennek a vereségnek a rituális része is megtörténjen. Ez a felszólalás is tehát lelkiismeretlen alkut tartalmazott, hiszen sem az MDF, sem Csengey semmiféle mandátummal nem rendelkezett az ilyen alkukra. Az ellenzéki pártok legitimitása tagjaik erejéből és onnan eredt, hogy ellenzékiek mondták magukat, de igazi mandátummal nem rendelkeztek.

1989 augusztusában az SZDSZ egyik kerületi rendezvényén, a Pataky István művelődési házban megkérdeztem Pető Ivántól, hogy az ellenzéki kerekasztal és a kommunisták közötti tárgyalások miért folynak teljes titoktartás mellett. Pető Iván válaszában elkezdett gúnyolódni afelett az ötlet felett, hogy a sajtó tudósítson a tárgyalások állásáról, és elhallgatta azt a tényt, hogy az SZDSZ és az ellenzéki kerekasztal erői már 1989. június 10-én aláírtak egy olyan kötelezettségvállalást, hogy a tárgyalásoknak titokban kell folyniuk: ezek a tárgyalások 1989. június 13-án kezdődtek, és szeptember 18-án fejeződtek be. A nemzet összes politikai pártja osztozhat abban a széken, hogy ezek, az új rendszer alapjait lerakó megbeszélések teljes titoktartás mellett zajlottak. Ez azt jelentette, hogy a már a tárgyalások beindulása előtt az ellenzék egy számára alapvetően fontos alkukártyáról, a közvélemény erejéről lemondott, és ezzel a kommunistáknak kedvezett. Az átmenet feltételeit kidolgozó bizottságokban 238 ülést tartottak.

Annak érdekében, hogy érzékeltesük, hogy milyen erkölcsi színvonalat képvisel az akkori ellenzék, amelyik mind a mai napig a jelenlegi uralkodó elit meghatározó csoportja, csak egy érdekes eseményre hívnám fel a figyelmet. A *Magyar Hírlap* 1990. október 1-i száma egy cikket közölt, amelyben Pozsgay Imre, a kommunista tárgyalódelegáció egyik vezető alakja, elmondja, hogy az MDF vezetője rendszeresen tájékoztatta őt az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalási pozíciójáról. Ugyanebben a cikkben a FIDESZ vezetője (többek között) elmondta, hogy tudták, hogy Antall József, az MDF vezetője rendszeresen találkozik Pozsgay Imrével. Rögtön tudtuk - folytatja Orbán Viktor -ha beszélgetésre került sor, mert azt követően Antall József más hangot ütött meg, mint amelyet az Ellenzéki

Kerekasztal megelőző ülésén. Néha Kövér Lászlóval, néha Fodor Gáborral vettünk részt az EKA és a kommunisták közötti ülésen, és tudtuk: ha a két oldal között éleződött a konfliktus, akkor ez azzal állt kapcsolatban, hogy Antall József meglátogatta Pozsgayt. Maga Antal József sem tagadta ezt. Kijelentette: az EKÁ-nak nincsen olyan szabálya, amely megtiltaná neki, hogy a kommunista párt bármely tagjával találkozzon. Kövér László és én sejtettük: amikor Antall József tárgyalási stratégiájában változás következett be, akkor tárgyalás történt Antall József és Pozsgay Imre között. Ezt követően a riporter felveti, hogy az ellenzék megbeszéléseit a kommunisták lehallgattatták, és ezért tudhatta Pozsgay már előre, mikor változott az Ellenzéki Kerekasztal stratégiája. Pozsgay válaszában kifejti, hogy sejtelve sincsen arról, hogy lehallgatták-e az ellenzéket vagy sem. Elmondja, hogy sosem kért információgyűjtést, és elismeri, hogy a tárgyalási folyamat legnagyobb részében Antall tanács formájában tájékoztatta az ellenzéki körökben bekövetkezett legújabb fejleményekről. Pozsgay az Antaltól kapott tanácsok alapján következtethetett az MDF pozíciójában beállt változásokra.

Anélkül, hogy erre az információra hivatkozna, az egyik legszínvonalasabb átmenetről írt könyv megállapítja: „A tárgyalások ideje alatt számos ellenzéki szervezet és a Pozsgay vezette reform kommunisták között informális, nem hivatalos kapcsolatok voltak.”³

Az EKA és a kommunisták közötti megbeszélések jegyzőkönyve 3439 gépelt oldalt tesz ki, és a politikai elit csak nemrég tette lehetővé a jegyzőkönyvek publikálását. Tíz esztendőnek kellett tehát elteltie. „Néhány kivétellel az összes plenáris ülés zárt ajtók mögött zajlott a Parlament épületében, és a legtöbb ülést videoszalagra vették a *Fekete Doboz*, fiatal újságírói. (...) Bár az anyag közzétételéhez az összes politikai párt hozzájárult, a tárgyalások néhány egyéni szereplője, «személyiségi jogaira» hivatkozva megvétózta a közlést. Kizárásos alapon meglehetősen biztonságosan beazonosíthatók a vétőjogukkal élő személyek: a tárgyalások idején fennálló kormány azon tisztségviselői, akik a későbbiek során az Alkotmánybíróság tagjai lettek, vagy államtitkári szinten tevékenykedtek az Antall- és Boross-kormányban 1990 és 1994 között.”⁴

A magyar politikai életben - a szélsőjobb térnyerésének megállításán kívül - az hozhatna igazi fordulatot, ha a magyar közvélemény végre megtudná, mi is történt valójában a titkos rendszerváltók tárgyalásain. A megtörtént eseményeket ugyan már nem lehet meg nem történné tenni, de új helyzetet csak az hozna, ha a jelenlegi elit a szembenézne múltjával. Ehelyett számtalan politikai erő viselkedésére, a gyűlölettől átfűtött szövegeléseire a Bibó által leírt pszichológia mechanizmus jellemző: „Az, hogy egy ember megijed, ijedtében nem mer valamilyen feladatba belevágni, viszont handabandázni kezd, s más irányban feleslegesen támadóvá válik, ez pontosan így és ebben a sorban megtörténhetik egész közösségekkel is. (...) Ha az egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti

³ *Post-Communist Transition and Emerging Pluralism in Hungary*, Pinter Publishers, London, 1992, 47. o.

⁴ Tőkés Rudolf: *Hungary's Negotiated Revolution*, Cambridge 1996, 334. o. és 492. o.

önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kis kátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyávulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon.”⁵

Szalai Erzsébet kimutatja, hogy a rendszerváltást három társadalmi réteg hajtotta végre: a Kádár-rendszer technokratái, a demokratikus ellenzék, és az új reformszemléletű értelmiség, amelyik azonban két csoportra osztható: az egyik a demokratikus ellenzékét követte, míg a másik a „nemzeti” ellenzékét. Az értelmiség e két csoportja kölcsönös bizalmatlansággal szemlélte egymást. A demokratikus ellenzék vezetői között a zsidók aránya nagyobb volt. „A két csoportot társadalmi háttére is elválasztotta egymástól. A demokratikus ellenzék legfőképp, de nem kizárólagosan, az urbánus, budapesti zsidó középosztályból rekrutálódott, és sokan közülük neves kommunista személyiségek gyermekei voltak és maguknak is kommunista háttérük volt. Mire az ellenzékbe kerültek, természetesen megszabadultak ettől a háttértől, és az emberi jogok és a demokrácia elkötelezettjei voltak. A népiek általában vidékiek, szerényebb társadalmi háttérrel rendelkeztek, legtöbbjük nem volt zsidó, és nem volt ellenzéki múltjuk.”⁶

A Kádár-technokraták kihasználták a két csoport közötti ellentétet, és úgy akadályozták meg a rendszerváltás egy radikálisabb változatát, hogy ezt a két csoportot kijátszották egymás ellen. Ezen a „tárgyalásos átmenet” egésze alatt alkalmazott intrika kiagyalója Pozsgay volt. 1987-ben az ő védőszárnyai alatt került sor a lakitelki találkozóra, amelyre csak a népi értelmiség képviselőit és a népi írókat hívták meg. A kommunista hatalom által alkalmazott „Oszd meg és uralkodj!” taktika egyenesen katasztrofálisnak bizonyult a nemzet sorsát tekintve. Konrád György kivételével a demokratikus ellenzék tagjait nem hívták meg. Vannak olyan politológusok, akik odáig mennek, hogy a kommunisták és az MDF feltételezhetően titkos paktumot kötött. Mindenesre egyszerűen nem volt tisztességes a demokratikus ellenzék mellőzése, hiszen ez a csoport akkor már több éve nyíltan szembeszállt a rendszerrel. Lengyel László joggal kérdezhetette meg a lakitelki találkozó során, hogy hol vannak azok, akik már évek óta kiállnak a magyar demokráciáért és a magyar állampolgárokért. Ez a kizárás nagyon is alkalmas volt arra, hogy a gyűlöletet és bizalmatlanságot szítson a népiek és a „nemzetietlennek” tekintett demokratikus ellenzék között. A magyar nemzet tehát egy döntő időpontban, akkor, amikor nemzeti összefogásra lett volna szükség, visszakanyarodott oda, ahonnan az 1900-as évek elején elindult: új és „modern” formában idéződött fel a polgári és az úri középosztály közötti régi ellentét. (Csakhogy időközben megtörtént a magyar zsidóság tragédiája, úgyhogy felettébb anakronisztikus és ízléstelen volt a konfliktus kiéleződése.) A zsidó háttérű értelmiség és a „nemzeti” értelmiség megkülönböztetése elég gyorsan felidézte az úri

⁵ Bibó István Összegyűjtött munkái, Bern EPMSZ, 1981, 281-282. o. és 283. o.

⁶ Post-Communist Transition and Emerging Pluralism in Hungary, Pinter Publishers, London, 1992, 99. o.

középosztály és a polgári középosztály közötti ellentétet. Így alakulhatott ki az az áldatlan helyzet, hogy a politikai dialógusban a „keresztény” jelző hamarosan elkezdte visszanyerni jó ötven évvel korábbi jelentését, azaz azt, hogy „nem zsidó.” A „kulturált antiszemitizmus szemantikája” azt sugallja, hogy csakis a nemzeti középosztály a nemzet, és ezzel visszatér ahhoz a nemesi hagyományhoz, mely szerint a nemzet egyenlő a „nemesi nemzettel”. Elmondható tehát, hogy a kirekesztés politikája már 1987-1990-ben megkezdődött. Ezzel kapcsolatban érdemes ismételtén Bibó Istvánt idézni: „ az egyéni vagy közösségi alkat törvényszerűségeire való hivatkozás is mindig gyanús, ha valamilyen cselekedetre vagy cselekedet elmulasztására igazolásul veszik elő. Nem jó azt hallanunk, amikor már minden érv kifogy, hogy ez vagy az a politikai megoldás azért nem jó, mert a magyar lélekkel ellenkezik, vagy azért jó mert azzal egyezik. Ha valóban jó vagy valóban rossz, akkor kell, hogy ezt meg lehessen indokolni a magyar lélekre való hivatkozás nélkül is.”⁷

Visszatért tehát a zsidó és nem zsidó középosztály közötti különbségtétel, holott Magyarország, csak akkor lehetne újra normális ország, ha e két csoport igazán és őszintén kibékülne egymással. Erre azért van szükség, mert ennek hiányában feltartóztathatatlan a szélsőjobb előretörése. A kibékülés viszont valamiféle megtérés és istenhez fordulás nélkül lehetetlen, és ez magában foglalja a magyarországi holocaust helyes értékelését. A magyar zsidóság nem azt várja, hogy állandóan bocsánatot kérjenek tőle, sőt még azt sem, hogy részben rossz lelkiismeret által vezérelve kivételezzenek vele. Azt viszont joggal elvárhatja, hogy a kódolt antiszemitizmus és kirekesztés szövegei végre maradjanak abba. Zsidó bölcsesség szerint a megbánás egyetlen biztos jele az, ha a vétkes abbahagyja ugyanazon bűnök megismétlését (az antiszemita eszmefuttatások kerülése senki számára sincs megtiltva).

A kommunista pártnak sikerült tehát egymásra uszítani az értelmiség ezen két csoportját. Még javában zajlottak még az 1989-es titkos tárgyalások a rendszerváltás feltételeiről, amikor a bukott a rendszer belső elhárítása még titkos eszközökkel figyeltette az ellenzéket. 1989 végén már hónapok óta tartott a titkos iratok megsemmisítése, és azt a Végvári őrnagyot, aki ezt a nyilvánosság előtt feltárta, az Antall-kormány hadbírósa az örület szélére kergette.

Az egész rendszerváltozás egyetlen őszinte kezdeményezése az volt, amikor az SZDSZ és a FIDESZ és két kisebb párt 1989. szeptember 18-án megtagadta a rendszerváltozás feltételeiről szóló megállapodás aláírását, de ugyanakkor nem élt a vétőjogával sem, tehát a megállapodás létrejött. (Az aláírást megtagadó pártok azon az állásponton voltak, hogy az újonnan létrejövő demokratikus állam alapjait veszélyeztetné, ha a fennmaradna a kommunisták által irányított Munkásőrség, ha az elnökválasztásra az első szabad választások előtt kerülne sor, ha a kommunista hatalmi struktúra megtartaná összes vagyonát, és ha a kommunista pártnak nem kellene kivonulnia a munkahelyekről.) Ha az elnökválasztásra az első szabad választás előtt került volna sor, akkor Pozsgay Imre lett

⁷

Bibó István Összegyűjtött munkái, Bern EPMSZ, 1981, 285. o.

volna az ország elnöke. Nagyon fontos látni azt is, hogy a népszavazási kezdeményezés nyomán alakult át az SZDSZ egy kicsi, a szavazók 3-4%-ának bizalmát bíráló liberális pártból nagy, 15-18%-os támogatottságot élvező párttá.

Az MDF erős kommunista ellenes retorikával győzött, de ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a gazdasági átalakítás az ő irányítása alatt nem jár majd nagy áldozatokkal. A hatalom közelébe kerülve az MDF egy plebejus néppártból konzervatív kereszténydemokrata párttá alakult át. Az MDF által vezetett koalíció nem tett semmit annak érdekében, hogy a kommunista párt technokráciájának növekvő gazdasági befolyását korlátozza. Ehelyett állandóan az ideológia kérdéseivel foglalkozott, és kísérletet tett az antiszemita Horthy-rezsim stílusának utánzására, teljesen elfelejtve, hogy az a háború végére hova juttatta ez a rendszer az országot. (Talán mégse kellett volna félhivatalos állami eseménnyé tenni Horthy újratemetését. Figyelembe véve a kormányzó történelmi szerepét, ez nem vallott igazán jó ízlésre.) Az Antall-Boross-kormány arroganciája egyre szélesebb rétegek számára vált elfogadhatatlanná. A kormány fokozatosan sodródott jobbra, és ezzel szellemileg előkészítette az MSZP és az SZDSZ közötti koalíciót. Ez a koalíció nem lett volna olyan tragikus a nemzet sorsa szempontjából, ha tényleg kialakultak volna az igazi demokrácia alapjai (a politikától garantáltan független igazságszolgáltatás, a maffiahatásoktól mentes államgépezet, igazságos államigazgatás stb.). A demokrácia ugyanis nem merül ki abban, hogy minden négy évben szabadon lehet választani. A demokrácia ünnepélyes elkötelezettség a polgári értékek mellett. Az Antall-Boros-érához hasonlóan az MSZP-SZDSZ kormányzás alatt is botrány botrányt követett, egyre inkább aláásva az állampolgárok demokratikus intézményekbe vetett hitét.

Az 1998-ban hatalomra került Fidesz-MPP által vezetett jobboldali koalíció sem tanúskodik arról, hogy igazán komolyan venné a polgári demokrácia értékeit. Arroganciája minden elképzelhető mértéket felül múl. A FIDESZ ellenzékét nem politikai ellenfélként kezeli, hanem ellenségként, és állandóan azt hangsúlyozza, hogy az ellenzék nem képviseli a nemzet érdekeit, és minden ellenzéki erő „nemzetidegen”. (A jobboldal számára ez a kifejezés a zsidó fedőszava. A politikai korrektség tiltja ugyan a nyílt zsidózást, annak kódolt formái azonban nagyon gyakorivá váltak a magyar politikai diskurzusban.)

Az 1998-ban hatalomra került jobbközép nevezi magát polgárinak, és ezzel a szemantikai trükkel különbözteti meg magát a szabaddemokratáktól és a szocialistáktól. Ellenfeleiket nem polgárinak bélyegezve a dzsentrí arroganciája köszönt vissza ránk, hiszen minden párt elfogadta a polgári demokrácia szabályait és a magántulajdon alapján álló piacgazdaságot.

A demokratikus rend kialakulását meglehetősen nehézé teszi az, hogy a kommunizmus idejéből itt maradtak az állami titkosszolgálatok. Alapvető politikai tapasztalat az, hogy, midőn egy nemzet a diktatúra fasiszta vagy kommunista változatából átlép a demokráciába, ezt nem teheti meg nyugodt lélekkel, ha a régi titkos szolgálatok fennmaradnak. Magyarországon viszont sajnálatos módon fennmaradtak a

titkosszolgálatok. A múlt rendszer titkos iratai mind a mai napig olyan védelmet élveznek, mintha a koomunista rendszer legitim rendszer lett volna. 1997. szeptember 1-e óta a kommunista rendszer áldozatai a Történeti Hivatalban kérhetik, hogy megkaphassák a róluk gyűjtött anyagokat. Az átadott anyagokban viszont csak az áldozat neve maradhat olvasható, és a Hivatalnak az összes többi nevet ki kell húznia, ami azt jelenti, hogy a múlt rendszer besúgóinak személyi jogai mind a mai napig nagyobb védelmet élveznek, mint az áldozatokéi. A kommunista periódus titkos papírjainak nagy része átkerült a jelenleg működő szolgálatokhoz. Magyarországon a rendőrség, a bíróság és az ügyészség jogállami kritériumok szerinti működését illetően az utóbbi időben számos politikai elemzőben komoly kételyek alakultak ki. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ebbe a rossz helyzetbe még a titkosszolgálatok is "belekeverhetnek", indokolt az állampolgárok félelme és az aggodalma.

Ha a magyarországi fejleményeket összevetjük a volt NDK-ban lezajlott eseményekkel, nagy a különbség. Az NDK átmeneti kormánya megpróbálta ugyan megmenteni a Stasi-t, de végül is rákényszerült arra, hogy azt jogutód nélkül feloszlassa. A keletnémet forradalom azt jelentette, hogy a felháborodott tömegek megszállták a Stasi épületeit, és megakadályozták az iratmegsemmisítést. A történészek és újságírók az összes titkos ügynök és a titkos rendőrség összes tagjának adataihoz hozzáférhetnek, de az áldozatok aktáihoz viszont csak az áldozatok engedélyével. Az áldozatok viszont megtudhatják, ki köpte be őket. Az volt NDK területén élt összes illegálisan elítélt és az összes jogtalanságot elszenvedett személy kérheti rehabilitációját. A Stasi-iratokat kezelő német intézmény vezetője, Joachim Gauck kijelentette: azzal, hogy az áldozatok megtudhatják ki kémkedett utánuk, és ki köpte be őket, társadalmi tanulási folyamat indul be, és a kommunista rendszer lelepleződik, és elveszti a legitimitását, mégpedig oly módon, ami pusztán a büntetőjog alapján nem lenne lehetséges. Gauck azt is hangoztatja, hogy a volt Szovjetunióban és a többi poszt-kommunista országban a korábbi elnyomó rendszer aktái hivatalos titokká vannak minősítve, és csak bizonyos emberek számára hozzáférhetőek.

Mi történt Magyarországon? A múltat nem tisztázzák. Nem lehet kizárni, hogy egy politikai erő ne használja fel a kommunista éra adatait a saját önös céljaira. Ilyen körülmények között Magyarország nagyon távol áll még attól, hogy jól működő demokrácia legyen. Az a tény, hogy Magyarországon a kommunista rendszer összeomlása óta már háromszor tartottak szabad és tisztességes választásokat, sajnálatos módon nem változtat azon, hogy a magyar politikai élet nagymértékben kriminalizálódott, és az igazságszolgáltatás működésében is számtalan „probléma” van. Az 1989. évi titkos és tárgyalásos átmenet konzekvenciái egyenesen katasztrofálisak: a magyar nemzet minden vagyona külföldi kézre került (nem szeretem, sőt idegesít, ha elkezdik megmagyarázni, hogy még egy ilyen nagymértékű külföldi tulajdoni hányad is áldásos hatású), a nemzet morális értékrendje megroppant, a jogállamiságba vetett hit széles rétegek körében megrendült, a társadalom egyharmada reménytelenül elszegényedett, és ezzel megnyílt a lehetőség a szélsőjobb térnyerésének.

XIX. Megmenthető-e a Föld éghajlata?

A *The Economist* december 10-i számának címlapján egy mulatságosnak tűnő fotóra montírozva (egy leszakadt jégtáblán négy pingvin sorakozik fel, és egymás után ugranak fejest a jeges vízbe) ez a cím látható: *"Ne ess kétségbe! Van ok a reményre a globális felmelegedéssel kapcsolatban."* Ha azonban megvizsgáljuk a klímavédelemmel kapcsolatos legújabb híreket, arra a következtetésre juthatunk, hogy számos pozitív fejlemény ellenére, további jelentős lépésekre van szükség annak érdekében, hogy a már megkezdődött katasztrófa végkifejletét megakadályozhassuk.

*

Az éghajlatváltozás kérdéseivel foglalkozó, Montrealban megrendezett konferencián két fontos területen történt előrelépés. A tárgyalások első és leghosszabb szakaszában a résztvevők véglegesítették a kiotói jegyzőkönyv gyakorlati megvalósításának szabályait, és az egyezményt aláíró több mint 150 résztvevő megállapodott abban, hogy a kiotói jegyzőkönyv első szakasza (2007-2012) utáni időszakra újabb olyan megállapodást fognak létrehozni, amely az eddig elfogadott emisszió csökkentési céloknál is jelentősebb redukciót tűz ki célul. A második eredmény az, hogy a nemzetek egy szélesebb csoportja, köztük a kiotói jegyzőkönyvet elutasító Amerikai Egyesült Államok is, elhatározta, hogy nem kötelező jelleggel egyeztetéseket folytat a klímaváltozás kérdéseiről. Az amerikai delegáció nyomására erről csak egy nagyon homályos határozati javaslatot fogalmaztak meg a montreali konferencián, amely szerint az álláspontok feltérképezését szolgáló "dialógusba" kell kezdeni a klímavédelmi lépésekkel kapcsolatban.

*

Az EU-ban már bevezetett emissziókereskedelem mechanizmusa értelmében meghatározzák az emisszió csökkentésére kötelezett ország (társaság) megengedett kibocsátását. Így az adott ország (társaság) tudja, hogy milyen nagyságú szennyezés kibocsátási kvótával rendelkezik. Ha ez az ország (társaság) a megengedett kvótánál kisebb mennyiséget bocsát ki, akkor a megengedett és ténylegesen megvalósuló kvóta közötti különbséget értékesítheti egy olyan országnak (társaságnak), amelyik tudja, hogy nem lesz képes teljesíteni az előírt kvótát. A kereskedelem befejeződése után az összes csökkentésre kötelezett ország (társaság) összes szennyezési kvótája pontosan ugyanannyi lesz, mint a kereskedelem kezdete előtt. Más szavakkal az emissziókereskedelem az összes csökkentésre kötelezett ország (társaság) összesített szennyezési kvótáját az egyes országok (társaságok) között átrendezi. Ahhoz, hogy az emissziós jogok piaca működni tudjon, a társaságoknak biztosítékokra van szükségük azzal kapcsolatban, hogy ezek a piacok hosszabb távon is fennmaradnak, és az eladott és megvásárolt emissziós jogok nem veszítik el az értéküket. A montreali találkozó eredményei nagyban hozzájárulnak majd az emissziókereskedelem fejlődéséhez és megszilárdulásához. A konferenciát követően megkezdődhetnek a hivatalos tárgyalások, amelyekben tisztázható lesz, hogy milyen csökkentési célokat céloznak majd meg a kiotói egyezmény aláíró a 2012-t követő időszakban. Ebből a szempontból alapvető fontosságú, hogy Amerika mellett India és Kína is részt vegyen az üvegházhatású gázok csökkentését megcélzó folyamatban. A 2012 utáni

időkre vonatkozó, új jegyzőkönyv elkészítésére nem a tárgyaló küldöttségek szabtak határidőt, de a határozat kimondja: az új megállapodásnak elég korán kell létrejönnie ahhoz, hogy a kiotói jegyzőkönyv végrehajtásában ne következzen be törés.

*

A nemzetek egy másik, szélesebb csoportja, köztük a kiotói szerződést elutasító Amerikai Egyesült Államok is, a montreali találkozón elfogadta, hogy nem kötelező jelleggel egyeztetéseket folytasson a klímaváltozás kérdéseiről. Az amerikai delegáció nyomására a montreali konferencián olyan javaslatot fogadtak el, amely szerint az álláspontok feltérképezését szolgáló *"dialógusba"* kell kezdeni a klímavédelmi lépésekkel kapcsolatban. A határozat szövege egyértelműen kizárja az *"új kötelezettségek vállalásához vezető tárgyalásokat"*. Nem sikerült tehát közelíteni egymáshoz az európai és amerikai álláspontot. Az is igaz viszont, hogy az amerikai kormány évi három milliárd dollárt fordít az energiamegtakarító technológiák kidolgozására.

A montreali találkozó idején már köztudott volt, hogy a következő év januárjában a Bush-adminisztráció tárgyalásokat tervez több ázsiai ország képviselőivel, hogy megvitassa az elnök elképzeléseit a környezetbarát fejlődésről és az éghajlatról. Erre a megbeszélésre, amelyen az EU mégcsak megfigyelőként sem vehetett részt, január 11-12-én sorra is került. Egy ausztrál kormányügynökség tárgyalások ideje alatt kiadott jelentéséből kiderül, hogy az Ausztrália, Kína, India, Japán, Dél-Korea és az Egyesült Államok által létrehozott tiszta fejlődést előmozdító együttműködés csak enyhíteni lesz képes a káros kibocsátás növekedési ütemét, csökkenteni nem. Az egész világ emisziója a jelentés előrejelzése szerint 2050-ig megduplázódik. Az ausztráliai WWF aktivistája megjegyezte: "Ha a találkozó elképzeléseiből valóság lesz, akkor ez azt jelenti, hogy 2 C°-fokos globális hőmérsékletemelkedés helyett, 4 C°-fokos emelkedés következik be, holott már egy 2 C°-fokos növekedés is nagyon veszélyes." Egy másik ausztrál környezetvédelmi alapítvány vezetője arra hívja fel a figyelmet, hogy a környezetbarát szénfelhasználással kapcsolatos, eddig még ki sem próbált kutatásokra áldoznak nem is túlságosan nagy összegeket, holott már ma sokkal inkább a tiszta energiaforrások telepítésére lenne szükség. Egyben figyelmeztet: Ausztrália és az Egyesült Államok kibocsátásnövekedése töretlenül növekszik.

Bush nem ratifikálta a kiotói jegyzőkönyvet, de elfogadott egy programot, amelyik nem kötelező energiahatékonysági vállalásokra támaszkodva 2012-ig mintegy 18%-kal fogja javítani az amerikai energiafelhasználás hatékonyságát, de ez a terv jó esetben is csak a kibocsátás növekedési ütemét lassítja. Az Egyesült Államok mintegy húsz tagállama "fellázadt" Bush elnök klímavédelmi politikája ellen, és korlátozza emisszióit, míg az észak-keleti "lázadó" államok már az egymás közötti emissziókereskedelmet is megkezdték. Kalifornia állam arra készül, hogy 30%-kal mérsékelje a gépjárműforgalomból származó emissziót. Több mint száz amerikai város polgármestere kötelezettséget vállalt az üvegházgázok csökkentésére. 2005 nyarán az amerikai szenátus 54 szavazattal 43 ellenében egy nem kötelező jellegű határozatot fogadott el, amely támogatja a piaci mechanizmusok segítségével elérendő, kötelező jellegű

emissziócsökkentési célkitűzéseket. Ez az első alkalom, hogy a szenátus arra szólít fel, hogy kötelező érvénnyel emissziós limiteket határozzanak meg, márpedig ez szöges ellentétben áll Bush elnök álláspontjával, amely szerint az önkéntes klímavédelmi lépéseket előnyben kell részesíteni a kötelező jellegű korlátozásokkal szemben. A határozat leszögezi: *"egyre erősebb egyetértés van tudományos körökben arról, hogy az emberi tevékenység jelentős mértékben hozzájárul az üvegházgázok mennyiségének növekedéséhez."* A következmények, olvasható a határozatban, a tengerszint megemelkedése és a természetesnek mondható hőmérsékletváltozást meghaladó hőmérsékletemelkedés, a gyakori és súlyos áradások és szárazság. (Megjegyzendő, hogy az előbbi nem kötelező jellegű határozat azután született, hogy egy republikánus és demokrata szenátor emissziók korlátozására és az emisszió kereskedelemre vonatkozó javaslata másodszor is megbukott a szenátusban. A számtalan környezetvédő csoport által támogatott terv szerint 2010-re az emissziókereskedelem bevezetése mellett az emissziót a 2000. évi szintre kellene csökkenteni.) Tavaly nyáron a szenátus elfogadta az energiatörvényt, amely egyfelől adókedvezményeket ad az amerikai olaj- és földgázkitermelés előmozdítása érdekében, másfelől viszont további dollár milliárdokat irányoz elő a megújuló energiaforrásokra.

A montreali konferencián az amerikai központi kormányzat kiotói jegyzőkönyvet elutasító álláspontja erkölcsi vereséget szenvedett, amikor a volt elnök, Bill Clinton felszólalt és kifejtette: az Egyesült Államok érvrendszere a klímavédelem kérdésében alapvetően téves. Bush elődje támadta a jelenlegi kormány álláspontját, mely szerint az éghajlat védelme érdekében megtett lépések ártanak az amerikai gazdaságnak. Kijelentette: *"ha komoly, fegyelmezett erőfeszítést tennénk, hogy széles körben alkalmazzuk a tiszta energiát és az energia megtakarítási technikákat, könnyen teljesíthetnénk, illetve túlteljesítenénk kiotói egyezmény célkitűzéseit oly módon, hogy ez erősítené, nem pedig gyengítené gazdaságunkat."* Clinton kijelentette: *"Szinte el sem lehet mondani, hogy mennyi munkahelyet tudnánk létrehozni, például azzal, ha elhatároznánk, hogy legyen New Orleans Amerika első «zöld» városa."* Clinton a konferencia után tartott sajtóértekezletén azt javasolta, hogy az európaiak ne erőltessék rá amerikaiakra az emisszió csökkentési célokat, hanem konkrét energiamegtakarítási projektek keretében működjenek együtt Amerikával.

Az üzleti élet résztvevői egyre inkább belátják, hogy szükség van az alternatív energiaforrásokra. 2005 júniusában mintegy húsz multinacionális társaság vezetői találkoztak Tony Blairrel, és amellet érveltek, hogy a világ vezető országait tömörítő G8-ak fogadjon el egy globális emisszió kereskedelmi rendszert. Kínában is kedvező változások láthatók: az ország szigorította az energiahatékonysági törvényeit, és a következő két évtizedben húsz atomerőmű építését tervezi—ez utóbbinak a környezetvédők biztos nem örülnek.

Sok környezetvédő szervezet szerint a montreali találkozó több szempontból is fontos, hiszen sikerült megegyezést elérni abban a kérdésben, hogy hogyan mérjék a kibocsátást,

illetve, hogy az emissziós célok teljesítésének elmulasztása milyen büntetéssel járjon. Az EU jelenlegi álláspontja az, hogy az évszázad közepéig legalább 50%-kal csökkenteni kellene az üvegházgázok kibocsátását, és ennek eléréséhez a kötelező jellegű vállalások a legalkalmasabbak. Egy amerikai kutatócsoport számításai szerint 2018-ig kellene elérni, hogy az emberiség energiaszükségletének mintegy 50%-át ne fosszilis energiahordozókból nyerje. Wigley kutatócsoportja a *Nature*-ben megjelentett cikkében azt javasolja, hogy „*a Manhattan-terv vagy az Apolló űrprogram sürgősségéhez hasonlóan kell kikísérletezni, kifejleszteni és elterjeszteni a nem fosszilis energiahordozókra támaszkodó technológiákat.*”

2005-ben Nagy-Britannia töltötte be az elnökséget a világ vezető nemzeteit tömörítő G8-ban, és sokan arra számítottak (most már látható, hogy hiába), hogy sikerül majd amerikaikat, és a még mindig „fejlődő országoknak” számító Kínát és Indiát jobb belátására bírni, mert ezek az országok hallani sem akarnak a kötelező jelleggel vállalt emissziócsökkentésről. (Az ENSZ 1992. évi Éghajlatváltozási Keretegyezményét – a Föld összes többi országához hasonlóan –Amerika, Kína és India is aláírta és ratifikálta, márpedig ez az egyezmény kötelezettségvállalást tartalmaz arról, hogy az aláíró országok saját káros anyag kibocsátásukról leltárt készítsenek, az éghajlatváltozással kapcsolatban nemzeti programokat dolgozzanak ki és hajtsanak végre, továbbá hogy környezetbarát technológiákat fejlesszenek ki.)

*

A jelenlegi emissziós trendek változatlan folytatódása esetén az elkövetkező 50 évben a légköri üvegházhatású gázok koncentrációja megduplázódik, és a kiotói egyezmény emissziót csökkentő hatása önmagában nagyon kicsi. A kibocsátott szén-dioxid minimum 50, maximum 200 évig marad az atmoszférában. Különbséget kell tenni az üvegházgázok légköri koncentrációjának stabilizálása és az üvegházgázok kibocsátásának stabilizálása között. Ha a kibocsátás mostantól kezdve nem nőne meredeken, hanem stabilizálna, még akkor is emelkedne az üvegházgázok légköri koncentrációja! *A szén-dioxid légköri koncentrációjának stabilizálása szükségessé teszi, hogy a szén-dioxid kibocsátása a jelenlegi töredékére csökkenjen.* Minél alacsonyabb szinten akarjuk stabilizálni a szén-dioxid légköri koncentrációját, annál hamarabb kell megkezdődnie a szén-dioxid kibocsátás csökkenésének.

A klímavédelem helyzete számos előremutató fejlemény ellenére sok szempontból problematikus.

Először: a kiotói jegyzőkönyv értelmében az emisszió csökkentésére kötelező jelleggel vállalkozó nemzetek a világ teljes kibocsátásának mindössze 30%-át teszik ki, és ők is csak az 1990. évi kibocsátáshoz képest mindössze 5%-os redukcóra vállalkoztak.

Másodszor: feltehető továbbá a kérdés, hogy mit tesznek majd a többiek? Vállalták a "*a nyílt és minden kötelezettség vállalása nélküli véleménycserét*" oly módon, "*hogy nem*

kezdenek semmiféle tárgyalást új vállalatokról." Míg a kötelezettségvállalást elutasító és a globális kibocsátás mintegy egyötödéért felelő Amerika, hallani sem akar a kiotói egyezményhez való csatlakozásról, Indiára és Kínára, bár mindkét ország aláírta a kiotói jegyzőkönyvet, nem hárul emisszió csökkentési kötelezettség, és nem is akar csatlakozni a kötelező jelleggel emissziót csökkentő országokhoz.

Harmadszor: a kiotói jegyzőkönyvnek számos hibája van. A szén-dioxidot megkötő erdőtelepítés beszámítása a kiotói vállalatok teljesítésébe problémákat vet fel. Számos kutatási eredmény jelzi ugyanis, hogy az emberi tevékenység során kibocsátott szén-dioxidot nem lehet olyan mértékben erdősítéssel megkötni, mint azt eddig hitték. Szakértők egy csoportja pedig úgy véli, hogy a kiotói jegyzőkönyven szereplő, emissziókereskedelem és az emisszió csökkentési célok kitűzése csupán üres játék, mivel még egy nemzetközi monitoring rendszerrel sem regisztrálható igazán pontosan, hogy ki, hol és mennyi fosszilis energiahordozót égetett el. Ezek a szakértők az emisszió csökkentés egy másik lehetőségét vázolják fel: mivel világ kormányai évente 300 milliárd dollárral támogatják a fosszilis energiahordozókat, ezt az összeget át kellene csoportosítani a nem fosszilis energiahordozók támogatására, és így hatalmas lendületet kapna a nem fosszilis energiaforrások elterjedése. Az emisszió kereskedelem és kötelező jelleggel elvállalt emisszió csökkentés helyett minden országnak kötelezettséget kellene vállalnia arra, hogy energiahasznosításának hatékonyságát évente 5%-kal javítsa. (A klímaváltozás kérdéseiről számos tanulmányt és könyvet író Ross Gelbspan kifejt: ha egyre több nemzet, egyre inkább támaszkodna a nem fosszilis energiahordozókra, kialakulhatna a megújuló energiaforrások piaca—egy olyan piac, amely fel tudná venni a versenyt a fosszilis energiaforrásokkal.) Az energiahatékonyságot mérő módszerben könnyen meg lehetne egyezni, és az energiahatékonysági vállalatok betartását könnyűszerrel lehetne ellenőrizni, mert minden nemzet esetében a fosszilis energiahordozók felhasznált mennyiségéből és a GDP nagyságából számított viszonyszám éves változását követnék nyomon. A fejlődő országok megújuló energiaforrásokra való átállását pedig a nemzetközi devizaforgalomra kivetett adóból lehetne finanszírozni.

Negyedszer: a klimatológia kutatások legújabb eredményei *aggasztóak*.

- A *Nature* 2005. december 1-i számában egy cikk azokról a mérésekről tudósít, amelyek jelzik: az utóbbi évtizedben jelentősen gyengültek azok az atlanti-óceáni áramlatok, amelyek Nyugat-Európa északi területeit melegebben tartják, mint ami egyébként ezen a szélességi fokon elvárható. Ha a Golf-áramlat leáll, akkor Európa jelentős részein új jégkorszak köszönhet be.
- Az utóbbi százötven évben (erre az időszakra vannak megbízható adataink) a legmelegebb évtized az 1994 és 2004 közötti időszak volt.
- Egy 2005-ben kiadott jelentés leírja, hogy 1970 óta az Északi-sark jégtakarójának 8%-a elolvadt, és Grönland jégtakarója is gyorsabban olvad, mint a múltban.

- Egyre több tanulmány valószínűsíti a globális felmelegedés a megnövekedett hurrikántevékenység közötti kapcsolatot.
- Míg a korábbi mérési eredmények azt jelezték, hogy *csak* a felszínen mért hőmérséklet növekszik, a mostani adatok arra utalnak, hogy a Föld felszínén és az atmoszférában mért értékek *párhuzamosan* emelkednek.

*

Egyre valószínűbb, hogy a katasztrófa már nem kerülhető el. Talán ezzel magyarázható, az amerikai szövetségi kormányzat Kiotóval szembeni mereven elutasító álláspontja. Lehet, hogy a Bush adminisztráció olyasvalamit tud vagy vél tudni, ami eleve reménytelenségre ítél minden emisszió csökkentésre irányuló lépést?

A *New York Review of Books* 2004. június 10-i számában megjelent könyvismertetés arról tájékoztat, hogy 2003 októberében szakértői jelentés készült a Pentagon számára, amely azt írja le, hogy egy hirtelen bekövetkező éghajlatváltozás milyen lehetséges következményekkel jár, tovább arról, hogy ez mit jelenthet az amerikai nemzetbiztonság számára. A tanulmány címe: *Imagining the Unthinkable: An Abrupt Climate Change Scenario and Its Implications for United States National Security* (Elképzelni az elgondolhatatlant: egy hirtelen bekövetkező éghajlatváltozás és annak hatása az Egyesült Államok nemzetbiztonságára).

A jelentés szerint jelenleg már egyáltalán nem biztos, hogy lassú és fokozatos éghajlatváltozás következik be. Az sem elképzelhetetlen, hogy a felmelegedés miatt hirtelen teljesen elolvad a sarkvidék jége, és a Golf-áramlat leáll, és ennek hatására Észak-Amerika keleti régióiban és Nyugat-Európában lehűlés következik be, míg Európa viszonylag szárazabb belső régióiban az éghajlat megváltozik, és olyanná lesz, mint a mostani Szibériában. A jelentés hangsúlyozza: „A múltban lezajlott hirtelen klímaváltozások példái alapján jól tesszük, ha a hirtelen éghajlatváltozást lehetőségét sem zárjuk ki, mivel néhány legfrissebb tudományos eredmény arra utal, hogy feltételezhetően egy ilyen esemény határán állunk. (.....) A világ leghíresebb intézményeiben dolgozó óceánokkal, talajjal és légkörrel foglalkozó tudósok az utóbbi egy évtizedben olyan új bizonyítékokat találtak, amelyek arra utalnak, hogy a súlyos és gyors éghajlatváltozás valószínűsége nagyobb, mint azt a legtöbb tudós és feltehetőleg az összes politikus gondolja.”

A Pentagon által megrendelt jelentés szerint a katasztrófális természeti és társadalmi hatásokkal járó klímaváltozás milliók életét követelheti. Íme egynéhány esemény abból a jövőből, amelynek bekövetkezése jelenleg már egyáltalán nem tartozik a lehetetlen képzelődések és rémálmok körébe:

- A hőmérséklet emelkedésével párhuzamosan egyes régiókban súlyos viharok és áradások következnek be. 2007-ig annyira megemelkedhetnek a tengerek, hogy Hollandia gátjai átszakadnak.

- 2020-ra egy évtizedes lehűlés következtében Európa legtöbb régiójában Szibériára emlékeztető éghajlat alakul ki.
- Az Egyesült Államokban az erősebb szelek és a hőmérséklet emelkedése következtében termőterületek mennek tönkre, de az ország a gazdaságnak okozott károkat kiheveri.
- Kínában nagy területeken éhínség alakul ki. A 2020 és 2030 közötti időszakban polgárháborús villongások és határháborúk kezdődnek.
- Az „egymással háborúzó államok világában a válságok és összetűzések az élet állandó velejáróivá” válnak.
- 2030-ig Európa lakosságának majdnem 10%-a egy másik országba költözik át.

Abban kell reménykednünk, hogy Amerika republikánus kormányzata megváltoztatja azt a klímapolitikát, amely eleinte még azt is kétségbe vonta, hogy létezik felmelegedés, majd elismerte ugyan, hogy létezik, de tagadta, hogy az emberiség okozza, végül pedig elismerte, hogy a felmelegedés egy részét az emberi tevékenység okozza, és azt ajánlotta, hogy a gazdaság szereplői önkéntes vállalásokkal csökkentsék az üvegházhatású gázok kibocsátását. De ez önmagában nem elég! Alapvető fontosságú az is, hogy a fejlődő országok (köztük a még mindig fejlődő országnak számító Kína és India) fogadják el a kötelező emisszió csökkentési célokat.

A nemzetközi jog egyik új elve, az óvatosság és elővigyázatosság alapján megtett lépéseket is támogatja (az elővigyázatosság elve). Az ENSZ fentiekben már említett, 1992. évi Éghajlatváltozási Keretegyezménye előírja, hogy a *"felek elővigyázatossági intézkedéseket tegyenek az éghajlatváltozás okainak megelőzésére, megakadályozására vagy okainak csökkentésére és káros hatásainak enyhítésére. Ahol súlyos vagy visszafordíthatatlan károk veszélye fenyeget, a teljes tudományosság hiánya nem használható fel indokként ezen intézkedések elhalasztására."* Ez a megközelítés öröndetes módon ellentétes a nemzetközi jog hagyományos gyakorlatával, amely szerint egy tevékenységet csak akkor lehet betiltani, illetve korlátozni, ha közvetlen ok-okozati összefüggés bizonyítható az adott tevékenység és a keletkezett kár között. Sok környezetvédelmi problémára, gondoljunk csak pl. az ózonréteg megrongálódására vagy a tengerek szennyezésére, nem lehetne megfelelő választ adni, ha ennek előfeltétele a végleges ok-okozati összefüggés kimutatása lenne a kárt okozó tényező és a kár között. Ez az oka annak, hogy a nemzetek közössége ismételten elfogadta az ún. óvatosság elvét, amely szerint már *azelőtt* be kell tiltani, illetve korlátozni kell a súlyos, esetleg megfordíthatatlan károkat okozó tevékenységeket, mielőtt 100 százalékos bizonyossággal bizonyították volna káros hatásait. Egyébként is elterjedt gyakorlat, hogy az emberek olyan kockázatokra is biztosítást kötnek, amelyeknek bekövetkezési valószínűsége roppant csekély. Jó lenne tehát, ha az emberiség a klímaváltozással kapcsolatban is alkalmazná a biztosítás elvét. A világ vezető politikusainak tehát már azért is cselekedniük kell, mert egyre valószínűbbé válik, hogy határozott lépések híján a jelenleg élő generációk rettenetes örökséget hagyhatnak a jövő nemzedékeire.

XX. Válaszúton a nyugati civilizáció

A palesztin terroristák taktikai fegyverként alkalmazzák a terrortámadásokat azzal a céllal, hogy megsemmisítsék Izraelt. Az Izraelben élő zsidóság létét fenyegető terrorizmus „oka” terroristák állítása szerint az izraeliek megszállása. (Ezzel szemben tény, hogy a második intifáda kirobbanása előtt a Palesztin Hatóság által ellenőrzött területeken él a palesztinok 98%-a.) A gyűlölet képtelen figyelembe venni az izraeli-palesztin konfliktus alapvető tényeit: az izraeliek Camp Davidben és pár hónappal később is elmentek a legvégső kompromisszumig. 2000 júliusában Ehud Barak békét ajánlott a palesztinoknak, és államot, mely magába foglalta volna a teljes gázai övezetet és Ciszjordánia területének 98%-át, de ezért 2 százaléknyi területért hasonló nagyságú területet adtak volna át az izraeliek saját területekből. A komoly engedményeket tartalmazó ajánlatot a palesztinok lesöpörték az asztalról, és elkezdték a második intifádát.

A DPA hírügynökség 2003 nyarán készült jelentése szerint 2000. szeptember 28-ika, a második intifáda kezdete óta 2453 palesztin és 861 izraeli halt meg. Ezeket a számokat arra szokták felhasználni, hogy azt a képzetet keltsék, hogy egyoldalú izraeli öldöklésről van szó. De az adatok torzítanak, mert egy kalap alá veszik a harci cselekmények áldozatait és a civil áldozatokat, az öngyilkos merénylőket és az ártatlan civileket, és azokat a palesztin „kollaborátorokat” is az izraeliek áldozatainak állítják be, akiket saját palesztin honfitársaik gyilkoltak meg (2003. május végéig ez 253 személy). Sokkal többet mond az, hogy a második intifáda kezdete óta meghalt palesztinok 54%-a esett el fegyveres harci cselekmények során, míg az izraelieknek csak 21%-a. Az összes izraeli áldozat 70%-át képviselő, nem harci cselekmények során elhunyt izraeliek között minden korcsoport és mindkét nem képviselve van (a válogatás nélkül, mindenütt lesújtó terror áldozatai). Az összes palesztin áldozat 17%-át kitevő, nem harci cselekmények során elhunyt palesztin szinte kizárólag kamasz fiú és fiatal férfi, akiket a palesztin propaganda és ideológia agymosás arra buzdított, hogy teljesen értelmetlenül, életük kockáztatásával szálljanak szembe az izraeli hadsereggel. Nem igazak azok a vádak, hogy az izraeli hadsereg válogatás nélkül vette célba a nőket és gyermekeket.

Talán mára már eljött az ideje annak, hogy a nemzetközi közösség (többek között az a Németország is, amelynek náci hatalmi gépezete hat millió zsidót elpusztított) elgondolkozzon és alaposan átgondolja, hogy vajon helyes-e az a politika, amely elvitatja Izraeltől azt a jogot, hogy *ugyanolyan határozottan és egyértelműen* védje meg állampolgárainak életét, mint az bármely más állam számára teljesen természetes. Emögött az a nyíltan ki nem mondott, ámde mégis jól kitapintható, és morális szempontból tarthatatlan előfeltevés rejlik, hogy a zsidó állam polgárainak kevesebb joguk van az élethez, mint más államok polgárainak. Ismerjük, hogy az ilyen jellegű gondolatmenetek hová vezettek, és azt is, hogy már napjainkig is mekkora antiszemita hullámot eredményeztek Európában. Feltehető a kérdés: ha bekövetkezne a legrosszabb, pl. egy Izrael területén elkövetett mega-terrorista rémtett, akkor a csak a látszólag politikailag

„korrekt”, de, úgy tűnik, a lelük mélyén a zsidók pusztulását sem túlságosan bánó kommentátorok és államférfiak vajon mit mondanának, hogyan magyarázkodnának. Az izlamo-fasizmus, amelynek egyik fő “gondolati” eleme a rasszista antiszemitizmus, a zsidóság megsemmisítésére tör. Ezzel szemben Izrael demonstrálta, hogy békét akar, ám jelenleg az “udvarias” és/vagy nyílt antiszemitizmus miatt fennmaradásáért küzd. Jól kell látnunk: az esetleges tragédiához, annak ideológiai előkészítéséhez a szoft antiszemitizmus is elég.

Ennek az “udvarias” rasszizmusnak az üzenete félreérthetetlen: a zsidók akkor se védjék meg magukat, ha békés állampolgáraik folyamatosan terrorcselekménynek áldozatai lesznek. Az események értelmezésének ez az iskolája elvitatja a zsidó államtól azt a jogát, hogy a nemzetközi jogban szokásos módon és elismert határozottsággal védje meg állampolgárainak életét. Olyan megközelítés ez, ami önmagában tovább ösztönzi a terrorizmust, és aláássa a nyugati civilizáció értékeibe vetett hitet, teológiai megközelítésben (lassan már e megközelítés nélkül is) az apokalipszis rettenetét idézi fel. (Az Úr szavai Ábrahámhoz: “Megáldom azokat, akik áldanak téged, de akik átkoznak téged, azokat én is megátkozom.”)

Az ENSZ Biztonsági Tanácsának 15 tagnemzete 2003. szeptember 13-án (egy rettenetes palesztin terrortámadást követően) figyelmeztette Izraelt, hogy ne távolítsa el Jasszer Arafatot: *„A Biztonsági Tanács tagjai azt a nézetüket hangoztatták, hogy nem lenne célravezető Arafat elmozdítása, és ezért nem szabad végrehajtani.”* A következő napokban pedig már egy olyan határozati javaslat került a Biztonsági Tanács elé, amely azt követeli, hogy maga az ENSZ garantálja Arafat biztonságát: *„Izraelnek mint megszálló hatalomnak le kell állítania a deportálásokat, és meg kell szüntetnie a palesztin hatóság megválasztott elnökével szembeni mindenfajta fenyegetést.”* Az Egyesült Államok jelezte, hogy ezt a határozati javaslatot Izrael ellenes egyoldalúsága miatt meg fogja vétózni, Izrael nagykövete pedig kijelentette: *„Mennyi ideig lesznek olyan államok közöttünk, amelyek átlátszó módon továbbra is hajlandók Arafatot olyan legitim vezetőként dicsőíteni, mint aki elkötelezett saját nemzete jóléte és a szomszédaival való békés kapcsolatok iránt? Az a rombolás, amit Arafat Jordániában, Libanonban és Ciszjordániában maga mögött hagyott, saját népe és a régió más népei számára csak reményvesztettséget és pusztulást hozott.”* A Biztonsági Tanácsnak benyújtott határozati javaslat az amerikaiak vétója miatt bukott meg. (Németország, Anglia és Bulgária tartózkodott, míg a többi tagállam, köztük Franciaország, a határozati javaslat mellett szavazott.) Miért nem érdekli a németeket és a franciákat, hogy rengeteg olyan dokumentum jutott az izraeliek birtokába, amely egyértelműen bizonyítja: maga Arafat adta a parancsot a terrorista merényletek elkövetésére? És ez nemcsak az utóbbi három esztendőben volt így, hanem 1994 óta folyamatosan.

A Hamasz vezetői elleni izraeli válaszcsoport megelőző három és fél esztendőben a Hamasz 425 támadást hajtott végre, amely 377 izraeli életét követelte, míg a sebesültek száma 2076. A Hamasz által megszervezett öngyilkos merényletek száma ötvenkettő. A merényletekben meggyilkolt (így talán pontosabb: kivégzett) izraeliek száma 288, míg a sebesülteké 1646. Az izraeliek azért ölték meg Ahmed Jaszin sejket, mert átgondolták, mennyi támadásra adhat még parancsot.

Jaszin nem gyilkolt személyesen, de nagyon sok gyilkosságnak, merényletnek ő volt a kieszelője. Egész életében arra törekedett, hogy „Mohamedán testvériség” céljait megvalósítsa: azaz érvényesítse a mohamedánok „megérdemelt felsőbbbbségét” a keresztények és zsidók felett. Kompromisszum nincs. Jaszin, a Hamasz megalapítója, azt vallotta, hogy a Palesztinát az Isten a mohamedánoknak rendelte, elutasította Izrael létezését, és dzsihadot vezetett megsemmisítésére. Ő agyalta ki az öngyilkos merényletök toborozását és izraeliek ellen való bevetését.

Az izraeli titkosszolgálat vezetője szerint a palesztin terrorcsoportok és a Palesztin Hatóság javában dolgoznak robbanószerkezeteik „feljavításán” annak érdekében, hogy azokra vegyi fegyvereket szerelhessenek; olyan fegyverek kifejlesztésére törekednek, amelyek le tudják küzdeni a biztonsági kerítést. A Gáza felől jövő fenyegetés arra kényszerítette az izraeli hadsereget, hogy ezen a területen is nagyobb szabású, a 2002. évi ciszjordániai hadműveletekhez hasonló akciót hajtson végre. 2003-ban 210 Kasszám-típusú rakétát lőttek ki izraeli területekre. A már elkészült kerítésszakaszok védelmet nyújtanak a behatoló terroristák ellen, de fokozott veszélynek teszik ki a védelemmel még nem védett szakaszokat. (2002 április óta a kerítéssel védett területeken az öngyilkos támadások száma 17-ről 5-re csökkent, míg a kerítéssel nem védett területeken 5-ről 13-ra emelkedett.)

A jogos önvédelmen kívül a célzott merényletek rendeltetése az, hogy a terroristák vezetői inkább a saját életükért aggódjanak, és ne legyen idejük támadásokat szervezni, és másokat, többek között saját honfitársaikat is, a biztos halába küldeni. Az izraeli biztonsági szolgálat 2004-ben is több tucat öngyilkos merényletet hiúsított meg. A biztonsági szolgálatok folyamatosan megakadályozzák a támadásokat, de terroristák elszántsága töretlen. A „nyugodt” időszakok csakis annak köszönhetőek, hogy sikerül elfogni a támadásra készülőket. Jaszin meggyilkolását azt követően határozta el az izraeli kormány, hogy Asdodban egy olyan kettős öngyilkos támadásra került sor, amely egyben mega-terrorista rémtett végrehajtására tett kísérlet is volt. Talán ez lehetett az utolsó csepp a pohárban.

A zsidó állam más államokhoz képest nem többletjogokat szeretne elérni, de azt sem fogadhatja el, hogy kevesebb joga legyen állampolgárainak megvédéséhez, mint a többi államnak. Saron kijelentette, hogy Ahmed Jaszin Sejk Izrael egyik legveszedelmesebb ellensége volt, majd így folytatta: *„Izrael Állam a palesztin terrorizmus legfontosabb leginkább előtérben álló vezetőjével végzett. (...) A terrorizmus elleni háború még nem ért véget. A zsidó nemzetnek természetes joga, és minden nemzetnek joga, hogy végezzen azokkal, akik ki akarják irtani.”* Leszögezte, hogy további terroristákkal fognak végezni mielőtt egyoldalúan elszakadnak a palesztinoktól. *„Az amerikaiakkal és más nemzetközi tárgyalófeleinkkel folytatott tárgyalásaink során jeleztük: mivel nagy léptékű diplomáciai lépéseket tervezünk, fokozni fogjuk a terror elleni harcot.”*

Shaul Mofaz, izraeli hadügyminiszter: „Jaszin a palesztin nép Oszama Bin Ladenja volt. Izraeli gyermekek vére szárad a kezén. Jaszin többszáz terroristák és öngyilkos merénylők által végrehatott gyilkosságra adott parancsot, és ha nem öljük meg, biztos, hogy tovább küldte volna a merénylőket.”

Az Egyesült Államok márciusban megvétózta az ENSZ BT határozati javaslatát, amely elítélte volna Izraelt a Hamasz vezetőjének meggyilkolásáért. A vétó indoka az, hogy az Egyesült Államok egyoldalúnak tartotta és kifogásolta, hogy a határozati javaslat *„hallgat a Hamasz által elkövetett atrocitásokról.”* Tizenegy állam a BT határozati javaslata mellett szavazott, Nagy-Britannia, Németország és Románia tartózkodott, míg Amerika megvétózta a határozatot azt követően, hogy a 15-tagú BT megtagadta azt, hogy az Algéria által megfogalmazott határozat szövegét egészítsék ki egy felhívással, amely az Izrael elleni terrortámadások leállítására szólít fel.

Az USA által benyújtott határozati javaslatban nem szerepelt hivatkozás a „jogon kívüli gyilkosságra”, és a szöveg leszögezte, hogy a BT-t „mélységesen sokkolta” mind Jaszin meggyilkolása, mind az Asdodban lezajlott támadás. Dore Gold, az izraeli kormány tanácsadója kijelentette: *„Ha eltekintünk az amerikaiak vétójától, továbbá Nagy-Britannia és Németország tartózkodásától, ez a szavazás megint bizonyítékát adta a BT képmutatásának. A benyújtott határozati javaslat meg sem említette a terrorista szervezeteket és azt a 337 izraelit, akit a Hamasz gyilkolt meg, és csak az izraeliek védelmi lépésével foglalkozott.”* A változatlanul hagyott határozati javaslat, amelyet Algéria, Angola, Benin, Brazília, Kína, Franciaország, Pakisztán a Fülöp-szigetek és Spanyolország támogatott, elítélte *„a Jaszin ellen Izrael által elkövetett jogon kívüli gyilkosságot”,* és elítélt *„minden civil ellen”* elkövetett támadást, továbbá *„az összes erőszakos cselekedet és pusztítást.”*

Az izraeli ENSZ-nagykövet Spanyolország nagykövetéhez szólva megjegyezte: *„Ha Ön a spanyol állampolgárok véres lemészárlása előtt tudta volna, hogy ki fogja végrehajtani ezt a szörnyű tettet, tétlenül ült-e volna, és hagyta-e volna bekövetkezni az eseményt?”*

A palesztin terrorizmust és a már-már világháborút kirobbantó iszlamo-fasiszta terrorizmust csak erősíti, ha a terroristák látják: Izraelnek saját biztonsága és állampolgárai életének megvédése érdekében nem szabad ugyanazt és ugyanúgy megtennie, mint amit bármely más szuverén állam teljesen természetesnek tart. Nem szabadulhat az ember attól a benyomástól, hogy megint készül valami a zsidóság ellen, és ennek fontos, de távolról sem kizárólagos, felelősei azok az európai nagyhatalmak, amelyek az EU külpolitikáját döntő mértékben határozzák meg. Joggal vethető fel a kérdés: a zsidóság történetében „speciálisan érintett” Németország miért nem állt ki Izrael mellett a BT szavazás során, és Franciaország miért, milyen megfontolásból szavazta meg az Izrael ellen irányuló határozati javaslatokat?

Nem áll szándékomban részletesen, idézetekkel alátámasztva pellengérre állítani azokat a nyugati politikusokat, akik természetesnek veszik, hogy a zsidó államnak nincs ugyanakkora joga az önvédelemre, mint a többi államnak. Ebből a rejtett, talán saját maguknak sem bevallott antiszemitizmusból valószínűleg nem igazán lehet kigyógyítani őket.

Mégis fel kell tenni a kérdés: mire is gondolhatott a brit külügyminiszter, amikor Jaszint egy *„tolószékben ülő öregemberként”* emlegette, és mi járhatott a fejében akkor, amikor

azt mondotta, hogy Jaszin megölése „*aláássa a törvény uralmának elvét*”? Jelentett-e valamit ez az elv a madridi vasútállomást megtámadó terroristák számára? Jelent-e ez az elv a Londont és lassan egész Európát rettegésben tartó terroristák szemében? Feltehető továbbá az a kérdés is, hogy Jack Straw miért jelentette ki: „*Izraelnek nincs joga az ilyen jogtalan gyilkosságokra, és ezért azt elítéljük, mert elfogadhatatlan, indokolatlan és roppant valószínűtlen, hogy eléri majd a célját.*” Mi járhatott Javier Solana, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselője fejében, midőn kijelentette: „*Az EU mindig is következetesen elítélte ezeket a «törvényen kívüli» gyilkosságokat. Ebben az esetben az elítélésnek még határozottabbnak kell lennie. Az ilyenfajta cselekedetek nem mozdítják elő a régió békéjét. Nem eredményezik az erőszak csökkenését. Ezek a lépések rossz hírt jelentenek a békefolyamat szempontjából.*” Az is megérdemelne egy (kontextuális) elemzést, mit is gondolt konkrétan a lengyel külügyminiszter, mikor leszögezte: „*Megértem, hogy Izrael meg akarja védeni magát. Amikor azonban egy tolókcsohoz kötött embert egy rakétával meggyilkolnak, az nem éppen a legjobb módja az izraeli biztonság előmozdításának.*”

Mivel a palesztin fél nem hajlandó fellépni a terrorizmus ellen, Saron folytatja a palesztinoktól való egyoldalú elszakadás politikáját: ennek részeként, elhatározta, hogy ki akar vonulni a Gáza-övezetből, és ezt akár saját pártjának akarata ellenére is meg akarja és – úgy tűnik – meg is fogja tenni. Bush nemrég kijelentette: nem reális, hogy Izrael teljesen visszavonuljon 1967-es demarkációs vonalra, és azt is megerősítette, lehetetlen, hogy a palesztin menekültek Izraelbe térjenek vissza, tehát megint egy a Camp David-i típusú rendezési terv látszott körvonalazódni.

Az EU Tullamore-ban tartott külügyminiszteri találkozásának résztvevői, olyan politikusok, akik korábban támogatták a Camp David-i alkut felháborodottan reagáltak a fejleményekre. A hamburgi *Die Zeit* újságírója joggal jegyezte meg: „*Milyen rövid is a külügyminiszterek emlékezete, és mennyire rossz tanácsadóiknak emlékezőképessége! Ami azonban még ennél is rosszabb az az, hogy a Bushsal és Saronnal szemben érzett gyűlölet, amely Európa politikusait (függetlenül az adott személyek ideológia meggyőződésétől) egyesíti, vakká tesz.*” Csak a német külügyminiszter őrizte meg józanságát: „*Ha az izraeliek kivonulnak Gázából, és Ciszjordániában kiűritenek néhány telepet, akkor ez a jó irányba tett fontos lépés.*”

Május 4-én a Kvartett (az ENSZ, Amerika, az EU és Oroszország) ülést tartott, amelyen a felek megerősítették, hogy két egymás mellett békében és biztonságban élő államot képzelnek el: az egyik Izrael a másik a működőképes, demokratikus és összefüggő területtel rendelkező Palesztin állam.

A Kvartett felhívta a feleket, hogy tegyenek eleget az Útitervből fakadó kötelezettségeiknek, és örömmel nyugtázta, Saron Gáza-övezetből való visszavonulási szándékát, bár azt a nyilatkozat aláírói nem említik, hogy ilyen kivonulást nem ír elő az Útiterv. A közlemény leszögezi: „*Megjegyezzük, hogy semelyik félnek sem szabad egyoldalú lépéseket tennie olyan kérdések előzetes eldöntése érdekében, amelyekről csak a két fél közötti tárgyalások és a felek közötti megegyezés útján lehet megállapodni.*”

Később pedig arra mutat rá, hogy: *„Megerősítjük az arab-izraeli konfliktus igazságos, átfogó és tartós rendezése melletti elkötelezettségünket a Biztonsági Tanács 242. és 338. határozata alapján.”*

Mielőtt továbbmennénk, helyénvaló egy rövid emlékeztető az Útiterv előírásairól. Az Útiterv első szakaszában (címe: *„A terror befejezése, a palesztinok életének normalizálása és a palesztin intézmények felépítése”*) a palesztinoknak egyértelműen ki kell nyilvánítaniuk, hogy véget vetnek az erőszaknak, és *„látható erőfeszítést”* kell tenniük a terroristák letartóztatására, megzavarására és visszafogására. Fel kell számolniuk a terrorista infrastruktúrákat, és olyan biztonsági szervezet kell kialakítaniuk, amelyik nem tart fenn kapcsolatot a terrorral. Az első szakaszban az izraelieknek településépítést be kell fagyasztaniuk, és meg kell szüntetniük a 2001 márciusa után felállított településkezdeményezéseket.

Az Útiterv második szakaszában (címe: *„Az átmenet”*) az *„erőfeszítés arra irányul, hogy egy független palesztin állam jöjjön létre ideiglenes határokkal és a szuverenitás elemeivel. (...) Ezt a célt akkor lehet elérni, ha a palesztin nép vezetői aktívan lépnek fel a terror ellen.”* Ebben a szakaszban *„egy ideiglenes határokkal rendelkező palesztin állam megteremtésével kapcsolatban további lépéseket kell tenni a településekkel kapcsolatban.”*

Az Útiterv harmadik szakaszban a Kvartett a felekkel konzultálva nemzetközi konferenciát hív össze, hogy az *„jóváhagyja az ideiglenes határokkal rendelkező független palesztin államról szóló megállapodást, és hogy (a Kvartett aktív, folyamatos és operatív támogatása mellett) egy végső státust rögzítő határozatot hozzanak 2005-ben a határok, Jeruzsálem, a menekültek és a települések kérdésében, továbbá, hogy támogatást nyújtsanak egy lehető leghamarabb elérendő átfogó közel-keleti rendezéshez Izrael és Libanon, továbbá Izrael és Szíria között.”*

Szóval ez az az Útiterv, amelyet a Kvartett egyik tagja, az EU is megerősített 2004. május 4-én. Két nap sem telt el azonban, és 2004. május 6-án ugyanez az EU–az Útiterv előírásaival *szöges ellentétben és szószegő* módon–elfogadta az ENSZ Közgyűlés határozati javaslatát: *„Az 1967 óta megszállt palesztin területnek a státusa, ideértve Kelet-Jeruzsálemet is, továbbra is a katonai megszállás.”* Továbbá: *„A palesztin nép e terület felett önrendelkezési joggal és szuverenitással rendelkezik.”* A Közgyűlés eltökélt abban az elhatározásában, hogy *„hozzájáruljon a palesztin nép elidegeníthetetlen jogainak kivívásához és egy igazságos, átfogó tárgyalásos úton létrejött közel-keleti békerendezés megvalósulásához”*. A nemzetközi jogrend értelmében azonban ezek a területek nem megszállt területek, ugyanis 1967 előtt egyiptomi és jordániai megszállás alatt voltak, és e két állam Izrael ellen elkövetett agresszióját követően kerültek izraeli fennhatóság alá, így jelenlegi státusuk a nemzetközi jog értelmében *„vitatott státusú terület”*.

A tagállamok döntő többsége, köztük az Európai Unió huszonöt állama is, támogatta a határozati javaslatot, 11 állam tartózkodott, míg az Egyesült Államok és Izrael továbbá Palau, a Marshall-szigetek és Mikronézia ellene szavazott.

Az EU-t nem zavarta, hogy két nappal korábban még azt az Útitervet támogatta, amely leszögezte: *„Megerősítjük az arab-izraeli konfliktus igazságos, átfogó és tartós rendezése melletti elkötelezettségünket a Biztonsági Tanács 242. és 338. határozata alapján.”* A Biztonsági Tanács 242. határozatának szövegéből pedig egyáltalán nem következik, hogy Izraelnek az összes területről vissza kell vonulnia, az viszont igen, hogy a régió minden államának joga van arra, hogy békében, és olyan biztonságos és elismert határok között éljen, amely mentes a fenyegetésektől és erőszakos cselekményektől.

A szavazás előtt az izraeli ENSZ-nagykövet az Útiterv támogatása és az ENSZ Közgyűlés határozatának megszavazása közötti ellentmondásra mutatott rá, majd kiemelte: *„Rosszul időzített, káros és rossz a határozat az üzenete. A palesztin felet arra sarkallja, hogy elkerülje a tárgyalást...Ha ugyanis az ENSZ Közgyűlés már eleve a tárgyalások megkerülésének lehetőségét kínálja fel, akkor a Palesztin Hatóság miért bajlódjon ezekkel a nehéz feladatokkal, miért harcoljon a terrorizmus ellen.”*

Az izraeli külügyminiszter EU-vezetőkkel tartott megbeszélésén kifejtette tárgyalópartnereinek: ha az EU továbbra is következetesen a palesztin oldalt támogatja, akkor el fogja veszíteni közvetítői szerepét, majd hozzáfűzte: az EU-nak inkább arra kellene törekednie, hogy rábírja a Palesztin Hatóságot, hogy tegye meg az Útiterv által előírt lépéseket, és kezdje el a terrorizmus elleni harcot.

Izrael 1947 óta törekszik arra, hogy szomszédjaival békében élhessen, 2000-ben rendkívül kedvező békeajánlatot tett Arafatnak, de a palesztinoknak ez nem volt megfelelő. A második intifáda első három és fél évében több mint húszezer terrorcselekmény során mintegy ezer izraeli halt meg, a sebsültek száma pedig mintegy tízezerre tehető. Az Útiterv nevű békekezdeményezés sem hozta meg a hozzáfűzött reményeket; a Palesztin Hatóság nem volt hajlandó a terroristák lefegyverzésére. Izrael azért határozott úgy, hogy biztonsági kerítést épít, hogy megvédje állampolgárai életét az öngyilkos terrorista támadásoktól. A védelmi kerítés első, 140 kilométeres szakaszának (ebből csak 8,5 kilométer tényleges fal, és ez is csak azért, hogy a ne lehessen tüzet nyitni a védett területekre, többek között a Ben Gurion nemzetközi repülőtérre) megépítését követően a támadások 90%-kal csökkentek. A 2004. augusztus végén bekövetkezett Beér Seva-i merénylet bizonyítja, milyen nagy szükség van a védelmi kerítés déli szakaszának megépítésére is, és biztonsági kerítés ezen szakaszának építése a terrorista támadás utáni napokban el is kezdődött.

Az ENSZ Közgyűlése 2003 decemberében határozatban utalta a biztonsági kerítés ügyét a Hágai Nemzetközi Bíróság elé, és csak kilencven ország szavazott a javaslat mellett, míg 74-en (köztük az EU összes tagállama) tartózkodtak, és kilencen leszavazták a javaslatot. Az EU és Amerika is ellenezte, hogy a kérdés a Nemzetközi Bíróság elé kerüljön, hiszen a

nemzetközi konfliktusokat akkor utalják a Nemzetközi Bírósághoz, ha a diplomáciai erőfeszítések végképp nem hoztak eredményt.

A Hágai Nemzetközi Bíróság 2004. július 9-én hirdette ki ítéletét, amely leszögezi, hogy *„Izraelnek joga, sőt kötelessége, hogy válaszoljon a polgári lakossága ellen elkövetett nagyszámú erőszakcselekményre, hogy megvédje állampolgárai életét.”* De, folytatja a Bíróság ítélete, az önvédelem joga nem korlátlan, mert a *„meghozott intézkedéseknek összhangban kell lenniük a nemzetközi jog idevágó rendeleteivel.”* A Nemzetközi Bíróság *„nincs teljesen meggyőződve arról, hogy a fal választott útvonala indokolt a fal céljainak eléréséhez.”* A megszállt területeken élő palesztinok jogainak megsértését és hétköznapijaikat érő korlátozásokat, véli a Nemzetközi Bíróság, nem lehet a katonai szükségszerűségekre vagy a nemzetbiztonságra hivatkozva igazolni. Az ítélet azt hangsúlyozza, hogy az összes biztonsági célt el lehetne érni egy az 1967-es demarkációs vonalon haladó „fallal” is. A „fal” felépítése az ítélet szerint sérti a palesztinok önrendelkezési jogát és megszegi a megszállással és az emberi jogokkal kapcsolatos jogi szabályokat (a palesztinok mozgásszabadságának korlátozása). Ezért a Nemzetközi Bíróság felszólítja Izraelt, hogy a Bíróság által jelenleg illegálisnak tartott állapotot szüntesse meg, haladéktalanul hagyja abba a „fal” építését a megszállt területeken, és azonnal bontsa le az eddig megépített falszakaszokat (kivétel: a 1967-es „határon” vagy mögötte futó vagy falszakaszok). Ezen felül Izraelnek a Bíróság álláspontja szerint kártérítést kellene fizetnie az összes olyan kárért, amelyet a fal építése okozott. Érdekes sajátossága ennek az angol szöveg szerint *„tanácsadói véleménynek”* nevezett „ítéletnek”, hogy szövege szerint *„minden államnak kötelessége, hogy ne ismerje el a fal építése által keletkezett illegális helyzetet”,* és ezért *„egyetlen államnak sem szabad segítséget nyújtania abban, hogy ez az illegális helyzet fennmaradjon.”* Az „ítélet” felszólítja a 4. Genfi Konvenció aláíró államait, hogy *„teljesítsék azon kötelezettségüket, hogy Izraelt kényszerítsék a humanitárius nemzetközi jog normáinak betartására.”* A tanácsadói vélemény azt is leszögezi, hogy az *„ENSZ-nek, különösen a Közgyűlésnek és a Biztonsági Tanácsnak mérlegelnie kell, hogy milyen lépéseket tegyen a fal megépítése miatt kialakult jogellenes helyzet megszüntetése érdekében.”* A bírák 14-1 arányban szavaztak az ítélet mellett. Az ellenszavazat Thomas Buergenthal amerikai bírótól származik, aki *többek között* vitába szállt a Nemzetközi Bíróság azon állításával is, amely szerint Izrael a védelmi kerítéssel nem gyakorolhatja önvédelmi jogát, mivel az ENSZ Alapokmányának 51. cikke értelmében erre csak egy másik állammal szemben lenne joga. Ez az „értelmezés” ellentétben áll a kérdéses cikk szövegével, amely egy adott állam önvédelemhez való jogát nem teszi attól függővé, hogy a támadó egy másik állam legyen, és a Bíróság egyébként sem foglalkozik azzal a jogosan feltehető kérdéssel, hogy vajon a Palesztin Hatóság nem kvázi államként tűri-e a terrort, és nem stratégiai eszközként használja-e azt céljai eléréséhez. A Nemzetközi Bíróság állásfoglalása, mely szerint a biztonsági kerítés ellentétes a nemzetközi joggal nem kötelező érvényű.

Tommy Lapid izraeli igazságügy-miniszter még július 9-én kijelentette: Izrael állam csak saját bíróságának ítéleteit fogadja el, tehát az Izraeli Legfelsőbb Bíróság azon kilenc nappal korábbi ítéletét, amely a védelmi kerítés jogosságát elismerte ugyan, de felszólította

Izraelt, hogy a fal nyomvonalát Jeruzsálemtől északra egy 35 kilométeres szakaszon változtassa meg, mert a védelmi kerítés megépítése során a biztonsági megfontolásokkal együtt kellőképp figyelembe kell venni a helyi lakosság érdekeit is. Az izraeli pénzügyminiszter egyszerűen tréfának nevezte a Nemzetközi Bíróság határozatát, és hozzáfűzte, hogy a döntés óriási károkat okozhat a terrorizmus elleni harcban. Kijelentette: „A kerítést el lehet távolítani, de egy elvesztett életet már senki sem adhat vissza.” Hiányolta, hogy a hatvan oldalas dokumentumban a „terror” szó mindössze kétszer fordul elő. Benjamin Netanjahu azért is bírálta a Nemzetközi Bíróságot, mert azt állítja, hogy a biztonsági kerítés megszállt területen található, holott ezek a területek, mint azt már korábban említettük a nemzetközi jog szerint vitatott státusú területek. (Azt is érdemes látni, hogy az 1967-es demarkációs vonal nem nemzetközileg elismert határ: az ENSZ BT. 242-es határozata szerint Izraelnek ugyan ki kell vonulnia az 1967-ben megszállt területekről, de a határozat szövege nem értelmezhető úgy, hogy az összes megszállt területet el kell hagynia. Leszögezi továbbá a határozat, hogy a régió minden államának, ideértve Izraelt is, joga van „biztonságos, és elismert határok között élnie fenyegetésektől és erőszakcselekményektől mentesen”). Az izraeli külügyminisztérium állásfoglalása megállapítja: a konfliktus megoldásának egyetlen lehetősége, ha a felek közvetlen tárgyalást folytatnak, és rámutat arra, hogy ezt a konfliktust nem New Yorkban vagy Hágában lehet tisztázni, hanem Ramallahban és Gázában, ahonnan a terror ered. Izrael felhívta a nemzetközi közösséget, hogy ne nyújtson segítő kezet a palesztinoknak ahhoz, hogy eltereljék a figyelmet saját hibáiktól és mulasztásaiktól.

Collin Powell amerikai külügyminiszter szerint a biztonsági kerítés az izraeli állampolgárok elleni öngyilkos merényletek megakadályozásának hatékony eszköze. Powell hangsúlyozta: az Egyesült Államok nem értett egyet a kerítés nyomvonalával, ám azt Izrael saját Legfelsőbb Bíróságának döntését tiszteletben tartva módosította. Amerika azt szerette volna, hogy a kerítés a 1968-as tűzszüneti vonal mentén húzódjon, és ezzel nem vett tudomást arról, hogy az sosem volt nemzetközileg elismert határ. A kerítés legnagyobb szakasza körülbelül a „határ” mellett fut. Három helyen egy mérfölddel keletre van a demarkációs vonaltól. Nagy vita van azzal kapcsolatban, hogy a kerítés mögé kerüljön-e egy Ariel nevű település, mert ehhez 12 mérfölddel be kellene nyúlnia a kerítésnek a nyugati partra. Ben Gurion repülőtérnél is szükségszerű, hogy a biztonsági kerítés nyomvonala eltérjen a demarkációs vonaltól, mert csak így lehet megvédeni a repülőtér területét a vállról kilőhető rakétákkal végrehajtott támadásoktól.

A biztonsági kerítés ellenzői nem látják, hogy a kerítés lehetővé teszi, hogy a nyugati parton ne kelljen ellenőrző pontokat felállítani. A kerítés lehetőséget ad zsidóknak és palesztinoknak egyaránt, hogy biztonságban éljenek. A falra azért is szükség van, mert míg a zsidók elfogadják, hogy 1967 tűzszüneti vonal mögötti terület lakosságának 20%-a arab, a nyugati partvidék arab lakossága ragaszkodik, ahhoz, hogy a leendő palesztin területeken egyetlen egy zsidó se maradhasson, de ha ez mégis megtörténne, az ott maradottak biztonsága nem garantálható. Olyan az arabok és a zsidók közötti nem csekély nézetkülönbségről van szó, amely felett a nyugat országai is minden további nélkül

elsiklanak, és szinte magától értetődőnek tekintik ezt a körülményt, holott egyáltalán nem az!

A biztonsági kerítés nem fogja teljesen lezárni a nyugati partot. A kerítésen az átkelő pontokon kívül speciális kapuk is lesznek, amelyeket csakis az adott környéken lakó földtulajdonosok és munkásaik használhatnak; az eddig megépített szakaszon 41 ilyen kapu található. A biztonsági kerítés a beszivárgó terroristák ellen épült és épül, és nem az a célja, hogy kész tényeket teremtsen a határokkal kapcsolatban. A kerítés céljából felhasznált földterületeket katonai célból lefoglalják ugyan, de ez nem jelent elkobzást, mivel a kérdéses területek a tulajdonosok kezében maradnak, és a földterületek tulajdonosainak kártérítést kínálnak fel.

2004. július 21-én az ENSZ Közgyűlése 150 igen szavazattal, 10 tartózkodással és hat nem szavazattal a Hágai Bíróság „*tanácsadói véleményét*” figyelembe véve biztonsági kerítés lebontására utasító határozatot fogadott el. Az ENSZ BT döntéseivel ellentétben ennek a közgyűlési határozatnak sincsen kötelező ereje. A határozati javaslatot Jordánia nyújtotta be az arab országok nevében. Az ENSZ közgyűlése felszólította Izraelt, hogy a nyugati parton létesített 600 kilométeres védelmi kerítést bontsa le, azaz tartsa tiszteletben a Nemzetközi Bíróság 2004. július 9-iki határozatát. A közgyűlési határozat szerint az ENSZ főtitkárának listát kell készítenie a keletkezett károkról. Az összes EU állam megszavazta a határozatot, igaz persze az is, hogy erre csak azt követően került sor, hogy annak megfogalmazásait több ponton enyhítették és módosították. Az EU kívánságára például bekerült a határozati szövegbe, hogy minden államnak joga van polgárait megvédeni a támadások ellen, továbbá az is, hogy a palesztin félnek „*látható erőfeszítést*” kell tennie az Izrael elleni terrortámadások leküzdésére. Ezt az önvédelmi jogot – mint azt feljebb már láttuk – a Nemzetközi Bíróság a kerítés esetében indokolatlanul csak a más államok által indított támadásokra korlátozta. Az EU Izrael-ellenes politikájának és képmutató magyarázkodásainak az is része, hogy az EU hangoztatja: minden államnak joga van az önvédelemre, így akár egy több száz kilométeres védelmi kerítés megépítésére is, de csak akkor, ha az – lásd a hágai Nemzetközi Bíróság ítéletét – nem ütközik a nemzetközi jogba, márpedig a kerítés nyomvonalának nagyon nagy része a demarkációs vonaltól eltérve „megszállt” területen fut, és nem is lenne baj a kerítéssel, ha az 1967-es demarkációs vonalon futna. (A fentiekben már jeleztük, hogy a 1967-es demarkációs vonal nem nemzetközileg elismert határ.)

A határozati javaslat felszólítja a feleket, hogy teljesítsék az Útiterv béketervből fakadó kötelességeiket, és itt megfigyeljük arról, hogy ez a béketerv is a palesztinok hibájából állt le, ugyanis a Palesztin Hatóság nem tett semmit sem a terror ellen, márpedig az Útiterv első szakaszában már kötelezve volt erre.

A határozati javaslat ellen szavazó Amerika ENSZ-nagykövete a javaslatot „*egyoldalúnak*” nevezte, és azt hangoztatta, hogy az ENSZ Közgyűlésének döntése keveset használ a közel-keleti békefolyamatnak. Az izraeli kormány szerint a Közgyűlés döntése újabb bátorítást ad a terrornak, a védelmi kerítés felállítására pedig a palesztin terroristatámadások nélkül nem is került volna sor. A nyilatkozat külön kitér arra, hogy mekkora csalódottságot okoz Izraelnek az EU palesztinokat támogató politikája és leszögezi: ezek után kétséges, hogy az EU képes-e egyáltalán konstruktív szerepet játszani a békefolyamatban.

A világ ugyanazzal a mércével méri, az izraeliek terroristák elleni támadásait, mint a terroristák izraeliekkel szembeni csapásait. (A terroristákat a legtöbb nyugati médiában csak „szélsőségesekként” emlegetik. Ha a „szélsőségesek” támadnak, akkor a CNN az „erőszak fellángolásáról” beszél, míg az izraeli katonai cselekményekről szóló tudósítások kerülnek az ilyen általános beszédet. A terrortámadások halottainak számát a támadást követő egy-két napon ismételt bemonadják, a sebesülteket viszont fél nappal később már nem emlegeti a CNN. Külön tanulmányt érdemelne az a folyamatosan torz és Izrael-ellenes újságírás, ami a CNN-en és sok más nyugati tv-állomáson látható.)

New York 2001. szeptember 11-ike, Madrid 2003. március 11-ike és a 2004. szeptember elején lezajlott észak-oszétiai terrortámadás és túszttragédia után az egész Nyugatnak képesnek kellene lennie arra, hogy a terroristát megkülönböztesse az ellene harcoló katonától. Média nagy része (többek között a CNN hírtelevízió) például hatalmas cinizmussal azt sugallja, hogy az, aki valaki számára terrorista, egy másik fél számára „szabadságharcos” vagy „csak” „szélsőséges”. Ezzel szemben az igazság az, hogy a terrorizmus minden körülmények között önmagában szörnyűsége, és összeegyeztethetetlen a nyugati civilizáció értékeivel. Az újságírók hallgatnak arról, hogy az Izraelről szóló tudósításokban megjelenő merényletek csak egy töredékét képezik az összes erőszakos cselekménynek, terrorcselekménynek és terrortámadásra tett kísérletnek. Izrael állam és az ott élő zsidóság veszélybe került, és ennek egyik legfontosabb oka az, hogy a médiák folyamatosan torztükörben mutatják be az eseményeket, és ezzel morális támogatást adnak a terrornak. Nem igazságos dolog például önmagában a vesztegzár alá vett palesztin területek szenvedéseiről beszélni, ha nem magyarázzuk meg, hogy miért van vesztegzár, ez utóbbi ugyanis már a palesztin terror következménye. Ha nem lenne vesztegzár, még több merénylet lenne. De a médiák számára ez már nem számít. Véget nem ér a médiák vesztegzár, jelenleg pedig a védelmi kerítés ellen felhozott panasz- és szemrehányás áradata. Nem lehet a terrorcselekmények áldozatait a megtorló lépések következtében meghaltakkal együtt és azonos morális megítélést alkalmazva emlegetni. Más az, amikor egy békés állampolgárt egy piacon felrobbantanak, és más az, amikor egy terroristát lelőnek. A felháborodás afelett, hogy a terrortámadások megszervezőinek meggyilkolása során polgári személyek is meghalnak, nem veszi figyelembe a háború, egyébként minden háború, rettenetes realitását.

Ha a palesztinok letennék a fegyvert, és elutasítanák a terrorizmust, nagyon hamar önálló államhoz jutnának, és béke lenne. Ha az izraeliek tennék ugyanezt, lemészárolnák őket. Az izraeli-palesztin konfliktus nem arról szól, hogy a palesztinoknak joguk lehessen államot alapítani, hiszen Izrael elismerte és jelenleg is elismeri ezt a jogot. A zsidók harca Izrael fennmaradásáért zajlik egy fél Dunántúl nagyságú területen. (Izrael felségterülete az 1967-es tűzszüneti demarkációs vonalat határnak tekintve a teljes Közel-Kelet területének fél százaléka!)

Most, hogy egy palesztin állam létrehozása van napirenden, sokan megkérdezhetik: miért olyan elengedhetetlenül fontos a palesztin félnek, hogy a menekültek (eredetileg 600 000 fő, mára már a leszármazottakkal együtt 3,8 millió ember) épp Izraelbe települhessenek vissza? Izraelben a jobboldalt és a baloldalt magában foglaló konszenzus van abban a kérdésben, hogy még egy Izrael és az arab világ között létrejött teljes békeszerződés keretében sem kaphatnak a palesztinok visszatérési jogot 1948-as otthonaikba. Egy ilyen visszatérés egy öngyilkossággal lenne egyenlő: magának Izraelnek, mint zsidó államnak a létét tenné kérdésessé. (A Menekültek Státuszát Szabályozó Konvenció arab nyomásra csakis a palesztinokra vonatkoztatva a menekültek leszármazottaira is fenntartotta a menekült-státuszt. Tehát az elmenekültek gyermekei, unokái, dédunokái is menekültnek számítanak, de csakis a palesztinok esetében. Más nemzetek elűzött leszármazottjaira ez nem érvényes!) Az is tény, hogy 1948 után a Közel-Kelet arab államaiból 700 000 zsidót kergettek el, akik nagyrészt Izraelben telepedtek le.

Európának fel kell ismernie és el kell ismernie, hogy háborúban áll, és nincs más választása, mint harcolnia és győznie. *A győzelem azonban lehetetlen, ha Izraelnek nem engedik meg, hogy megvédje magát, és ennek következtében a már-már porig alázott zsidó állam látványa az antiszemitákat és az egész civilizált világra rátámadó terroristákat szerte a világban felbátorítja, és az így keletkezett zűrzavarban a Nyugat tovább gyengül.* A dzsihadisták Európát és Amerikát közös ellenségüknek tekintik, de egyben szeretnék őket egymás ellen kijátszani. Minél tovább habozik Európa, hogy tényleg csatlakozzon Amerikához a terrorizmus elleni harcban, annál inkább elszabadul a Nyugat ellen indított háború. A terrorizmus az egész nyugati civilizáció *létét* fenyegeti. Tehát már csak az egészséges önzésnek és önvédelemnek is arra kellene a nyugati politikusokat sarkallnia, hogy „szoft” antiszemizmusukat mintegy zárójelbe téve (kigyógyulásra belőle, úgy tűnik, nincs remény), legyenek úrrá előítéleteiken, és saját népeik megvédése érdekében hallgassanak a józan eszükre, vagy ha arra nem tudnak, hallgassanak legalább az *életösztönükre*! Azok a terroristák, akik jelenleg csak Izraelben robbantják fel magukat és jelenleg már mega-terrorista rémtetteket terveznek, legközelebb a fejlett Nyugat és Oroszország további városait támadhatják meg!

A jelenlegi lassan már világháborúvá fajuló káoszhoz és zűrzavarnak egyik centrális kérdése, hogy fennmaradjon-e a zsidók állama vagy sem. Amíg a Nyugat nem ad *félreérthetetlenül világos és teljes egészében igenlő* választ arra, hogy a zsidó államnak fenn kell maradnia és második holokauszt pedig nem lehet, addig a tragédia sorozat nem fog véget érni, és ami a legfontosabb, a terrorizmus elleni háborút nem lehet megnyerni.

Az európai civilizáció válaszúthoz érkezett. Vagy abbamarad az izraeli politikával kapcsolatban alkalmazott kettős mérce, vagy szörnyű világnak nézhetünk elébe. A Nyugat tehát nem áldozhatja fel Izraelt, ha pedig ezt akár nyílt, akár burkolt formában mégis megtenné, saját hajója is veszedelmes léket kapna.

Budapest, 2004. októberében

XXI. Energiaönállóság

A világgazdaság a jelenleg fennálló energiaellátási rendszerével a szakadék felé halad. Hermann Scheer ragyogóan megírt és gondolatgazdag könyve (Hermann Scheer: *Energieautonomie, Eine neue Politik für erneubare Energien*, Verlag Antje Kunstman, München, 2005, 315. o.) a megújuló energiaforrások esélyeivel foglalkozik. A könyv szerzője, Hermann Scheer közgazdász és társadalomtudós, a német szövetségi parlament tagja, a Megújuló Energiák Európai Egyesületének, az Eurosolarnak az elnöke. Munkásságát 1999-ben alternatív Nobel-díjjal ismerték el. Nagyrészt Scheer politikusi tevékenységének köszönhető a megújuló energiáról szóló törvény németországi elfogadása, amely előírja hogy a magasfeszültségű vezetékek üzemeltetőinek fix vételáron kell megvásárolniuk a megújuló energiaforrásokkal termelt energiát. (A könyv megjelenésének méltó háttérrel ad az a tény, hogy a világ szélenergia termelésnek 35%-a Németországra jut. A Scheer által kezdeményezett törvény hatására a német villamosenergia-termelés 7%-át öt év alatt megújuló energiaforrásokra állították át. Néhány év alatt 130 ezer új munkahely jött létre a megújuló energiákkal kapcsolatban.)

A szerző amellet érvel, hogy ne csupán 30 ezer napelem legyen Németországban, hanem ennek tízszerese és a gépkocsi-tulajdonosok álljanak át az öko üzemanyagra. A német közvélemény nagy része elvben szimpatizál a nap-, a szél- és vízi energiával, de mindennapi magatartásában ebből még nemigen fakadnak gyakorlati lépések. Scheer megvalósult példák alapján mutatja be, hogy a modern ipari társadalmak az elkövetkező ötven esztendőben teljesen át tudnának állni a megújuló energiaforrásokra, és ezzel a fenntartható energiagazdálkodásra. Látomása a megújuló energiaforrásokra építő világgazdaság, amelyben 200 energiaellátásában autonóm társadalom létezik.

Az energialelátással kapcsolatos hét válság

Hermann Scheer hét olyan energiaellátással kapcsolatos válságról ír, amellyel szembe kell néznünk: (1) A globális felmelegedés katasztrofális hatásai már jelenleg is láthatóak. (2) A fejlett országok egyre kisebb számú kitermelőforrástól függenek: az Egyesült Államok energiaszükségletének 56%-a származik importból, Németország importfüggősége 80%-os, míg Japáné 95%-os. A még meglévő kőolaj- és földgázkészletek legnagyobb része a Közel-Kelet országaiban található. *"Ha katonai eszközökkel biztosítják az erőforrások rendelkezésre állását, akkor a hagyományos energiatartalékok hamarabb fogynak ki. Megkezdődik a vezető kontinentális hatalmak további felfegyverkezése. Az erkölcsi következmények katasztrofálisak. Az energiaellátás militarizálása az energiasztratégia perverz megvalósulása."* Ezzel szemben az energiaönállóság, az importfüggőség megszűnése a békét biztosító külpolitika fontos tényezőjévé válhatna. (3) A saját fosszilis energiahordozókkal nem rendelkező fejlődő országoknak egyre többbe kerül a dráguló energiahordozók beszerzése. (4) Hermann Scheer ellenzi az atomenergiára alapozott energiatermelést, mert a nukleáris energia békés célú felhasználásáról könnyű áttérni az atomfegyverek előállítására. A nukleáris energia biztonságpolitikai kockázata olyan nagy,

hogyan ezt csak akkor lehet megnyugtató módon kezelni, ha maga a kockázat forrása szűnik meg. (5) A vízhiány a világ egyre több régiójában okoz növekvő gondot, amelyet az atomerőműveknek és a kőolaj-kitermelésnek a hatalmas vízfogyasztása tovább súlyosbít. (6) A mezőgazdaság megnövekedett műtrágya-felhasználása is fenyegető probléma: a műtrágya beszerzési költségei növekednek, és csökken a gazdák nyeresége. Növelni kell tehát a termésátlagokat, ami a termőföldek további kimerüléséhez és elértéktelenedéséhez vezet. (7) A légszennyezés az emberiség egynegyedének az egészségét károsítja.

A fenti jelenségek kölcsönhatása és együttes jelentkezése tovább növeli a válsághelyzetek gyakoriságát és súlyosságát. (Olaszországban 2003 nyarán villamosenergia ellátási válság alakult ki: egy feltételezhetően a klímaváltozásra visszavezethető példátlan erejű hőhullám egész Európát, különösképp Franciaországot és Olaszországot érintette. Az Alpok víztározóiba a szokásosnál jóval kevesebb víz jutott, a folyók és patakok kiszáradtak. A kibíratatlan hőség miatt egyre nagyobb számban bekapcsolt klímaberendezések megnőtt energiaigényét a rendszer már nem tudta fedezni. Olaszország Franciaországtól akart villamosenergiát vásárolni, de nem tudott, mert a hűtővízhiány miatt számos ottani atomerőműnek le kellett állnia.)

Az egymással kapcsolatba lépő válságok jelzik, mi vár az emberiségre, ha nem cselekszik. A szerző hangsúlyozza: nem kell feltétlenül arra az apokalitikus előrejelzésre gondolni, amely szerint a Golf-áramlat leállhat, és Európa nagy részére jégkorszak következhet. Az előbb leírt vagy ahhoz hasonló válságok viszont mára már gyakorivá váltak. Szembe kell nézni azzal, állítja a Hermann Scheer, hogy az emberiség a civilizáció történetének legnagyobb kihívása előtt áll.

A megújuló energiaforrások előnyei

1. A nukleáris energia és a fosszilis energiahordozók kitermelése önmagában is annyira káros a környezetre, hogy még akkor is le kellene mondanunk róla, ha nem lenne klímaváltozás. 2. A fosszilis energiaforrások kimerülnek, ami azt jelenti, hogy folytatódó felhasználásuk szükségképp növekvő költségekhez, ellátási zavarokhoz és válsághelyzetekhez vezet. *"A jelenlegi energiaellátásban az óriás szerepét a fosszilis energiahordozók játsszák, de a megújuló energiaforrások természetes adottságaihoz képest csak elenyésző szerepük lehet."* A szoláris energiáról elmondható, hogy a Napból Földre jutó energia 2850-ször nagyobb energiamennyiség, mint amire jelenleg szükségünk van. 3. A nukleáris és fosszilis energiahordozók csak a Föld bizonyos régióiban fordulnak elő. Meg kell tehát küzdeni a szállítás és az energiaellátás biztonságának kérdéseivel. A megújuló energiaforrások ezzel szemben szerte a világon rendelkezésre állnak, tehát sokkal kisebb infrastrukturális ráfordítást igényelnek, és meg lehet előzni velük az importfüggőséget. A váltás tehát kikerülhetetlen, de nem mindegy, hogy katasztrófák hatására vagy a tudatos politikai döntés nyomán következik-e be. 4. A fosszilis energiahordozók egyre drágábbak lesznek, míg a megújuló energiaforrások egyre olcsóbbak. Az árak kérdésénél figyelembe kell venni azt is, hogy a hagyományos energiahordozók óriási állami támogatást élveznek. Scheer ezzel kapcsolatban kifejti, hogy

a fosszilis és nukleáris energia a világ gazdaságtörténetének az a területe, amelyik a legnagyobb összegű támogatást kapta: „*André de Moor, energiaszakértő 2001-ben végzett számításai szerint az energiatermelés támogatásra a világban 244 milliárd dollár költöttek: ebből 53 milliárd a szénbányászatra, 52 milliárd a kőolajbányászatra, 46 milliárd a földgázra, 48 milliárd a villamosenergiára, 16 milliárd az atomenergiára jutott, míg a megújuló energiatermelésre 9 milliárd.*” Ezek a szubvenciók a nukleáris és fosszilis energiahordozókra épített energiatermelést tartják fenn: "Az összes közvetlen és közvetett energiátámogatás teljes összege nagy valószínűséggel évi 500 milliárd dollár. Ha ehhez hozzáadjuk az atomenergetikai kutatásokra és fejlesztésekre fordított, becslések szerinti 1000 milliárd dollárt, akkor siralmas kép bontakozik ki: egyfelől a fosszilis és nukleáris energia biztosításra törekvő erőszakos politikai cselekvést látjuk, másfelől a megújuló energiaforrások előmozdítása terén mutatózkodó politikai tehetetlenséget (A megújuló energiák a hagyományos erőforrások támogatásnak alig egy ötvened részét kapták.).” Az egész világra kiterjedő atomlobby elképzelései szerint 2050-ig az atomerőművek száma megkétszereződik, és a technokraták álma egy központosított atomenergiára támaszkodó társadalom. Csak akkor lehetne a hagyományos és az alternatív energiaforrások közötti piaci esélyek egyenlőségéről beszélni, vallja a szerző, ha a hagyományos energiatermelőknek vissza kellene fizetniük az eddig megkapott támogatásokat.

A kőolajszektor világcégei az általuk értékesített kőolaj nagy részét saját maguk termelik ki, maguk üzemeltetik a kőolajvezetékeket és finomítókat, maguk szervezik meg a forgalmazást, és monopolhelyzetük van a benzinkutaknál is. Csak a hajóval történő olajszállítást végeztetik más cégekkel, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megszabaduljanak az esetleges hajóbalesetekből adódó kártérítési felelősség kockázatától. Az elektromos vezetékhálózatok üzemeltetői a legtöbb esetben egyben maguk állítják elő az áramot, és maguk bányásszák ki az áram termeléséhez szükséges energiahordozókat.

A csernobili katasztrófa és az 1970-es évek olajválsága ellenére a világ energiafelhasználása 1970 óta 70%-kal nőtt, de a megújuló energiaforrások aránya változatlanul 14% maradt. Scheer (a könyv megírásakor számára rendelkezésre álló információk alapján) örömdetesnek véli, hogy az EU nem kötelező jellegű ajánlása szerint a megújuló energiaforrásoknak 2010-ig 12,5%-os részesedést kell szerezniük az EU teljes energiaellátásban, de az eddig megtett gyakorlati lépéseket nem tartja elégségeseknek. Egyesek a nagy transznacionális társaságokban reménykednek, amelyek maguk is elkezdtek befektetni a szélerőművekbe és napelemekbe. Sheer figyelmeztet: nem érdemes ezzel kapcsolatban igazán komoly reményeket táplálni. A multinacionális társaságok teljes árbevételében a megújuló energia csak elenyésző szerepet játszik. (A BP leányvállalatának, a BP Solarnak a BP teljes árbevételben való részesedése 0,14%, míg a Shell leányvállalatának, a Shell Solarnak részesedése 0,11%.) Ezek a társaságok, mutat rá Scheer, egyfelől azt hangoztatják, hogy a megújuló energiaforrások részesedése a teljes energiaellátásból akár 50%-ra nőhet, de mélyen hallgatnak arról, hogy az energiafelhasználás teljes mennyisége is hamarosan megduplázódik, és így az előállított fosszilis és nukleáris energia mennyisége változatlan marad, pedig a katasztrófális klímaváltozás elkerülése érdekében azonnal nagyon jelentős emisszió-csökkentésre lenne szükség. A szerző joggal jegyzi meg, hogy „*a hagyományos energiarendszerek a jövőben nem vállalhatnak úttörő szerepet.*”

Energiaautonómia: a gyors átállás célja és hajtóereje

A megoldás a szerző szerint az energiaautonómiában rejlik, ami azt jelenti, hogy a gazdaság minden országban teljes egészében helyi, megújuló energiaforrásokra áll át. Az az izgalmas kérdés, hogy ez korszakfordító váltás időben megtörténik-e, vagy már csak a környezeti katasztrófák után: *„A megújuló energiaforrásokra való áttérés versenyfutás az idővel, és ennek vannak ökológiai, gazdasági és társadalmi okai. A nukleáris és fosszilis energiahordozók használatának megszüntetésére sem a hagyományos energiagazdaság, sem a globális szerződések nem képesek. Az archimédeszi pont (politikai, technikai és gazdasági értelemben) az energiaönállóság, amely egy az egész világra kiterjedő változási folyamatot tud beindítani.”*

A szerző így határozza meg az energiaönállóság fogalmát: *„Az energia önállóság egyszerre politikai, gazdasági és technikai fogalom. Általános értelemben csakis megújuló energiaforrásokra alapozva lehetséges. Az energiaautonómia azonban nem csupán a megújuló energiaforrásokra való áttérés eredménye, hanem egyúttal a gyakorlati stratégia kemény magja. Ahhoz, hogy az egész folyamat beinduljon, az egyének, szervezetek, társaságok, városok és államok autonóm vállalkozásaira van szükség. A megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos új politikai szemlélet abban áll, hogy ezeknek a kezdeményezéseknek olyan teret engedünk, amelyekben szabadon kibontakozhatnak.”* Milyen politikai mechanizmusok tarthatják lendületben az energiaautonómiára való törekvést? A fenntartható energiagazdálkodásra való áttérés politikai motiváló ereje abból fakad, hogy megvalósulása esetén az államok visszanyerhetik az önrendelkezési jogukat: *„Az energia autonómiához elvezető stratégiának legfontosabb politikai hajtóereje, hogy ezzel az egyes államok társadalmi önrendelkezési jogot szereznek, illetve ezekben a társadalmakban a demokráciát és az általános gazdasági szabadságot visszaállíthatják.”*

Scheer számára a krónikus energiaválság nem utolsósorban a neoliberalizmus következménye: *„a piac, a dereguláció, a privatizáció pozitív értelemben vett orientáló fogalmak voltak. Ez a korszak az 1990-ben megfogalmazott «washingtoni konszenzussal» együtt az uralkodó gazdasági ideológiává vált. Olyan nemzetközi pénzügyi szervezetek, mint a Világbank vagy a Nemzetközi Valutaalap a nemzetgazdaságok államtól mentesített gazdálkodássá való átalakítását világprogrammá tették. (...) Az áramszektor lett az elképzelések egyik kedvelt célpontja. Az, hogy még egy magángazdasági rendszerben is létrejöhet a tervgazdálkodás, kívül esik az ún. neoliberalizmus apológétáinak látókörén.(...) Valójában a transznacionális hatáskörrel működő óriáskonszernnek neo-feudalizmusa jött létre. (...) A konszernnek a nemzeti és nemzetközi intézményeknek csak egy szerepet szának, azt hogy megnyissák a multik számára az összes piacot.”*

Az energiahordozókkal kapcsolatos vitákban nagyok sokat beszélnek a megújuló energiaforrások technikai és gazdasági adottságairól, de a szerző szerint a társadalmi lehetőségekről sem szabad megfeledkezni: *„A megújuló energiaforrások sikeres bevezetése szempontjából a legfontosabb a gazdasági potenciál: azok az emberek, akiket meg lehet nyerni a szoláris kezdeményezések ügyének. Akármennyire helyes is egy javaslat, egészen addig terméketlen marad, amíg nincsenek megvalósítói. (...) A stratégia*

megvalósítása nem lehetséges olyan aktív résztvevők nélkül, akik meggyőződésük alapján nem tesznek magukévá cselekvési alternatívákat. A stratégiai viták főkérdése ezért az, hogy kik lehetnek a változás hordozói.”

Ez olyan decentralizált stratégiát igényel, amely szöges ellentétben áll a már kialakult energiagazdaság érdekeivel. Ez a decentralizált energiasztratégia kiszabadíthatja a politikát a transznacionális energiacegek halálos szorításából. Hermann Scheer új fejlődési modellt javasol az egész világ számára. A szerző energiaautonómia építő víziója lehetőséget kínál a munkanélküliség leküzdésére: olyan technológiai váltásról van szó, amely az informatikai forradalommal ellentétben komolyan javíthat a munkanélküliségen.

A szerző meggyőző érveléssel bizonyítja: a megújuló energiák alkalmazása terén ott indult el igazi változás, ahol autonóm politikai kezdeményezések bontakoztak ki, anélkül, hogy a központtól vártak volna kezdeményezésre. Nem jártak viszont sikerrel azok az erőfeszítések, amelyek a megújuló és a hagyományos energiaforrások integrációjára építettek.

Az utolsó energetikai korszakváltástól eltérően a soron következő váltás számtalan önálló kezdeményezéstől és egy olyan törvényhozástól függ, amelyik teret ad a megújuló energiaforrásoknak. A német megújuló energia törvényt, éppúgy, mint a többi EU kezdeményezést, a hagyományos energiaipar törekvéseit legyőzve sikerült megvalósítani. A megújuló energiaforrásokra történő átállás a demokratikus intézményrendszert is kihívás elé állítja. A tényleges előrelépéshez azonban hatékony és határozott kerettörvényekre is szükség van: a politikának olyan elvi döntést kell hoznia, amely stabil háttérrel teremti a megújuló energiákra történő átálláshoz.

A szerző eloszlatja a kiotói jegyzőkönyvvel kapcsolatos reményeket. Kifejti, hogy célszerűbb lett volna csak csökkentési célt kitűzni és az „ún. rugalmassági mechanizmusokat” elhagyni. Scheer Kiotó-kritikája ott erős, ahol azt írja le, hogy az emberek szómágiával hogyan csapják be saját magukat. Többek között arról ír, hogy a kibocsátási jogok fogalma „az eddig jogilag megtűrt kibocsátásból nyilvánosan legitimáltat hoz létre. A megtűrést azzal indokolják, hogy a fosszilis energiahordozóknak nincsen alternatívája és az energiáról, nem lehet lemondani. A jog története azonban megmutatja, hogy nincsen olyan jogi keret, amelyet hosszú távon fenn lehet tartani, ha már nem tartják jogérzet szempontjából elfogadhatónak. A jogérzet szempontjából nem fogadható el mindig legitimnek az, ami tisztán jogi szempontból legális. Ha felismertük, hogy megújuló energiaforrásokra támaszkodó, emissziómentes energiaellátás is létezik, akkor a fosszilis energiahordozók a jogérzet szempontjából nem elfogadhatók. Nemzetközi jog által szavatolt árajánlatokra alapozott, eladható és megvásárolható «emissziós jogokkal» az a látszat alakul ki, hogy a jogérzet szempontjából csak a jogi kereteken kívül eső emisszió nem elfogadható.” Szerző gondolatát az alábbi példával teszi még szemléletesebbé: „A kemény drogok előállítás és forgalmazása a legtöbb országban tilos, és majdnem mindenütt a jogérzet szempontjából is elfogadhatatlan. Mi lenne akkor, ha mindkét tevékenység nem lenne többé tilos, hanem a «hatékonyabb» visszaszorítás érdekében a kábítószer előállítást 2012-ig 5%-kal kellene csökkenteni, és igazolt

értékesíthető és megvásárolható termelési jogokat hoznának forgalomba, annak érdekében, hogy a termelőket gazdaságilag is érdekeltté tegyék a csökkentésben. (...) Pragmatikus szempontból ugyan mindent meg lehet indokolni, de ennek mi lesz a következménye.“

A szerző álláspontja szerint a fenntartható fejlődés és a megújuló energiaforrásokra való áttérés csak úgy biztosítható, hogy a „*megújuló energiaforrások kiépítésével párhuzamosan a fosszilis és nukleáris energiaforrások iránti keresletet leépítik: tehát egyszerre átállás és leállás.*” A szerző részletes adatokkal bizonyítja, hogy a megújuló energiaforrásokkal a világ teljes energiaszükségletét fedezni lehetne.

A megújuló energiaforrások elterjedését számos nem helytálló feltételezés, mítosz és tévedés akadályozza. A szerző részletesen foglalkozik velük, és bemutatja, miért tévesek. A legfontosabb mítoszok: 1. a megújuló energiaforrások nem elégségesek; 2. elterjedésük csak hosszú távon lehetséges. 3. a nagyméretű erőművekre feltétlenül szükség van. 4. a megújuló energiaforrásokra építő technika nem eléggé fejlett; 5. a környezetet az energiahatékonyság javításával sokkal eredményesebben lehet védeni, mint a megújuló energiákra elköltött összegekkel; 6. meg kell tartani a jelenlegi energiaellátási rendszereket; 7. a megújuló energiaforrások csak támogatásokkal életképesek; 8. mindenképp szükség van átfogó és az egész világra kiterjedő szabályozásra azzal együtt, hogy ez szükségképp csak súlyos kompromisszumok árán lehetséges.

A szerző adatokkal bizonyítja, hogy a megújuló energiaforrásokból nyert energiával fedezni lehetne az emberiség energiaszükségletét. A megújuló energiák hosszú távú elterjedésével kapcsolatos nézetekre rácsafolnak az eddigi eredmények, a nagyméretű erőművekre pedig egy decentralizált energiaellátási rendszerben nincs feltétlenül szükség. A megújuló energiák már most is fejlettek, bár ez nem jelenti azt, hogy nincsenek olyan területek, amelyeken hatékonyságát nem kellene javítani. Az energiátárolás vonatkozásában még sok fejleszteni való van, de itt is számtalan lehetőség kínálkozik, pl. villamosárammal üzemeltetett földalatti sűrített levegőtárolók, amelyekre áramfejlesztőket csatlakoztatnának. Az a feltételezés, amely szerint mindenképp szükség van átfogó nemzetközi szabályozásra „*nem veszi figyelembe, hogy technikai áttörés eddig sosem fakadt nemzetközi szerződésekből egyeztetett vállalásokból.*”

A szél- és napenergia mellett nagy lehetőségek rejlenek a mezőgazdaságból származó bio üzemanyagokban. Hollandiában kiszámították, hogy a háztartásokból, nagyobb konyhákból, illetve az élelmiszeriparból származó organikus szemétből annyi biogázt lehetne előállítani, ami az ország üzemanyag-szükségletének 50%-át tudná fedezni. Nem szabad megfélekezni a bioetanolról sem. A bioetanol fő nyersanyagforrásai Európában a cukorrépa, a búza és a kukorica, Észak-Amerikában kukorica és a búza, Dél-Amerikában pedig a cukornád. A fosszilis üzemanyagokat minden további nélkül felválthatná a bioetanol. Az autóközlekedés esetében egyértelmű a kívánatos fejlődés iránya: megújuló energiaforrásokból termelt villamosenergiával hajtott autók, illetve öko üzemanyaggal hajtott járművek. Azon fejlődő országok számára, amelyek nem rendelkeznek még áramellátással megadatik az az esély, hogy lemondjanak drága központi elektromos

vezetékhalózatok létesítéséről, és eleve decentralizált módon és megújuló energiaforrásokból biztosítsák az energiaellátást.

A szerző meggyőző példák sorával bizonyítja, hogy lehetséges a teljes átállás a megújuló energiákra. Ugyanakkor sürget az idő: az éghajlatváltozás, a környezet fokozódó terhelése, az atomenergia visszatérésének baljós eshetősége mind arra int, hogy cselekedni kell!

(„Klíma-21” Füzetek 2007/5)

XII. Mozgósítás a civilizáció megmentésére

Lester Brown a modern környezetvédelmi mozgalom egyik legjelentősebb alakja. Az utóbbi 30 évben a környezet állapotával és gazdasági fejlődéssel kapcsolatos trendeket követte nyomon. 1975-től 2001-ig a független intézetként alakult Worldwatch Institute (Világfigyelő Intézet) vezetője volt, és 1984-ben indította el az évente megjelentetett 'A világ helyzete' című sorozatot. Ezeket a beszámolókat mintegy 30 nyelvre fordították le, és a mai napig a környezetvédelmi mozgalmak bibliájának tekintik őket. A Washington Post szerint a szerző a "világ egyik legbefolyásosabb gondolkodója." Lester Brown 2001 májusában alapította meg az Earth Policy Institute (Földpolitika Intézet) nevű szervezetet, amelynek az a célja, hogy felvázolja az ökológiai szempontból fenntartható fejlődés stratégiáját.

Lester Brown legújabb munkájának⁸ első fejezetében arról tudósít, hogy 2007 nyarán az északi- és déli-sarki jég olvadása felgyorsult. A késő nyári jégtakaró évente mintegy 7-8%-kal csökken a globális felmelegedés következtében, s ennek alapján az eddigieknél sokkal korábban, 2020 nyarára várják az északi-sarki jég elolvadását. Grönland jege is gyorsan olvad, és ennek hatására a tengerek vízszintje hét méterrel emelkedhet. Ha a Nyugat-Antarktiszi jege is eltűnik, és sok tudós véli úgy, hogy ez még a grönlandi olvadás előtt megtörténhet, akkor ez további öt méterrel fogja megemelni a tengerek vízszintjét, és ebben az esetben egy amerikai kutatóintézet számításai szerint 600 millió menekültre lehet majd számítani.

Közelít a katasztrófa, és vészesen fogy a rendelkezésre álló időnk. Az utóbbi néhány évtizedben egy sor globális probléma alakult ki. Évről-évre nő a teljes káoszba és zűrzavarba hulló és működésképtelenné váló államok száma, amelyekben a lakosság túlnépesedése is hatalmas problémát jelent.

A globális problémák nagyrészt a gazdaság és népesedés robbanásszerű növekedéséből fakadnak. 1900 óta a világ össztermelése húszszorosára nőtt, a világnépesség pedig négyszeresére. A világgazdaság 2007-ben elért növekedése önmagában akkora, mint az 1900-es év teljes termelése.

„Napjainkban a természeti rendszerekkel szembeni terhelés a becslések szerint 25%-kal haladja meg ezen rendszerek fenntartható és hasznosítható kapacitását. Ez azt jelenti, hogy

⁸ Lester Brown: **Plan B 3.0: Mobilizing to Save Civilization**, W. W. Norton Co., New York, London, 2008

szükségleteinket a Föld természeti kincseinek felemésztésével elégítjük ki, és ezzel utat nyitunk a hanyatlásnak és összeomlásnak.” A baj az, hogy a politikusok még mindig a piaci információkra alapozzák a döntéseket. „A piac sok szempontból tökéletes intézmény, hiszen olyan hatékonysággal allokálja az erőforrásokat, amelyre semmiféle központi hatóság nem képes, és könnyedén létrehozza a kereslet és kínálat egyensúlyát.” Mégis a piaci mechanizmusok nem tudnak pontos és a döntéseket orientálni képes információt adni, mert az árak nem reális árak, és nem tükrözik a környezetszennyezésből fakadó közvetett károkat.

A növekedés hagyományos modelljét, a fosszilis energiahordozókra és a pazarló fogyasztásra építő gazdasági modellt, a világ fejlődni akaró része már nem veheti át, mert ez rettenetes ökológiai következményekkel járna. Kína jól példázza, hogy az eddig járt út már nem folytatható. Még abban az esetben sem, ha az utóbbi évek 10%-os növekedése évi 8%-ra mérséklődik. Kína az egy főre jutó éves fogyasztásban 2030-ig utol fogja érni Amerikát. Ez viszont akkora terheléssel jár, amit a Föld ökológiai rendszerei már nem bírnak ki. Ha igaz, hogy Kína számára nem járható a fejlett Nyugat útja, akkor ez a fejlődő világ többi országára is vonatkozik.

A világ, vallja Brown, új kihívás előtt áll: olyan gazdaságot kell létrehoznia, amelynek energiaszükségletét túlnyomó részben megújuló energiaforrásokból fedezik. Az átállásnak eddig soha nem látott sebességgel kell megtörténnie.

Lester Brown frissen megjelent műve az egész bolygóra kiterjedő, átfogó cselekvési terv, amely arról szól, hogy hogyan lehet megállítani és visszafordítani a mára már veszélyessé vált folyamatokat. A cselekvési terv négy legfontosabb célkitűzése: a klímaváltozás megállítása, a népességnövekedés leállítása, a szegénység elleni harc és a Föld ökológiai rendszereinek helyreállítása.

A B-terv alternatívát vázol fel az eddig zajló gazdasági fejlődéssel (az A-tervvel) szemben. A könyv korábbi változatának alcíme (Hogyan mentsük meg a bajba jutott bolygót és civilizációt) megváltozott. Az új alcím: Mobilizáció a civilizáció megmentéséért.

Lester Brown álláspontja szerint a környezeti katasztrófa már csak akkor kerülhető el, ha 2020-ig 80%-kal csökken a szén-dioxid kibocsátás. (A szerző hangsúlyozza, hogy a B-tervben felvázolt cselekvési terv nem azzal foglalkozik, hogy jelenleg mi a reálisan megvalósítható a politika területén, hanem azzal, hogy mit kell tenni a civilizáció megmentéséért.) A kívánatos célok akkor érhetők el, ha növeljük az energiafelhasználás hatékonyságát, kifejlesztjük a megújuló energiaforrásokat és a szén-dioxid megkötése érdekében hatalmas erdősítési programokba kezdünk. Brown szerint az energiapolitikai fordulathoz rendelkezésre állnak a szükséges technikai ismeretek, csak eddig még nem alakult ki a kellő politikai elszántság a határozott klímavédelmi intézkedésekre.

Bár az előrejelzések szerint a világ energiafelhasználása 2006 és 2020 között 30%-kal fog nőni, mégis azonos mennyiségű, energiahatékonyság növekedéséből fakadó megtakarítást lehetne elérni.

2008-ban a világ elektromosáram-szükségletét 66%-ban fedezték meg nem újuló energiaforrásokból (szén 40%, kőolaj 6%, földgáz 20%), 15%-át nukleáris energiából, 16%-át víziergiából és 2%-át egyéb megújuló energiaforrásból.

A szén elégetéséből származik az áramtermelésből származó emisszió 70%-a, ezért az első és legfontosabb feladat az áramfogyasztás olyan mértékű csökkentése, hogy ne kelljen már újabb széntüzelésű erőműveket építeni. Az energiafelhasználás hatékonyságát növeli a hagyományos égők betiltása, és háztartási gépek energiafogyasztási előírásainak megszigorítása. Eljött az ideje, fejtegeti Brown, az egész világra kiterjedő energiahatékonysági szabványok kidolgozásának. Az energiafelhasználás hatékonysága jelentősen növelhető az építési szabályok szigorításával és a régi épületek felújításával. A városi közlekedés megszervezése is új megközelítést igényel. Növelni kell a tömegközlekedés és a kerékpár szerepét, csökkenteni kell a teherautóval történő szállítást, és ezzel párhuzamosan növelni kell a vasúti szállítás és a városok közötti forgalomban használt szupersebességű vonatok szerepét.

A szerző szerint az amerikai energiahatékonyságot az is javítaná, ha az ország 12 esztendő alatt fokozatosan az európai szintre emelné az üzemanyagokra kivetett adót, és fokozatosan szigorítaná a gépjárművek üzemanyaghatékonysági normáit. Brown javasolja, hogy a szén-dioxid kibocsátásra tonnánként 240 dolláros adót vessenek ki.

A szerző érdekes elemzésben mutat rá arra, hogy a legutóbbi időkben sok szempontból kérdéssé vált bioetanol programokkal nem lehet sikeresen küzdeni a klímaváltozás ellen. (Ha a gabonából vagy kukoricából egyre nagyobb mennyiségben üzemanyag készül, akkor hamarosan az előtt a dilemma előtt fogunk állni, hogy a gépjárműveket üzemeltessük-e, vagy az éhező embereknek adjunk-e enni, hiszen a termelők jobb árat tudnak majd elérni, ha a gabonatermésüket az etanolgyártóknak adják el. „Ha gabona fűtőanyagértékként való hasznosítása nagyobb jövedelmet biztosít, mint az élelmiszerként történő felhasználása, akkor a piac ezt az árut egyszerűen átrakja az energiagazdaság területére. A most kialakuló verseny a világ 860 millió személygépkocsi-tulajdonosa és a világ legszegényebb 2 milliárd embere között az emberiség számára eddig ismeretlen terület volt.”) A jövő a szél- és a napenergiáé, és egyes országokban (a szerző itt Magyarországot is említi) a geotermikus energia is jelentős szerepet játszhat.

Texas állam kormánya jelenleg egy hatalmas szélenergiaprojekt megvalósítását szorgalmazza, melynek eredményeképpen annyi energiát termelnek majd, amennyit 23 szénrőmű üzembehelyezésével lehetne előállítani.

Brown felteszi a kérdést, hogy vajon Amerika elég gyors tud-e majd lenni a szélenergia elterjesztésében. A válasz a szerző szerint: igen. Éppúgy ahogy az információs forradalom az utóbbi két évtizedben szinte a felismerhetetlenségig megváltoztatta a világot, pontosan úgy fogja ezt végrehajtani az energiaforradalom.

Míg az információs forradalom hajtóereje a technikai fejlődés és a piac volt, az energiaforradalomnak az előbbi erőkhöz kívül az a felismerés is lendületet ad, hogy civilizációnk fennmaradása nem csupán magától az energiaforradalomtól függ, hanem attól is, hogy képesek vagyunk-e ezt a változást egy háborús mozgósítás sebességével megtenni vagy sem.

Le kell állítani a szénrőműveket. Az erő hatalmas mozgósításával 1,5 millió, egyenként 2 megawattos szélturbinát kell az országnak felépítenie. A második világháború idején Amerika hónapok leforgása alatt átállt a fegyvergyártásra, és most ugyanilyen erőmobilizációval kell megszabadulnia a fosszilis üzemanyagoktól. A szélkerekeket futószalagon is elő lehet majd állítani. A korábban már leállított autógyártás termelőkapacitásai elégségesek lehetnének ahhoz, hogy le lehessen gyártani a B-terv szerinti, szükséges számú szélturbinát.

A szerző sietve nyugtatgatja honfitársait: nem kell majd lemondaniuk a gépkocsik használatáról. Az újonnan gyártott hibrid meghajtású gépjárművek üzemeltetését nagyrészt alternatív energiaforrásokból nyert energiával kell megoldani. Brown emellett érvel, hogy a környezetszennyező tevékenységekre kivetett magas adók segítségével váljon érzékelhetővé a piacon is, hogy a fosszilis üzemanyagok használatának mi is a valódi költsége. Ezen adóemelésekkel egyidőben azonban –vallja Lester Brown–csökkenteni kell a munkajövedelmek adóterhét.

A szerző szerint minden technikai adottság megvan ahhoz, hogy a szükségesnek tartott energiaforradalom megtörténjen. Most már csak politikai akarat kérdése, hogy a változás tényleg bekövetkezhessen.

A stanfordi egyetem kutatócsoportja megállapította, hogy a Földön rendelkezésre álló szélenergia egyötödét hasznosítva a világ jelenlegi energiafogyasztásánál kétszer nagyobb mennyiségű áramhoz tudnánk jutni. Az amerikai Energetikai Minisztérium szerint csupán három szélben gazdag állam (Észak-Dakota, Kansas és Texas) annyi hasznosítható szélenergiával rendelkezik, amelyből Amerika teljes energiaszükségletét ki lehetne

elégíteni. Az ország tengerpartjai közelében felállított szélerőművek az USA elektromosáram-fogyasztásának 70%-át tudnák megtermelni.

Brown egy nyugat-európai kutatócsoport eredményét is ismerteti: ha Európa tényleg hasznosítaná a tengerpartjai mentén rendelkezésre álló szélenergiát, akkor ebből 2020-ig fedezni lehetne a kontinens áramszükségletét.

A szerző a napenergiának is nagy szerepet szán, hiszen ez az energiaforrás többek között azt is lehetővé teszi, hogy a harmadik világ elektromos hálózattól messze eső területein is legyen energia. Sőt az alternatív energiaforrások számtalan háztartásnak szolgáltathatnak energiát anélkül, hogy szükségessé válna a nagyméretű energiahálózatok kiépítése. Hamarosan azok a tervek is valóra válhatnak, amelyek szerint az Afrika északi részein termelt napenergiát vezetékeken juttatnák el Európába.

Maximálisan egyet lehet érteni a szerzővel: „Míg a fosszilis energiahordozók az energiaellátás globalizálódását segítették, az átállás a megújuló energiaforrásokra a helyi szintre helyezi vissza az energiagazdaságot. Arra számíthatunk, hogy a klímaváltozással kapcsolatban növekvő aggodalom, az emelkedő olajárak, továbbá a fosszilis energiahordozók elégetésének közvetett költségeit tükröző adórendszer lesznek az energiapolitikai váltás fő hajtóerői.”

A könyv nagy erénye, hogy világossá teszi: nem elégséges csak a szűk értelemben vett környezetvédelmi célok megvalósítására koncentrálni. Brown idézi Jeffrey Sachs, a Columbia Egyetem professzorának véleményét: „A jelenlegi helyzet tragikus ironiája az, hogy a gazdag országok annyira gazdagok és a szegények annyira szegények, hogy az előbbiek nemzeti össztermékének kevesebb, mint 1%-a az elkövetkező évtizedekben elegendő lenne arra, hogy a világ összes szegény gyermeke számára biztosítani lehessen az alapvető egészségügyi és oktatási szükségleteket, s erre az emberiség eddigi történetében még nem volt példa.”

A népességnövekedés ütemének folyamatos csökkentésére is szükség van ahhoz, hogy a globális társadalom az egész világon biztosítani tudja állampolgárai részére az alapvető egészségügyi és oktatási szolgáltatásokat. A társadalmi és környezetvédelmi célok megvalósítása évente körülbelül 160 milliárd dollárba kerülne, ami a jelenlegi amerikai katonai költségvetés egyharmada vagy a világ teljes katonai költségvetésének egyhatoda.

Lester Brown szerint „már nincs idő az évekig tartó tárgyalásokra, majd további évekre egy újabb nemzetközi szerződés ratifikálására.” Minden azon múlik, vallja a szerző, hogy az egyes nemzetek politikusai azonnal megteszik-e azokat a lépéseket, amelyek 2020-ig elvezetnek károsanyag kibocsátás 80%-os csökkentéséhez. Ha ez nem sikerül, katasztrófába sodródik az emberiség. A szerző az amerikai National Public Radio-nak

adott interjújában⁹ is kifejtette, hogy a globális felmelegedés okozta környezeti válság mára már annyira súlyossá vált, hogy az egyes államoknak külön-külön azonnal kell lépéseket tenniük. Lester Brown Új-Zéland példáját említette, ahol nem várnak a bizonytalan kimenetelű nemzetközi tárgyalások eredményére, hanem tovább növelik a megújuló energiaforrások szerepét: Az ország a megújuló energiaforrások részesedését a villamos energia előállításában a már jelenleg is magas 70%-ról 2020-ra 90%-ra emeli. 2040-ig felére fogják csökkenteni a gépjárművek üzemanyagfogyasztását, és hatalmas erdősítési programba kezdenek. Új-Zéland a gyors cselekvés mellett döntött: nem mondta azt, fejtegeti Lester Brown, hogy akkor teszi meg ezeket a klímavédelmi lépéseket, ha Ausztrália is cselekszik, vagy ha Amerika is hasonló intézkedéseket hoz.

Budapest, 2009

⁹ Talk of the Nation, 2008. január 11-ikei adása.